

АЗИМ ҲОЖИЕВ

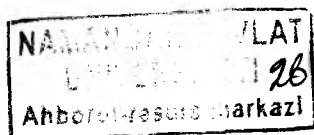
ЎЗБЕК ТИЛИ
СЎЗ ЯСАЛИШИ
ТИЗИМИ

АЗИМ ҲОЖИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИ СЎЗ ЯСАЛИШИ ТИЗИМИ

*Олий ўқув юртларининг филология факультетлари
ўқитувчи ва талабалари учун
қўлланма*

„O‘QITUVCHI“ НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2007

Ушбу қўлланма икки асосий қисмдан иборат бўлиб, „Сўз ясалишига оид асосий тушунчалар“ деб аталувчи биринчи қисмда сўз ясалишига оид умумназарий масалалар ҳақида фикр юритилади. „Сўз туркумларида сўз ясалиши“ номли иккинчи қисмда эса ҳар бир сўз туркумидаги сўз ясалиши тизими таҳлил этилади.

Тақризчилар:

М. МИРТОЖИЕВ, филология фанлари доктори, профессор;
Э. УМАРОВ, филология фанлари доктори.

А $\frac{4306020200-185}{353(04)-2007}$ буюртма вар. – 2007.

СЎЗ БОШИ

Ўзбек тилшунослигида сўнги йилларга қадар тил ҳодисалари, асосан, ўзга тилларга оид фикр-мулоҳазалар, жумладан, рус тилшунослигидаги таълимотлар, тайёр қолип-қондалар асосида талқин этиб келинди. Бу ҳолни ўзбек тили фактларининг таҳлилидагина эмас, ҳатто ўзбек тилшунослиги соҳаларини ўрганишда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, тилшуносликда, жумладан, рус тилшунослигида, кўп вақтга қадар фонетика, лексикология, морфология ва синтаксис „Грамматика“ ичида берилиб, ўрганиб келинган бўлса, кейинчалик фақат морфология ва синтаксисгина грамматиканинг қисмлари, деб қарала бошланди; сўз ясалиши алоҳида соҳа сифатида морфологиядан ажратилди ва ҳоказо.¹ Бу ҳол ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аксини топди, яъни ўзбек тилшунослигига кўчирилди. Профессор Ш. Раҳматуллаевнинг бевоқифа тил қурилишининг асосий бирликлари таҳлилига ва тилшуносликнинг соҳаларини белгилашга бағишланган ишида тилшуносликнинг соҳалари қуйидаги номлар билан қайд этилади: „Фонетика“, „Фонемика“, „Лексемика“, „Морфемика“, „Лексемашакллар синтаксиси“, „Бирикмашакллар синтаксиси“, „Гапшакллар синтаксиси“, „Фраземика“.²

Тилшуносликнинг соҳаларини белгилаш ва номлашдаги бундай ҳолат ўзбек тилини тизим (система) сифатида ўрганишнинг аҳволи ҳақида аниқ тасаввур бера олади. Чунки тил қурилиши тизимдан иборат экан ва тилшунослик фани шу тизимни ўрганар экан, вазифа, бизнингча, тизимни ташкил этувчи қисмларни белгилашдан иборат бўлади. Бу эса ҳар бир тизимни ўзига хос ва мос ном билан аташ имконини беради. Бу тизимларнинг ҳар бири тилшуносликнинг соҳалари ҳисобланади.

Тилнинг тизимдан иборат эканлиги тилшуносликда аллақачонлар таъкидланган ва ҳар бир тилшуносликда муайян тил тизимига оид фактлар ўрганилган. Лекин уларда тил

¹ Юқоридаги фикрлар мутахассислар учун маълум бўлгани сабабли адабиётларни келтириб ўтирмадик.

² Ш. Раҳматуллаев. Тил қурилишининг асосий бирликлари 1. „Университет“, 2002.

шуносликнинг ҳар бир соҳасига хос тизим нимадан иборат эканинига, унинг тизим эканини кўрсатувчи ҳодиса, белгилар масаласига эътибор қаратилмаган, шу асосда иш кўрилмаган. Шундай экан, тилшуносликнинг маълум соҳаси тизими умуман ўрганилмаган, деган фикрларга қўшилиб бўлмайди. Бизнингча, „Тизимни белгилувчи тушунчалар ва улар асосида муайян соҳанинг тизими тўла ва аниқ ёритилмаган“, дейиш тўғрироқ бўлади. Шундай экан, тилшуносликни „анъанавий тилшунослик“, „систем тилшунослик“ каби тилшуносликларга ажратиш, шундай номлар билан аташ мақбул эмас. Акс ҳолда, тилшуносликнинг ҳар бир соҳасига нисбатан ҳам „анъанавий“, „тизим“ („систем“) сўзларини қўйиб ишлатиш (масалан, „анъанавий морфология“ ва „систем морфология“ деб қўллаш) керак бўладики, бунга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ.

Юқорида кўрилган ҳолатларни ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши ва у билан боғлиқ ҳодисаларнинг ёритилишида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, рус тилшунослиги ва унга оид адабиётлар таъсирида ўзбек тилшунослигида ҳам сўз ясалиши алоҳида соҳа сифатида морфологиядан ажратилди. Лекин бунда сўз ясалиши билан сўз шаклининг ясалиши бошқабошқа ҳодисалар эканлиги ҳисобга олинди, холос. Уларнинг ҳар бири, жумладан, сўз ясалиши алоҳида тизимни ташкил этиши асосланган ҳолда иш кўрилгани йўқ ва шундай бўлиши табиий эди. Чунки ўзбек тилшунослигида, ҳатто сўз ясалишига оид асосий тушунчалар, уларнинг моҳияти, сўз ясалиш жараёни ва у билан боғлиқ ҳодисаларнинг моҳияти кабилар ёритилмаган эди.

Бу қўлланмада, бевосита ўзбек тили фактларидан келиб чиққан ҳолда сўз ясалишига оид асосий тушунчаларни белгилаш ва уларнинг моҳиятини очиш асосида ўзбек тили сўз ясалиш тизимини баён этишга ҳаракат қилдик. Кўпгина ҳодисаларнинг талқини янгича бўлганидан унда маълум камчиликларнинг бўлиши мумкинлигини инкор этмаймиз ва улар ҳақидаги танқидий фикр-мулоҳазаларни мамнуният билан эътиборга оламиз.

СЎЗ ЯСАЛИШИГА ОИД АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

Сўз ясалишига оид асосий тушунчаларни тўла ва тўғри белгилаш, улардан ҳар бирининг моҳиятини тўғри аниқлаш сўз ясалиши тизими билан боғлиқ барча ҳодисаларнинг моҳиятини тўлалигича, тўғри ёритиш имконини беради. Бу тушунчалардан ҳар бирини аниқ белгилаш ва моҳиятини тўғри ёритиш бошқасининг ҳам шундай муваффақиятли ҳал этилишига йўл очади. Шунинг учун ҳам уларни маълум тартибда, шу мақсадга имкон берадиган тартиб асосида баён этишга ҳаракат қилдик.

Ўзбек тили сўз ясалишига оид асосий тушунчалар қуйидагилар: 1) „сўз яшаш“ („сўз ясалиши“), 2) „сўз яшаш усули“, 3) „ясама сўзнинг таркиби“, 4) „сўз ясалиш асоси“, 5) „сўз ясовчи“, 6) „сўз ясалиш маъноси“, 7) „сўз ясалиш типи“, 8) „маҳсулли ва маҳсулсизлик“, 8) „сўз ясалиш имконияти“.

„Сўз яшаш“ („сўз ясалиши“). *Сўз яшаш* бирикмаси икки маънога эга: 1) умуман, янги сўз ҳосил қилиш; 2) тил бирликлари ёрдамида, маълум усул билан сўз ҳосил қилиш. Ана шу (иккинчи) маъноси билан „сўз яшаш“ бирикмаси лингвистик термин ҳисобланади, лингвистик тушунчани билдиради.

Бу бирикманинг „сўз ясалиш“ шакли (-л аффиксли нисбат шакли) ҳам кенг қўлланади. Унинг қайси нисбат шакли эканлигига эътибор бериш лозим. Чунки бу нарса сўз яшаш (сўз ясалиши, сўз ҳосил бўлиши) билан боғлиқ ҳодисаларнинг моҳиятини белгилашда роль ўйнайди.

Мазкур қўшимча ёрдамида феълнинг ўзлик ва мажҳул нисбат шакли ясалиши маълум. Лингвистик термин бўлмиш „сўз ясалиши“ бирикмасидаги *ясалиш* феъли мажҳул нисбат шакли ҳисобланади. Бу термин („сўз яшаш“) ўзлик нисбат шакли ва маъносида қўлланиши мумкин эмас. Чунки „сўз яшаш“ деганда, „маҳсул тил бирикмалари ёрдамида, маълум бир усул билан сўз ҳосил қилиш“ тушунилар экан, бу ҳодисанинг субъект (бажарувчи)га алоқаси бўлмаслиги мумкин эмас.

„Ўзбек тили сўз ясалиши“ деганда, „сўз ясалиши“ бирикмаси, *фонетика, морфология* терминлари каби, ўзбек тилшу-

нослигининг соҳасини билдирди. Демак, „сўз ясалиши“ термини икки маънога эга: 1) ҳозир қайд этилган „соҳа“ маъноси; 2) юқорида таърифи берилган „сўз ясаши“ терминининг мажҳул нисбат шакли ва маъноси.

„Сўз ясалиши“, тилшуносликнинг алоҳида соҳаси (бўлими) сифатида, сўз ясаш ва у билан боғлиқ birlikлар, ҳодисалар ҳақидаги, умуман айтганда, сўз ясалиши тизими ҳақидаги таълимотдир.

„Сўз ясаш“ термини тил birlikлари ёрдамида маълум усул билан сўз ҳосил қилишни билдирар экан, биринчи галда, ана шу масалага — **сўз ясаши усули** масаласига тўхташга тўғри келади.

„Сўз ясаши усули“ тушунчаси сўз ясалиши бўлимининг асосий тушунчаларидан бири, десак хато бўлмайди. Унинг моҳиятини тўғри англамасдан, аввало, сўз ясашнинг қандай усули ёки усуллари борлигини аниқ белгилаб бўлмайди.

Сўз ясаши усули (усуллари) бўйича жуда кўп ишлар қилинди, кўп гаплар айтилди. Бироқ ўзбек тилшунослигида бу ҳодисанинг моҳияти шу вақтга қадар аниқ белгилапгани, бу масалада бир фикрга келингани йўқ. Нагизжада, сўз ясалишига оид жуда кўп ҳодисаларнинг моҳияти тўғри ёритилмаётганлигидан ташқари, „сўз ясалиши“ баҳсида бу тизимга алоқаси бўлмаган нарсалар ўрин олиб келяпти. Бу ҳам ясама сўз билан боғлиқ масалаларни тўғри ҳал этишга ўз салбий таъсирини кўрсатиб келмоқда. Демак, сўз ясаши усули масаласида тўғри ва аниқ бир хулосага келиш сўз ясалишига оид ҳодисаларни аниқ белгилаб олишга, уларнинг моҳиятини тўғри ёритишга йўл очади. Бунда ўзга тилларга оид қоидалар, таърифлар асосида эмас, бевосита ўзбек тилининг ўз материаллари асосида иш кўриш талаб этилади.

Ўзбек тили сўз ясалиши ҳақида фикр юритилган ишларда сўз ясалишининг бир неча усули қайд этилади. Эътибор беринг: „...ўзбек тилида сўз ясашнинг воситалари ҳар хил бўлиб, уларнинг типлари шундай кўринишларга эга: морфологик тип (сўз ясашнинг морфологик йўли), лексик-семантик тип (сўз ясашнинг лексик-семантик йўли), морфологик-синтактик тип (сўз ясашнинг морфологик-синтактик йўли), фонетик тип (сўз ясашнинг фонетик йўли). Демак, сўз ясаши: 1. Грамматик сўз ясаши (аффикс ёрдамида сўз ясаши — аффиксация, сўз кўпини йўли билан сўз ясаши —

композиция, сўзни бир лексик — грамматик категориядан бошқа туркумга кўчириш, категориял кўчинин йўли билан ясаш — конверсия). 2. Лексик-семантик сўз ясаш (маълум ўзгариши орқали янги сўзнинг ҳосил бўлиши). 3. Фонетик сўз ясаш (фонетик воситалар — ҳар хил фонетик ўзгаришлар ёрдами билан ясаш) тусида бўлади.

Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз яшашнинг кенг қўлланиладиган, энг унумли, етакчи типлари аффиксал йўл ва композиция — сўз қўшиш йўлидир...

Ҳамма типдаги сўз ясалиш учун умумий белги янги лексема ҳосил қилишдир¹.

Кўриниб турибдики, ўзбек тилида лексемалар қандай йўллар билан юзага келадиган бўлса, уларнинг ҳаммаси сўз ясаш усули деб қаралапти ва ҳар бир „усул“ сўзнинг юзага келиш йўли билан аталапти. Бошқа ишларда ҳам худди шундай.

Бироқ кейинги кузатишларимиз шуни кўрсатдики, тилдаги мавжуд бирликлар, сўз ясалиш бирликлари асосида, маълум усул орқали янги сўз ҳосил қилиш билан у ёки бу тил ёки нутқ бирликларининг, маълум сабаблар туфайли, луғавий бирликларга ўтиши бошқа-бошқа ҳодисалардир.

Сўз ясаш деганда, маълум бир луғавий бирликдан сўз ясовчи восита ёрдамида янги сўз ҳосил қилиш тушунилади. Масалан, *билим* сўзи *бил* сўзига **-(и) м** қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинган. Демак, бу усул — қўшимча қўшиш усули. Ҳар қандай ясама сўз ана шундай таркибий қисмдан — *сўз ясалиш асоси* ва *сўз ясовчидан* иборат таркибий қисмдан иборат бўлади. Шундай қисмларни бириктириб, сўз ҳосил қилиш сўз ясаш усулини белгилайди.

Сўз ясаш ҳодисаси ва усули шундай тушунилганда, сўз ясаш усули деб таърифланаётган усулларнинг кўпчилиги сўз ясаш усули эмаслиги маълум бўлиб қолади.

„Фонетик усул“ деб аталаётган усулда *бўр* — *бўз*, *кўр* — *кўз*, *семир* — *семиз*, *ака* — *ука* каби (фонетик ўзгариш билан юзага келган) сўзлар назарда тутилади. Лекин, биринчидан, бундай сўзлар тилда жуда кам. Иккинчидан, бунда сўз ясаш ҳодисаси ҳам, сўз ясаш усули ҳам йўқ. Худди шу сабабли ҳам бу ҳодисада бирон тизим кўринмайди.

¹ Ўзбек тили грамматикаси, икки томлик, I том, Морфология, I . „Фан“ нашриёти, 1975, 22—23- бетлар.

Сўз ясалишининг „лексик-семантик“, „морфологик-синтактик“ усуллари деб таърифланаётган „усул“ларида ҳам сўзнинг бирор сабаб туфайли юзага келиш ҳодисаси бор, лекин сўз яшаш ҳодисаси йўқ. Масалан, *эртага, бирдан, кунда* сўзлари келиши шаклидаги отнинг маъно ўзгариши (келиши шаклига хос маъно, вазифанинг йўқолиши) туфайли юзага келган, буларда ҳам сўз яшаш усули ҳақида гапириш мумкин бўлмайди.

Ана шу фактнинг ўзиёқ кўрсатадики, бирон ҳодиса (сабаб) туфайли лексеманинг юзага келиши сўз яшаш ҳодисаси, лексеманинг ўзи эса ясама сўз ҳисобланмайди ва уларга нисбатан сўз яшаш усули ҳақида гапириш мумкин эмас.

Ўзбек тили сўз ясалишига оид ишларнинг ҳаммасида сўз яшашнинг „композиция усули“ қайд этилади ва у сўз яшашнинг маҳсулдор усули сифатида таърифланади. Бироқ ҳодисага бевосита ўзбек тилининг ўз материалларидан келиб чиқиб ёндошилса, бу тилда сўз яшашнинг „композиция усули“ деб аташ мумкин ва лозим бўлган усули йўқлиги маълум бўлади.

Композиция усули билан сўз яшаш деганда, сўз қўшиш йўли билан сўз яшаш тушунилади. Ўзбек тилида икки мустақил сўз маълум грамматик шаклда бирикади ва бирикувчи сўзлар ўртасида грамматик алоқа борлиги сезилиб туради. Бундай бирикиш (боғланиш) натижасида луғавий бирлик, яъни лексема эмас, балки синтактик бирлик — сўз бирикмаси ёки гап ҳосил бўлади. (Мисол келтиришга ҳожат йўқ.) Шу фактнинг ўзиёқ кўрсатадики, „сўз қўшиш билан сўз ясалиши“ (шундай сўз яшаш усули) ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Лингвистик адабиётларда ана шу нарса қайд этилди. Бунга эса кейинчалик етарли эътибор берилмади. Айримлар бу билан бутунлай ҳисобланмай, аввалгича фикр юритавердилар. Баъзилар эса бу гапда асос борлигини сезиб, „сўз қўшиш“ („словосложение“) ўрнида „асос қўшиш“ („основосложение“), „ўзак қўшиш“, „лексема қўшиш“ терминларини қўллашни маъқул кўрдилар. Лекин булар масаланинг моҳиятини ойдинлаштиролмайди, сўз ясалишининг шундай усули борлигини тасдиқлай олмайди. Чунки ўзбек тилида „асос қўшиш“ ёки „ўзак қўшиш“ ҳодисасининг ўзи йўқ. Бу терминлар рус тилига оид ишлар таъсирида қўлланди.

Савол туғилиши мумкин: „Ўзбек тилида содда сўзлардан фарқланувчи ва „қўшма сўз“ деб аталаётган сўзлар кўн миқдорда бор-ку, буларнинг ясалиш йўлини қандай усул дейиш мумкин?“

Аввало, айтиш керакки, фақатгина бир нарса, яъни таркибида луғавий маъноли бирдан ортиқ қисм (компонент) борлигигина бундай сўзларнинг махсус усул билан ясалиши тасаввурини беради. Масалан, *туғри*ла сўзи аффикс қўшиш усули билан (туғри+ла) юзага келган бўлса, *отқулоқ* сўзи икки сўзни қўшиш (от + қулоқ) йўли билан ҳосил қилинган, деган тасаввурни беради. Аслида эса бирдан ортиқ луғавий маъноли қисмга („сўз“га) эгалик бундай сўзларнинг махсус сўз ясаш усули билан ҳосил қилинишини кўрсатувчи белги бўла олмайди. Ҳатто, бундай сўзларни „қўшма сўз“ деб аталанишининг ўзи ҳам шартли бўлиб, сўз ясаш усулига кўра эмас, балки содда сўзлардан фарқли белгисига кўрадир. (Содда сўзлар биргина луғавий маъноли қисмга эгалигига кўра шундай („содда“) деб аталади.) Демак, „содда“, „қўшма“ деган сўзларнинг ўзи сўз ясаш усулини кўрсата олмайди. Шундай экан, „қўшма сўз“ эканлигига қараб, уларни махсус усул билан ясалади, деб ўйлаш ва бу усулнинг қандай усул бўлиши ҳақида сўроқ қўйишнинг ўзи ўринли бўлмайди.

Тўғри, „қўшма сўз“ деб аталаётган сўзлар ҳам маълум йўл (йўллар) билан юзага келади. Лекин тилда бирор сўзнинг у ёки бу йўл орқали, бирор ҳодиса туфайли юзага келиши билан махсус усул асосида янги сўз ҳосил қилиш ҳодисасини фарқлаш кераклиги айтилди. Бунда қуйидагиларга эътибор берилиши лозим.

Биринчидан, сўз ясаш усули билан янги сўз ҳосил қилишда сўз ясовчи махсус восита (бирлик)дан фойдаланилади, шу бирлик сўз ясовчи ҳисобланади. Буни юқорида ҳам кўрдик. Масалан, *сувчи*, *текисла* сўзларидаги **-чи** ва **-ла** сўз ясовчи. „Қўшма сўз“ деб аталувчи сўзларда бундай ҳолат йўқ. *Қўрқбўғин*, *итбурун*, *бойўғли*, *қирқоғайни* кабиларда сўз ясовчи қисм (бирлик) йўқ. Бинобарин, улар сўз ясалиш таркибига эга эмас ва бу сўзларнинг ясалиш усули бор, улар бир усулда ясалган сўзлар, дейиш мумкин эмас.

Иккинчидан, сўз ясаш усули билан ҳосил қилинган сўз (ясама сўз) сўз ясовчи ёрдамида маълум бир сўздан ҳосил қилинади ва бу сўз (ясама сўзнинг шу қисми) сўз ясалиш

асоси ҳисобланади. Масалан, *роҳатланмоқ* сўзи *роҳат* сўзидан ясалган. Бу сўзда *роҳат* — сўз ясалиш асоси, **-лан** — сўз ясовчи қўшимча. Ҳар қандай ясама сўз ана шундай икки қисмдан — сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи қисмдан иборат бўлади¹. „Қўшма сўзлар“ эса бундай таркибга эга бўлмайди. Демак, улар сўз яшаш воситасига ҳам, усулига ҳам эга эмас.

Учинчидан, маҳсус усул билан, маҳсус бирликлар ёрдамида ясалган сўзларнинг маъноси унинг қисмлари маъносидан юзага келади, унинг маъносини қисмлари маъноси билан асослаш мумкин бўлади: *даторчи* — датор чалувчи (созанда), *оғирлашди* — вазни оғир бўлди, *чиройли* — яхши (ёқимли) чиройга эга ва б. „Қўшма сўз“ларда бундай ҳолат йўқ: *итоғиз* (гулнинг номи) сўзининг маъносини унинг қисмлари (*ит*, *оғиз* сўзлари) маъноси билан асослаб бўлмайди.

Ана шу уч фактнинг ўзиёқ ўзбек тилида сўз ясалишининг „композиция усули“ (ёки „сўз қўшиш усули“) деб аташ мумкин бўлган усули йўқлигини тўла тасдиқлайди.

„Қўшма сўз“ларнинг юзага келиши, пайдо бўлиши масаласига келсак, бунинг йўли турлича. Жумладан, уларнинг баъзилари ўзга тилдан шундай ҳолича ўзлаштирилган бўлади. Мас., *гулбеор*, *гултожихўроз*, *оромижон* сўзлари тожик тилидан ўзлашган. Улар ўзбек тилининг ясама сўзлари ҳисобланмайди. Демак, буларга нисбатан „қўшма“ („қўшиш“) сўзини қўллаш ҳам тўғри бўлмайди.

Устқурма сўзи русча „надстройка“ сўзини калькалаш йўли билан ҳосил қилинган. Калькалаш сўз ҳосил қилишнинг бир йўли. Лекин сўз яшаш усули эмас. Шунинг учун ҳам *устқурма* сўзи ясама сўзларнинг умумий маъноси билан бирлашувчи бирон типига (турига) кирмайди; сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан иборат таркибга эга эмас. Бу сўз, таркибида иккита луғавий маъноли қисм борлигидан қатъи назар қўшма сўз ҳисобланмайди (чунки „сўз қўшиш“ йўли билан ҳосил қилинмаган). Аффиксация усули билан ясалган сўз дейиш ҳам мумкин эмас. Чунки у „устқур“дан **-ма** аффикси ёрдамида ясалаётгани йўқ. Агар таркибий қисмларининг хусусиятига кўра (икки луғавий маъноли қисм ва

¹ Бу ҳодиса бошқа ишларимизда, жумладан, „Ўзбек тилида сўзнинг морфологик таркиби масаласи“ номли ишла (ЎТА, 1988, № 1, 29—33-бетлар) ҳам қайд этилган.

бир аффикс борлигига кўра) сўз ясаш усули белгиланмаган бўлса, бу сўзни „композиция-аффиксация усули“ билан ясалган дейишга тўғри келади. Бироқ бундай дейиш мумкин эмас.

„Кўшма сўз“ларнинг анчагина қисми сўз бирикмасининг (синтактик бирликнинг) луғавий бирликка (лексемага) ўтиши натижасида юзага келган: *белбоғ, мингбоши, олмақоқи, тоққайчи* кабилар. Бундай сўзларнинг юзага келиши (сўз бирикмасининг сўзга айланиши) маълум муддат (жараён) ўтиши билан боғлиқ ва у ҳозирги (синхрон) сўз ясалишига кирмайди. Бунда ҳар бир сўзнинг юзага келиши алоҳида амалга ошади. Демак, бу ҳодиса ҳам системани ташкил этмайди. Бундай сўзлар ҳам сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи қисмдан иборат таркибга эга бўлмайди.

„Кўшма сўз“ларнинг айримлари маълум нарсани бошқа бирор нарса ёки белгига нисбатлаш, ундаги бирор белги асосида номлаш орқали ҳосил қилинган: *ойболта, девқомат, қизилиштон, мингоёқ* ва бошқалар. Лекин бундай сўзлар сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи қисмдан иборат таркибга эга бўлмайди. Уларнинг (шу сўзлар билдирган нарсанинг) нима учун шундай аталиши ҳар бир сўзнинг ўз доирасида изоҳланади. Қушнинг нима учун *қизилиштон* деб аталиши шу қушнинг ўзидаги (ўзига хос) белгиси билан асосланади. Белги эса сўз ясаш бирлиги эмас.

Бу фактлар ҳам ўзбек тилида сўз ясашнинг „композиция усули“ деб аташ мумкин ва лозим бўлган алоҳида усули йўқлиги, шунингдек, таркибида бирдан ортиқ луғавий маъноли қисм бўлган сўзларни „кўшма сўз“ деб аташга асос йўқлигини кўрсатади.

Ҳар бир ясама сўз сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан иборат таркибга эга бўлишини кўрдик. Ана шу таркиб сўз ясашнинг модели ҳисобланади. „Кўшма сўз“ деб аталаётган сўзларда эса сўз ясаш модели йўқ.

Тўғри, кўшма сўзларга оид ишларда кўшма сўзларнинг ясалиш модели борлиги ҳақида гапирилади ва бунда „кўшма сўз“нинг таркиби қайси туркумга оид сўздан бўлиши назарда тутилади. Масалан, *кўзойнак* — от + от модели, *оққуш* — сифат + от модели, *қирқоғайни* — сон+от модели деб таърифланади. Бироқ буларда ҳеч қандай сўз ясаш модели йўқ ва улар таркибининг қайси сўз туркумига оид сўзлардан бўлиши сўз ясалиши нуқтаи назаридан ҳеч нарсани белгиламайди.

Бир хил моделдаги сўз бирикмаларидан келиб чиққан айрим сўзларнинг бир компоненти, одатда, кейинги компоненти айнан бир сўздан бўлади. Натижада, у такрорланувчи қисмдек, аниқроғи, сўз ясовчи қисмдек туюлади: *карвонбоши, ишбоши, жўрабоши, мингбоши, юртбоши* кабилар. Лекин буларда сўз ясовчи қисм ҳам, ясама сўзга хос таркиб ҳам йўқ. Ҳатто, бундай сўзларнинг айримларида сўз бирикмаси эканлигини кўрсатувчи, иккинчи компонентдаги **и** ҳам қўлланмай, қисмлар (бир лугавий бирлик сифатида) қўшиб ёзилаверади: *Рости, менинг ҳам елкамдан тегирмонтош тушгандай бўлди.* (А. Дилмуродов) *Олмос чархтошда чархланган кескич билан керакли ташқи диаметр чархланиб...* („Янги техника“ жур.) ... V—VI асрларга оид деб қабул қилинган *Энасой қабртошларидир.* (Газетадан)

Аввало, буларни, **и** сиз қўлланишига қараб, сўзга айланган деб қатъий ҳукм чиқариш тўғри бўлмайди. Чунки, биринчидан, бундай белгисиз қўлланиш (*тегирмон тоши* эмас, *тегирмонтош* каби қўлланиш) кўпроқ оғзаки нутққа хос бўлиб, *тегирмон тоши* шаклида (сўз бирикмаси сифатида) қўлланиши асосий эканини инкор этиб бўлмайди. Иккинчидан, *тегирмонтош* тарзида қўлланган тақдирда ҳам унда сўз бирикмасига хос хусусият сезилиб туради. Учинчидан, *тегирмонтош, чархтош, қайроқтош* кабиларни сўз деб тан олган тақдирда ҳам уларни ясама сўз, таркибидаги „тош“ни сўз ясовчи дейиш мумкин эмас. Бунда фақат сўз бирикмасининг сўзга айланиши ҳақида гапириш мумкин, холос.

Адабиётларда гап шаклидаги қўшма сўзлар мавжудлиги айтилиб, *гўшткуйди* (овқат номи), *очилдастурхон* (эртақ номи) кабилар мисол қилиб кўрсатилади. Лекин булар, аввало, жуда кам. Қолаверса,... бу факт ҳам композиция усули билан сўз ясаш ҳодисаси эмас. Мисоллар: *Йигитларга айтиб, сени бир талқонтуydi қилдирмасамми!* (А. Обиджон) *Хона ичида 5—6 дақиқа чигилёзди машқларни бажаргач,... кўчага чиқамиз.* („Ўзб. овози“ газ.) *У бир даврда гул-гул очилиб ўтирганда отаси улов зарурлигини қулоққоқиш қипти.* (А. Дилмуродов) *...Ҳасан қайғичи хон амалдорлари ҳақида ичакузди хангомалар айтарди.* (С. Сийёв)

Буларни **оқказионал ясалиш** деб, лисоний бирлик эмас, нутқ бирлиги деб қараиш тўғри бўлади.

Ҳозирги тилимизда таркибида айнан бир сўз мавжуд бўлган *эркталаб, сувталаб; нозиктабиат, оғиртабиат; одамсифат, маймунсифат; ишбай, кунбай; қўймижоз, итмижоз; эрксевар, иссиқсевар* каби „сўз“лар бор. Булар, одатда, „қўшма сўз“ деб қаралади, улар таркибида қўлланган *талаб, сифат, бай, мижоз* каби сўзлар шу „қўшма сўзлар“ни ясовчи деб тушунилади.

Аввало, таркибида айнан бир сўз қўлланган бундай сўзлар саноклидир (таркибида *талаб, сифат, бай, мижоз* сўзлари бўлган „сўзлар“). Қолаверса, улар таркибида қўлланувчи сўзлар сўз ясаш учун хизмат қилмайди. Уларнинг айримлари таркибидаги ҳар бир сўз ўз маъноси билан қатнашади ва сўз бирикмаси эканлиги сезилиб туради: *оғир табиат, енгил табиат, нозик табиат, деҳқон табиат; оқ кўнгил, қора кўнгил, очиқ кўнгил* каби. Биргина *талаб* сўзи қатнашган қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *равнақталаб, фарзандталаб, ёмғирталаб, ечимталаб, эркталаб, савобталаб, мададталаб, чопиқталаб, эрмакталаб, ҳангоматалаб, эътиборталаб, меҳнатталаб, маошталаб, иштаҳаталаб, ҳурматталаб* ва бошқалар.

Буларни (шу кабиларни) „қўшма сўз“ дейиш қисмларининг қўшиб ёзилиши, таркибидаги *талаб, сифат, бай* кабиларни эса сўз („қўшма сўз“) ясовчи деб тушуниш оқибатидир. Аслида эса, улар сўз қўшиш йўли билан ҳосил қилинган янги сўзлар эмас, шунингдек, бирдан ортиқ сўзлар билан қўлланаётган сўзлар сўз ясовчи эмас.

„Композиция усули билан сўз ясаш“, „қўшма сўз“ ҳақида гап борар экан, яна бир ҳодисага тўхтамаслик мумкин эмас.

Ўзбек тилида шундай „сўзлар“ борки, улардан бир нечасининг таркибида, кўринишдан сўзга ўхшаш қисм қатнашади. Сўз кўринишида бўлиши туфайли улар аффикслар қаторига киритилмайди. Улар қатнашган сўзлар эса, одатда, „қўшма сўз“ деб қаралади: *кам (камҳосил, камқатнов), бахиш (оромбахш, роҳатбахш), умум (умумхалқ, умумшаҳар), боп (майибоп, кўйлакбоп), ранг (жигарранг, кулранг), хуш (хуштаъм, хушқомат), ҳам (ҳамсуҳбат, ҳамшаҳар)* ва бошқалар.

Буларни аффикс ҳисобламасликнинг асоси бор. Лекин таркибида улар иштирок этган сўзларни „қўшма сўз“ дейиш (композиция усули билан ясалган сўзлар дейиш), айримларини эса, умуман, сўз (ясама сўз) дейиш мумкин эмас.

Анвало, уларнинг ҳаммаси ўзбек тилида бир хил йўл билан юзага келган ва бир хил типда ҳосил бўлган сўзлар эмас. Шунинг учун ҳам уларнинг моҳияти, таркибида илтифатроқ эътибор айтилган айнан бир қисмнинг (*бон, кам, хуш* каби) вазифаси ва қандай бирлик эканини ўзбек тили сўз ясашиши нуқтан назаридан баҳолаш (белгилаш) керак бўлади. Бу ҳолда улардан фақат сўз ясаш учун хизмат қиладиганлари (шундай бирликлар борлиги) ҳақида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ўзбек тилидаги *ҳам, хуш, кам* сўзлари тожик тилидан ўзлашган. Улардан фақат *кам* сўзига ўзбек тилида мустақил сўз сифатида қўлланади. *Ҳам*, асосан, боғловчи вазифасида қўлланади. *Хуш* сўзи *хуш келибсиз, хуш кўрмайди* каби саноқли бирикмалар таркибидагина сўз ҳолида учрайди.

Мазкур сўзлар тожик тилида сўз ясовчи сифатида ҳам хизмат қилади ва улар ёрдамида ҳосил қилинган ясама сўзлар анчагина миқдорни ташкил этади. Уларнинг маълум қисми ўзбек тилида ҳам бор: *камган, камдаромад, каммахсул; хушвақт, хушовоз, хушоҳанг; ҳамдарад, ҳамкасб, ҳамсафар* ва б.

Таркибида *ҳам, хуш, кам* компоненти бўлган (*ҳамсуҳбат, хушовоз, камхарж* каби) ўзбек тилидаги сўзларнинг асосий қисми асли тожик тилига оид бўлиб, шу тилнинг ясама сўзларидир. Ўзбек тилига улар шу таркибда (тайёр ҳолда) ўзлаштирилган. Тожик тилида бундай ясама сўзларнинг миқдори ўзбек тилидагига нисбатан анча кўп, яъни уларнинг айримлари ўзбек тилига қабул қилинган ва бу ўзлашма сўзлар ўзбек тилининг ясама сўзлари ҳисобланмайди. Ўзбек тилининг ўзида ясалмаганлиги учун улардан айримларининг маъносини таркибий қисмлари маъносидан келтириб чиқариб бўлмайди. Демак, улар сўз ясашиш таркибига эга бўлмайди. Мас., *хушвақт, камомад, ҳамнафас* сўзлари.

Хуллас, ўзбек тилида аслаб *кам, ҳам, хуш* сўзларининг ўзи ҳам ўзлашган ва уларнинг маъноси ҳам маълум. Шунингдек, тожик тилидан ўзлашган юқоридаги каби ясама сўзларнинг *кам, ҳам, хуш* қисмидан қолган қисми (сўз) ҳам ўзбек тилида бор (*каммахсул, хушвақт, ҳамфикр*). Бу икки ҳолат мазкур тожикча ясама сўзларни ўзбек тилининг ўз сўзлари, ўзбек тилининг ўзида ясалган сўзлар тасаввурини беради ва буида мазкур сўзларда такрорланувчи *кам, ҳам, хуш* қисмлари сўз ясовчи сифатида тасаввур этилади. Натижада, тожик тили ясама сўзлари нусхаси асосида, *кам,*

ҳам, *хуш* ёрдамида ўзбек тилининг ўзида ҳам сўз ясаиш бошланади. Масалан, *камчиқим, хушбичим, ҳамюрт, ҳамкурс* кабилар шулар жумласидандир.

Тўғри, ўзбек тилининг ўзида *кам, ҳам, хуш* ёрдамчи сўзлари билан ҳосил қилинган сўзлар у қадар кўп эмас. Лекин шу факт эътиборга лойиққи, улар энди ўзбек тилининг сўз ясовчиси ҳисобланади, улар билан ясалган сўзлар ўзбек тилининг ясама сўзларидир.

Юқорида айтилганидек, *кам, ҳам, хуш* сўзлари ёрдамида ясалган тожикча ясама сўзларнинг айримлари шу тилдан тайёр сўз ҳолида ўзбек тилига ўзлаштирилган. Тожик тили нуқтаи назаридан бундай сўзларнинг қандай усул билан ясалганлигини ва уларни қандай сўзлар („содда сўз“ ёки „қўшма сўз“) деб аташ кераклигини ҳал этиш бизнинг вазифамизга кирмайди. Ўзбек тили нуқтаи назаридан эса ясама сўз ҳисобланмайди ва уларга нисбатан сўз ясаиши ёки унинг усули ҳақида гапириш тўғри бўлмайди.

Ўзбек тилининг ўзида *кам, ҳам, хуш* сўзлари ёрдамида сўз ясаиши ва улар ёрдамида ясалувчи сўзлар масаласига келсак, биринчидан, бундай сўз ясаиш усулини композиция (сўз қўшиш) усули деб бўлмайди. Чунки бундай сўзларнинг ясаишида *кам, ҳам, хуш* сўз сифатида эмас, балки сўз ясовчи сифатида қўлланади — сўз ясовчи вазифасига эга бўлади. Демак, морфема ҳисобланади. Улар сўз ясовчи экан, қолган қисм (*кам, ҳам, хуш* қўшилган қисм) сўз ясаиш асоси ҳисобланади. Худди шу сабабли бундай сўзлар сўз ясаиш таркибига эга бўлади ва унинг маъноси таркибий қисмлари маъносидан келиб чиқади. Масалан, *камунум* сўзининг сўз ясаиш таркиби *кам + унум* қисмларидан иборат бўлиб, унинг маъноси шу қисмлари маъноси асосида юзага келади. *Камҳосил* сўзи *серҳосил* сўзи билан, *ҳамкурс* сўзи *курсдош* сўзи билан қиёсланса, *кам* ва *ҳам* сўзларининг *сер-* ва *-дош* аффиксларига маънодош (вазифадош) эканини — сўз ясовчи эканини сезиш, бинобарин, улар ёрдамида ясалган сўзлар қўшма сўз эмаслигини сезиш қийин бўлмайди.

Феъл туркумида сўз (феъл) ясовчи сифатида *қил* (*эт, айла*), бўл ёрдамчи феъллари хизмат қилади: *тасдиқ қилмоқ, текис қилмоқ* каби. Бундай феълларни ҳам композиция усули („сўз қўшиш“ усули) билан ясалган феъллар („қўшма

фсъллар“) дейиш тўғри бўлмайди. Чунки улар ҳам сўз ясовчи восита — ёрдамчи феъл (сўз ясовчи бирлик) билан ҳосил қилиняпти.

Хуллас, ўзбек тилида, аффикслардан ташқари, сўз ясаш учун хизмат қилувчи ёрдамчи сўз (морфема)лар ҳам бор. Лекин улар кўп эмас. Шунингдек, улар ёрдамида ясалган (ясалаётган) сўзлар ҳам оз миқдорда.

Савол тугилиши мумкин ва табиий: „Ёрдамчи морфемалар ёрдамида сўз ясалишини, аффикслар билан сўз ясалишидан фарқлаган ҳолда, сўз ясалишининг алоҳида усули деб қараш ва алоҳида ном билан аташ керакми, шунга эҳтиёж борми?“ Бизнингча, бундай қилиш шарт эмас. Чунки, биринчидан, юқорида айтиб ўтилганидек, бундай бирликлар (сўз ясовчилар) жуда кўп эмас. Иккинчидан, аффикслар ёрдамида сўз ясалиши ва ёрдамчилар билан сўз ясалишининг модели асос эътибори билан бир хил — „сўз ясалиш асоси + сўз ясовчи“ модели. Демак, сўз ясалиши ва ясовчилар ҳақида гап борганда, сўзлар ўзбек тилида, асосан, аффикслар ёрдамида ясалиши, шу билан бирга, сўз ясовчи ёрдамчи морфемалар ҳам борлигини айтиб, улар орқали ҳосил қилинувчи ясама сўзларнинг моҳиятини таҳлил этиш билан кифояланиш мумкин.

Айтилганлардан маълум бўлдики, „қўшма сўз“ деб таърифланаётган сўзларнинг кўпчилиги турли ҳодиса, йўллар билан (мас., сўз ўзлаштириш, сўз бирикмасининг сўзга айланиши ва б.) юзага келган. Улар ясама сўз эмас. Композиция усули билан ясалган сўз (қўшма сўз) деб қаралаётган бирликларнинг айримлари сўз бирикмаси ҳисобланади. Айримлари эса окказионал ясалиш (нутқий ҳодиса)дир.

Ёрдамчи сўзлар ёрдамида сўз ясалиши ҳам композиция (сўз қўшиш) усули бўлмайди.

Хулоса: 1. Турли йўл (турли сабаб, ҳодиса) туфайли лексемаларнинг юзага келиши сўз ясаш усули билан сўз ҳосил қилиш ҳисобланмайди. Бинобарин, улар сўз ясалиши тизими объектига кирмайди.

2. Таркибида бирдан ортиқ луғавий маъноли қисмнинг борлиги „қўшма сўз“лик белгиси, композиция усули билан ясалганлик белгиси бўла олмайди. Ўзбек тилида сўз ясашнинг композиция (сўз қўшиш) усули йўқ.

3. Ўзбек тилида *кам, хуш, ҳам, қил* каби ёрдамчи билан сўз яшаш ҳодисаси бор. Лекин буни композиция усули билан сўз яшаш ҳисоблаш, улар ёрдамида ясалган сўзларни эса „қўшма сўз“ дейиш тўғри эмас.¹

Ясама сўзнинг таркиби. Ясама сўзнинг таркиби уни ташкил этувчи қисмлардан иборат бўлади. Юқорида кўрдикки, ясама сўз сўз ясалиш асосига сўз ясовчини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бинобарин, ҳар бир ясама сўз ана шу икки қисмдан иборат бўлади, яъни сўз ясалиш таркиби сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан тузилади.

Ясама сўз туб сўз, шунингдек, ясама сўздан ҳосил қилиниши мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам ясама сўзнинг таркиби икки қисм (компонет)дан иборат бўлади. Масалан, *терим* сўзининг сўз ясалиш таркиби *тер* (сўз ясалиш асоси) ва *-им* (сўз ясовчи)дан иборат. *Теримчи* сўзининг сўз ясалиш таркиби *терим* (сўз ясалиш асоси) ва *-чи* (сўз ясовчи)дан иборат. Сўз ясалиш асоси билан сўз ясовчининг моҳиятини тўғри белгилаш, умуман, сўз ясалишининг, ясама сўзнинг моҳиятини тўғри белгилаш имконини беради.

Сўз ясалиш асоси. Ўзбек тилшунослигида анча вақтларгача бу бирлик қайд этилмас эди. Фақатгина сўз ясовчи аффиксларнинг у ёки бу сўз туркумига оид сўзлардан (мас., отдан, сифатдан ёки феълдан) сўз ясаши қайд этилар эди. Лекин бу нарса сўз ясалиши билан боғлиқ бирор ҳодисанинг, жумладан, сўз ясалиш асосининг моҳиятини акс эттира олмайди. Чунки, биринчидан, ҳеч қайси сўз ясовчи бирон туркумга оид сўзларнинг ҳаммасидан сўз ясамайди. Иккинчидан, сўз ясалишига асос бўладиган сўзни от, сифат, феъл деб аташ сўз ясалиш асосининг материал томонинигина акс эттиради ва сўз ясалиши нуқтаи назаридан, сўз ясалиш асосининг моҳияти нуқтаи назаридан ҳодисани (сўз ясалиши бирлигини) акс эттира олмайди.

Шунингдек, сўз ясалиш асосига нисбатан сўз, *лексема* терминлари аралаш қўлланиб келмоқда. Ҳатто, ясама сўзнинг ўзи ҳам „сўз“, „лексема“ деб номланиб келмоқда. Бу ҳам лисоний бирлик ва нутқ бирлигини фарқламаслик билан боғлиқ, албатта. Лекин бунга йўл қўймаслик керак. Акс ҳолда

¹ Адабиётларда „қўшма сўз ясовчи“ деб таърифланаётган *аро, умум* каби сўзлар ҳақида „сўз ясовчи“ ҳақида гапирганда тўхтаганимиз

ясама сўз таркибий қисмларининг ва ясама сўзнинг ўз моҳияти белгиланмай қолаверади. Оқибатда сўз ясалиши, ясама сўз билан боғлиқ бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини белгилаш мумкин бўлмайди.

Кейинги вақтларда яратилган ишларда (бошқа тилларга оид ишлар таъсирида) сўз ясалиш асоси ҳодисасига эътибор берилмади. Лекин айтиб ўтилган ҳодисалар билан бирга, сўз ясалиш асосининг ҳам моҳияти аниқ ва тўғри талқинини топганича йўқ.

Сўз ясалиш асоси сўз ясалиши сатҳига хос бирлик экан, унинг моҳияти шу нуқтаи назардан белгиланиши лозим бўлади. Бу эса, ўз навбатида, ясама сўзнинг моҳиятини белгилашга йўл очади.

Сўз ясалиши асоси ҳақида гап борганида, биринчи навбатда, унинг қандай бирлик экани, яъни лисоний бирликми ёки нутқ бирлигими, лексемами ёки сўз эканини аниқ белгилаш (у ҳақда аниқ хулосага эга бўлиш) шарт. Шундагина сўз ясалиши билан боғлиқ бошқа ҳодисаларни ҳам тўғри ва аниқ ёритишга йўл очилади.

Ўзбек тилшунослигида сўз термини „лексема“ маъносида ҳам, „сўзшакл“ маъносида ҳам қўлланилиб келинди ва ҳозир ҳам бу ҳол маълум даражада давом этапти. Бинобарин, ясама сўзнинг асоси бўлувчи қисмнинг моҳиятини шу нуқтаи назардан аниқ белгилаш керак бўлади. Шу асосда сўз ясалишининг маҳсули қандай бирлик экани (қандай бирлик бўлиши) ҳам ҳал этилади.

„Сўз“ деганда, умуман, луғавий бирлик эмас, маълум бир (муайян) грамматик шаклдаги луғавий бирлик тушунилиши маълум. Шу нуқтаи назар билан ёндошилса, сўз ясалиш асосини сўз дейиш мумкин бўлмайди. Чунки у ясама сўз таркибида грамматик шаклга эга бўлмайди. (Сўз ясалиш асосига сўз ясовчи қўшимча қўшилишининг ўзиёқ шундан далолат беради.) Демак, сўз ясалиш асосига нисбатан „сўз“ атамаси (термини) худди шу маънода — „сўз ясалиши учун асос бўлувчи луғавий бирлик“ маъносида қўлланади („сўзшакл“ маъносида эмас) ва бундай қўлланишга эътироз бўлиши мумкин эмас, деб ўйлаймиз.

Сўз ясалиш асоси ҳақида гап борганида шу нарсани ҳам алоҳида қайд этиш керакки, янги сўз умуман сўз ясалиш асоси бўлиб келган лексемадан эмас, балки унинг муайян

маъноси ёки маъноларидан (шу маъноси ёки маънолари асосида) ҳосил қилинади. (Бу ҳақда кейинги бўлимларда ҳам тўхтаймиз). **-чи** аффикси, аввало, ҳар қандай отлардан эмас, балки маълум лексик-семантик гуруҳга оид отлардан янги сўз ясай олади („Шахс оти ясалиши“ баҳсига қаранг). Қолаверса, у ёки бу сўз ясовчи муайян сўзнинг ҳам барча маъноларидан эмас, балки маълум бир маъноси ёки маънолари асосида янги сўз ясайди. Масалан, *бош* сўзи йигирмадан ортиқ маънога эга. Лекин **-чи** ва **-ла** аффиксларининг ҳар бири унинг муайян маъносидан янги сўз ҳосил қилган: *бошчи*, *бошла*.

Хуллас, сўз ясовчининг ҳар қандай сўзлардан эмас, маълум типдаги сўзлардан, кўп маъноли сўзларнинг ҳар қандай маъносидан эмас, маълум типдаги маъноси асосида улардан сўз ясаши бу ҳолнинг сўз ясалиш асоси маъноси, бу маъносининг хусусияти билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам ясама сўзнинг маъноси таърифланганда, сўз ясалиш асосини „от“, „сифат“, „фeyл“ дейиш эмас, балки „от билдирган нарса“ („сифат билдирган белги“, „фeyл билдирган ҳаракат“) ёки „асос билдирган нарса“. ...дейиш тўғри бўлади. Буни ҳисобга олиш сўз ясалиши билан боғлиқ бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри белгилаш имконини беради.

Ҳар қандай ясама сўзда сўз ясалиш асоси битта бўлади. Масалан, *кучли* сўзида сўз ясалиш асоси — *куч*; *белбоғли* сўзида эса *белбоғ* сўз ясалиш асосидир.

Янги сўз ясама сўзлардан ҳам ҳосил қилинишини (ясама сўз сўз ясаш асоси бўлиши мумкинлигини) кўрдик. Баъзилар бундай сўзларда сўз ясалиш асоси иккита бўлишини айтдилар, *теримчи* сўзида *тер* ва *терим* асослари бор деб қаралади. Ҳ. Неъматов, Р. Расуловларнинг китобида ясама сўздан ҳосил қилинган ясама сўзларнинг қолипи ҳақида гапирилиб, „Қолипнинг таркибий қисми сифатида унга нисбатан кичикроқ қолип ҳам бўлиши мумкин“ деб мисол тарзида { [муайян от] + [чи] + [лик] } = касб-кор мавҳум оти (этик — этикчи — этикчилик) қолипи келтирилади.¹

Рус тили сўз ясалишига оид ишларда бу нарса алоҳида қайд этилади ва ясама сўздан ясалган сўзларнинг асосларини

¹ Ҳ. Неъматов, Р. Расулов. Ўзбек тили систем лексикологический асослари. Т., „Ўқитувчи“, 1995, 13- б.

бирин „бевосита асосланиш“ (непосредственная мотивация), иккинчиси „билвосита асосланиш“ (опосредованная мотивация) деб таърифланади¹. Бундай қарашнинг рус тилига инсбаган қай даражада асосли ёки асоссиз эканлиги ҳақида аниқ бир нарса дейиш бизнинг вазифамизга кирмайди. Лекин ўзбек тили ясама сўзлари нуқтаи назаридан бундай қарашга асос ҳам, эҳтиёж ҳам йўқ. Чунки, юқорида алоҳида қайд этилганидек, ҳар бир ясама сўзда сўз ясалиш асоси ҳам, сўз ясовчи ҳам битта бўлади. Ясама сўзнинг ўзи ҳам, унинг маъноси ҳам ана шу икки компонентнинг ўзи ва уларнинг маъноси билан асосланилади, бошқа „асословчи“га ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди. Ҳатто, ясама сўзнинг асоси ясама сўз бўлганида ҳам, уни асослаш учун хизмат қилишини исботлаб бўлмайди. Масалан, *теримчи* сўзидаги *тер* „қисми“нинг шахс оти ясалиши учун қай даражада (билвосита) асос бўлишини исботлаб кўринг. (Бунда шахс отлари феълдан ясалмаслигига ҳам эътибор беринг.)

Агар ясама сўздан ҳосил қилинган сўзларда иккита сўз ясалиш асоси ҳақида гапириш мумкин бўлса, у ҳолда сўз ясовчининг ҳам иккита бўлишини тан олишга тўғри келадики, бунинг мумкин эмаслигини исботлашга ҳожат бўлмаса керак.

Айрим ишларда ясама сўзнинг сўз бирикмасидан ҳам ҳосил қилиниши ҳақида гипирилади² ва мисол сифатида *беш йил + лик > бешйиллик, темир йўл + чи < темирйўлчи* кабилар келтирилади. Лекин бундай саноқли сўзлар рус тилидан таржима (калькалаш) натижасида ҳосил қилинган сўзлардир. Ўзбек тилининг ўзида сўз бирикмасидан сўз ясаш ҳодисаси йўқ. Бу тилда янги сўзлар фақат сўздан ҳосил қилинади. Юқорида келтирилган каби сўзлар ўзбек тили сўз ясалишининг бирор типини ҳосил қилмайди ёки сўз ясалишининг бирор типига кирмайди („Сўз ясалиш типини“ баҳсига қаранг).

Умуман, ясама сўз, унинг таркибний қисмлари, жумладан, сўз ясалиш асосига хос хусусиятлар ўзбек тилида сўз бирикмасининг сўз ясалиш асоси бўла олмаслигини кўрсатади. Аксинча, ҳатто, бирор сўз ясовчи қўшимча сўз бирикмасига

¹ Русская грамматика. Т. 1, изд. „Наука“, М., 1982, 134- б.

² Ш. Шаҳобиддинова. Ўзбек тили морфологияси умумийлик ва хусусийлик диалектикаси таъқинида, 2- жузв: маъно шакл ва категория умумийлик, хусусийлик нуқтаи назаридан. Андижон, 1994, 24- б.

қўшилса, бу ҳол шу ўринда унинг сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади. Масалан, **-ли** қўшимчасининг *юқори мартабали, ўн беш хонали, ўрта ва олий маълумотли* каби сўз бирикмаларидаги қўлланиши ҳақида „Сўз ясовчи“ қисмида гапирилади.

Хуллас, сўз ясалиш асоси сифатида лексема лисоний бирлик саналади. У туб ёки ясама сўзга тенг бўлиши мумкин. Лекин айтилган ясама сўз таркибида у ажралмас бутунлик (сўз ясалиш бирлиги) мавқеида бўлади. Сўз ясалиш жараёнида умуман шу луғавий бирликдан эмас, балки унинг муайян маъноси ёки маъноларидан сўз ясалади. (Бу ҳақда „Сўз ясовчи“ қисмида ҳам тўхталамиз.)

Сўз ясовчи. Ҳар қандай ясама сўзнинг таркиби икки қисмдан — сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан иборат бўлишини кўрдик. Янги сўз ясашда доим шу икки компонент иштирок этиши сабабли айрим ишларда, айтилган, рус тилига оид ишларда, сўз ясалиш асоси ҳам сўз ясовчи, „ясовчи“ дейилаверади. Ўзбек тилшунослигида бу ҳақда А. Бердиалиев „Ўзбек тилида сўз ясовчи қўшма аффикслар“ номли номзодлик диссертациясида (*Тошкент, 1970*), жумладан, қуйидагича фикрни билдиради: „... ўзбек тилида аффиксал сўз ясалиши соҳасида ясовчи элемент деб, одатда фақат аффиксининг ўзи қараб келинган, ўзак-негиз ясовчи элемент сифатида қаралмаган, шунга кўра у семантик жиҳатдан кенг таҳлил қилинмаган, ҳолбуки, масалан, *ипакчи* сўзининг ҳар икки элементи ҳам ясовчилардир... *ипакчи* сўзи *ипак* ва **-чи** элементларидан ҳосил қилинган“.

Сўз ясалишида икки қисм — сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи иштирок этиши, ясама сўз шу икки қисмнинг бирикувидан ҳосил бўлиши тўғри. Лекин фақат шунга асосланиб, моҳиятан бир-биридан фарқли бўлган сўз ясалиш бирликларини (сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчини) бир хил ном билан, яъни „сўз ясовчи“ деб аташ ҳеч бир жиҳатдан мақбул эмас. Мақбул эмасликдан ташқари, бу нарса муайян тил бирлигига хос моҳиятни сеза билмаслик, фарқламасликдан бошқа нарса эмас. Сўз ясалишида иштирок этувчи бу икки компонент маъноси, вазифаси ва бошқа хусусиятлари билан бир-биридан фарқланади. Шунга кўра, буларнинг ҳар бирини, ўз маъно ва вазифаси асосида, алоҳида ном билан аташ лозим.

„Сўз ясалиш асоси“ термини ясама сўзнинг шу компонентини умумий хусусиятига кўра атади. Бундан унинг

материал жиҳатдан қандай бирлик экани акс этмайди. Масалан, *терим* сўзининг *тер* қисми (ясама сўзнинг таркибий қисми сифатида) сўз ясалиш асоси, материал қисм сифатида — лексема, туб сўз, феъл. *Теримчи* сўзининг *терим* қисми — сўз ясалиш асоси, материал қисм сифатида — ясама сўз, от.

„Сўз ясовчи“ термини ҳам ясама сўзнинг иккинчи таркибий қисмини умумий (асосий) хусусиятига кўра атайди ва бу номда унинг материал жиҳатдан қандай бирлик экани акс этмайди. Масалан, *рангдор*, *қабулхона*, *камчиқим* сўзларидаги *-дор*, *-хона*, *кам-* сўз ясалиш бирлиги сифатида — сўз ясовчи. Материал бирлик сифатида эса *-дор* — аффикс, *-хона* — аффиксоид, *кам* — ёрдамчи сўз.

Демак, „сўз ясовчи“ деганда, сўз ясалиш асосига нисбатан олиниб, унга қўшиладиган ва ясама сўзни ҳосил қиладиган компонент тушунилади. Ана шундай тушуниладиганда, аталганда *сўз ясалиш асоси* ва *сўз ясовчи* терминлари ҳар бир бирликнинг (ясама сўз компонентларининг) моҳиятини, уларнинг ўзаро фарқини аниқ акс эттиради ва сўз ясалиш бирликларининг атамаси ҳисобланади.

Сўз ясовчилар ўзбек тилида сўз ясалиш асосига ва сўз охирига қўшилади, яъни суффикс, суффиксоид характерида бўлади: *ишчи*, *ишла*, *ишхона* каби. Тожик тилидан ўзлашган айрим сўз ясовчиларгина сўз ясалиш асосига унинг олдидан қўшилади: *нотўғри*, *серҳаракат*, *камган* каби. Лекин бу ҳол ясама сўзнинг маъно ёки бошқа хусусиятига таъсир этмайди. Шунинг учун уларни алоҳида таҳлил этишнинг ҳожати йўқ.

Ҳар қандай ясама сўзда сўз ясалиш асоси битта бўлганидек, сўз ясовчи ҳам битта бўлади: *уйсоз*, *кўримсиз*, *терим*, *теримчи*, *серунум*, *қуруқчилик*, *камган*.

Кўрдикки, сўз ясовчи вазифасида аффикс, аффиксоид, ёрдамчи сўз қўлланади. Рус тилшунослигида сўз ясовчиларнинг барча турлари учун умумлаштирувчи „словообразовательный формант“ термини қўлланади. Ўзбек тили сўз ясовчиларига нисбатан ҳам, ўрни билан, умумлаштирувчи „формант“ сўзини („сўз ясовчи формант“ терминини) қўллаш мумкин.

Сўз ясовчи ҳам янги сўз ясалишида ўз маъноси билан қатнашади. Унинг маъноси сўз ясалиш асосининг маъносига нисбатан умумийроқ характерга эга бўлади. *Муסיқачи*, *боксчи*, *кончи* сўзларининг *кон*, *бокс*, *мусиқа* қисми аниқ нарсани

билдиради (атайди). **-чи** сўз ясовчиси уларнинг ҳаммасида шахс маъносини билдиради, шахс маъноли от ясайди.

Лекин сўз ясовчининг маъноси сўз ясашиш асосининг маъносига нисбатан қанчалик умумийлик хусусиятига эга бўлмасин, унда муайянлик (конкретлик) ҳам бўлади. Масалан, **-чи** ясовчисининг „шахс“ маъносига эгалигининг (шахс ифодалашининг) ўзиёқ ундаги муайянликдир. Шунинг учун ҳам у умуман от эмас, балки **шахс оти** ясайди. Бу ҳол **-чи** сўз ясовчисининг сўз ясашиш имконияти доирасини чегаралайди.

Сўз ясовчилар, асосан, бир маъноли (бир вазифали) бўлади. Масалан, от ясовчи **-чи**, сифат ясовчи **-ли**, феъл ясовчи **-ла** аффикслари каби. Айрим сўз ясовчилар бирдан ортиқ маъно ва вазифага эга. Лекин улар ҳам аслида бир маъноли бўлган. Кўп маънолилиқ хусусияти эса маълум сабаблар билан кейин юзага келган. **-лик** кўшимчаси белги оти (*чиройлилиқ*), касб оти (*ўқитувчилиқ*) ясайди. (Буларнинг сабаби ҳақида ўз ўрнида, яъни шундай хусусиятли ҳар бир сўз ясовчининг таҳлилида гапирилади.)

Сўз ясовчи вазифасида айрим аффиксоид ва ёрдамчи сўзлар ҳам қўлланишини кўрдик. Лекин улар жуда кам ва тожик тилидан ўзлашган: *кам, ҳам, хуш, хона* сўз ясовчилари. Буларнинг ҳар бири ёрдамида ясалган сўзлар ҳам кўп эмас. Яна шунини ҳам айтиш керакки, булар сўз ясовчи сифатида, сўз ясовчи аффикслардан фарқли, бирон белгига эга эмас. Аксинча, сўз ясовчи аффиксларга хос умумий хусусиятларга бу сўз ясовчилар ҳам эга. Ҳатто, *кам* ва *ҳам* сўз ясовчилари сўз ясовчи **сер-** ва **-дош** аффиксларига антоним, маънодош: *камҳосил — серҳосил, ҳамсуҳбат — суҳбатдош*. Шунинг учун буларни сўз ясовчи аффикслардан ажратиш (алоҳида олиб) таҳлил этишнинг ҳожати йўқ. Қандай сўз ясашига қараб, ҳар бири ўз ўрнида берилавергани маъқул. (Буларнинг қўшма сўз ясамаслиги юқорида айтилган.)

Ўзбек тилининг ўзига оид сўз ясовчи ёрдамчи сўз сифатида *қил (айла, эт)*, *бўл* феълларини кўрсатиш мумкин: *жабр қилмоқ, хурсанд бўлмоқ*.

Ўзбек тилида сўз ясашиш учун аффиксал морфемалар хизмат қилишини кўрдик. Шунингдек, аффикслар ёрдамида сўз формалари (шакллари) ҳосил қилиниши ҳам маълум. Ўзбек тилига оид адабиётларда бу ҳодисалар қайд этилган ва сўз

ясовчи аффикслар билан форма ясовчи аффиксларнинг ўзаро фарқли белгилари ҳақида аниқ гаплар айтилган. Бироқ бу масалада аниқ бир фикрга келинмаган, мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. Шундай экан, сўз яшаш таҳлилига оид ишда, биринчи навбатда, сўз ясовчи бирликнинг моҳиятини, ўзига ёндош бўлган бирликдан фарқини белгилаб олиш лозим бўлади. Акс ҳолда, сўз ясалиши бўлмаган ҳодисалар сўз ясалиши баҳсига киритилиши, бу эса ўз навбатида, қатор чалкашликларни келтириб чиқариши турган гап ва бундай ҳолни ҳозирги илмий адабиётларда кузатиш мумкин.

Сўз ясовчи ва форма ясовчилар ҳақида проф. А. Фуломов, жумладан, куйидагиларни ёзади: „**Сўз ясовчи аффикслар** ўзак-негизга қўшилиб, лексик маънони ўзгартириб, янги сўз ҳосил қилади...

Форма ясовчи аффикслар янги сўз ҳосил қилмайди, маънони кескин равишда бошқа қилиб юбормайди, балки ҳар хил оттенкалар орттиради ... булар грамматик маънога эга бўлади“¹. Бошқа ишларда ҳам сўз ясовчи ва форма ясовчилар деярли шундай таърифланади.

Бундай таъриф ҳодисанинг моҳиятини аниқ ифода этмаса-да („сўз маъносини ўзгартиради“, „маънони бошқа қилмайди“ дейиш), сўз ясовчи билан форма ясовчининг фарқини кўрсата олади. (Бу ҳақда „Ясама сўз“ қисмида ҳам фикр билдирамиз.)

Лисоний бирлик бўлмиш морфеманинг (ясовчи морфеманинг) икки тури мавжудлиги маълум. Улар ўз моҳияти асосида моҳиятан бир-биридан фарқли бўлган тил бирликлари ҳосил қилади — сўз ясовчилар лисоний бирликларни — луғавий бирлик (лексема)ни, форма (шакл) ясовчилар эса нутқий бирлик — сўз шаклини ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам сўз ясалиши (сўз яшаш) тил луғат қатламининг (лексик қатламининг) бойишида асосий йўл ҳисобланади.

Шу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтишга тўғри келади. Маълумки, „сўз“ деганда лексеманинг нутқда воқеланган ҳолати тушунилади. Бошқача айтганда, сўз нутқий бирлик ҳисобланади. Шунга кўра, „сўз яшаш“ („сўз ясалиши“) деб аталаётган ҳодисани „лексема яшаш“ деб аташ унинг мо-

¹ Ўзбек тили грамматикаси, 1- т., „Фан“ нашриёти, Т., 1975, 82—83- б.

ҳиятига мос келади.¹ Лекин тилшуносликда ҳозирга қадар давом этиб келаётган анъанага кўра „сўз ясаш“ („сўз ясашичи“) атамасини қўллаверишни маъқул топдик. Қолаверса, лексема ўрнида „сўз“ атамасининг қўлланиши яна бошқа ҳодисаларда ҳам кузатилади. Масалан, „сўзнинг шакл ва маъно жиҳати“, „сўзнинг аташ (номлаш) вазифаси“, „ясама сўз“ ва б. Демак, лексема сўзи ўрнида „сўз“ атамасини қўллаш, ҳозирча, умумий ҳолат ҳисобланади.

Ҳозирги ўзбек тили сўз ясовчиси ҳақида гап борганида, яна бир нарсага эътибор бериш керак бўлади. У ҳам бўлса, ўзга тилдан ўзлашган сўз ясовчилар масаласидир. Бу масалага махсус бағишланган ишлар мавжуд. Лекин масала узил-кесил тўғри ҳал этилганича йўқ. Ҳатто, масалани ҳал этишнинг умумий (асосий) мезони (критерийси) белгилангани йўқ.

Ҳозирги ўзбек тилида асли ўзга тилларга мансуб сўзлар таркибида сўз ясовчилар кузатилади. (Айримлари жуда кўп сўзлар таркибида мавжуд). Лекин уларнинг ҳаммасини ўзбек тили сўз ясовчилари қаторига қўшиш мумкин эмас. Фактларнинг таҳлилидан маълум бўлдики, ўзга тилга оид сўз ясовчиларнинг ўзбек тили сўз ясовчиси бўлиш-бўлмаглигини бир белги асосида ҳал этиш мумкин, яъни улар ўзбек тилининг ўзида ҳам сўз ясайдиган бўлса, у ҳолда ўзбек тилининг ҳам сўз ясовчиси ҳисобланади. Масалан, асли араб тилига мансуб **-ий / -вий** сўз ясовчиси; форс-тожик тилига оид — **-шунос (-шинос)** қўшимчаси шулар жумласидандир. Агар ўзга тилга мансуб сўз ясовчи шу тилдан ўзлашган сўзлар таркибидагина мавжуд бўлиб, ўзбек тилида янги сўз (сўзлар) ясаш учун хизмат қилмаса, у ўзбек тилининг сўз ясовчиси ҳисобланмайди. Масалан, *капиталист, капитализм* сўзларидаги **-ист, -изм** шулар жумласидандир. Шу нуқтаи назардан қараганда профессор Ж.М. Мухторов тожик тилидан ўзлашган сўз ясовчилар деб таърифлаган **-анда** (*пазанда, созанда...*), **-манд** (*аёлманд, касалманд ...*), **-вор** (*улуғвор, умидвор ...*) кабилар ўзбек тили сўз ясовчиси ҳисобланмайди. Бундай фактлар ўзбек тилида анчагина бор. Уларнинг ўзбек тили

¹ Шунини эътиборда тутиб, Ш. Раҳматуллаев ўз ишларида „лексема ясаш“, „туб лексема“, „ясама лексема“ („ҳосилда лексема“) терминларини қўлайди. Қ: Ш. Раҳматуллаев, Тил қурилишининг асосий бирликлари, Т., „Университет“, 2002, 16-б.

сўз ясовчиси ёки сўз ясовчиси эмаслигини белгилашда юқорида айтилган ягона критерийга амал қилишнинг ўзи кифоя.

Ўзбек тилининг сўз ясовчисига айланган, ўзга тилдан ўзлашган сўз ясовчилар ўзбек тилининг ҳам тил бирлиги (морфемаси) ҳисобланади. Ўзлашган сўзлар таркибидагина мавжуд бўлиб (гарчи аффикс кўринишига эга бўлса ҳам), ўзбек тилида сўз яшаш учун хизмат қилмайдиган элемент (ун-сур)лар бундай мақомга эга эмас, яъни ўзбек тили морфемаси ҳисобланмайди.

„Сўз ясалиш асоси“ ва „сўз ясовчи“нинг таҳлилидан маълум бўлдики, ҳар қандай ясама сўз сўз ясалиш асосига сўз ясовчи қўшиш йўли билан ҳосил қилинади. Демак, ўзбек тилида сўз ясалишининг умумий модели „сўз ясалиш асоси + сўз ясовчи“дан иборат бўлади. Сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи эса материал жиҳатдан турлича бўлиши мумкин. Лекин ҳар бир ясама сўзнинг, масалан, қандай сўзлан, сўз ясовчининг қандай аффикс ёки ёрдамчи сўздан бўлишига қараб, уларнинг ҳар бирини алоҳида модель деб қараш керак эмас, бунга эҳтиёж ҳам йўқ.

Ясама сўз — лисоний бирлик, лексема. Сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчининг таҳлилида кўрдикки, сўз ясовчи сўз ясалишига асос бўлувчи лексеманинг муайян бир маъноси асосида ундан янги сўз ҳосил қилади. Ясама сўзнинг маъноси сўз ясалиш асосининг ана шу муайян маъноси билан сўз ясовчининг маъноси заминида юзага келади. (Буни қисман юқорида ҳам кўрдик.) Шунинг учун ҳам ясама сўзнинг маъносини унинг таркибий қисмлари (сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи) маъноси билан асослаш мумкин бўлади. (Масалан, *боксчи, футболчи, хоккейчи* сўзларининг маъносига эътибор беринг.) Лекин бу ҳолни ясама сўзнинг маъноси унинг таркибий қисмлари маъносига тенг (шу қисмлар маъносининг оддий қўшилувидан юзага келадиган маъно) деб тушунмаслик керак. Ясама сўзнинг маъноси сўз ясалиш асоси маъноси билан сўз ясовчининг маъноси синтезидан юзага келади. Шунинг учун ҳам ясама сўз маъноси (семемаси) таркибида сўз ясалиш асоси ёки сўз ясовчининг маъноси таркибида бўлмаган сема (ёки семалар) мавжуд бўлади. Масалан, *пулемётчи, бульдозерчи, танкчи* сўзларининг ҳаммасида **-чи** сўз ясовчиси умуман шахс маъноси билан қатнаш-япти. Шу билан бирга, бу сўзларнинг ҳар бирида бу шахснинг

фаолиятини қайд этувчи сема ҳам бор: *бульдозерчи* — бульдозерни бошқарувчи (ҳайдовчи) шахс; *пулемётчи* — пулемёт огувчи (пулемёт билан қуролланган) шахс; *танкчи* — танк экипажи аъзоси. Бу нарса ясама сўзнинг ўзига хос шакл (инфода) ва маъно бутунлигига эга бўлган лисоний бирлик-лексема эканини кўрсатади.

Тилшуносликда, жумладан, ўзбек тилшунослигида, лисон ва нутқ ҳодисаси аниқ фарқланмай, ҳар иккисига нисбатан *тил* атамаси билан, уларнинг ҳар бирига оид бирлик эса *тил бирлиги* деб юритилаверар эди. Гарчи баъзи ишларда тил ва нутқнинг ўзаро фарқи қайд этилиб, уларнинг ҳар бирига махсус таъриф берилса-да, лекин кўп ҳодисаларнинг, жумладан, ясама сўзнинг тил ёки нутқ ҳодисаси эканига эътибор қаратилмаган. Ваҳоланки, сўз ясалиши ва ясама сўз ҳақида баҳс юритилганида, ясама сўзнинг лисоний ёки нутқий бирлик эканини белгилаш асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослигида, ҳатто, лисоний ва нутқий бирликларни фарқлаш масаласига қатъий эътибор берилмаган вақтларда ҳам сўз ясалишининг маҳсули лексема бўлиши айтилган¹ ва бунга бирон-бир эътироз билдирилмаган. Биз ҳам юқорида (сўз ясовчи ҳақида фикр юритганда) сўз ясалиши асосига сўз ясовчининг бирикувидан ҳосил бўлувчи бирлик лисоний бирлик — лексема бўлиши ҳақида қисқача тўхтаб ўтдик.

Сўнгги йилларда тилни система (тизим) сифатида ўрганиш, тил ва нутқ ҳодисасини аниқ фарқлаб иш кўриш даъвати билан, яъни шунга алоҳида эътибор қаратилиши туфайли, сўз ясалиши ва ясама сўзнинг моҳиятини белгилаш, ясама сўзнинг лисоний ёки нутқий бирлик² экани масаласи

¹ Мас., проф. А. Фуломовнинг қуйидаги фикрига эътибор беринг: „Ҳамма типдаги сўз ясалиш учун умумий белги лексема ҳосил қилишдир“. Ўзбек тили грамматикаси, икки томлик, 1- т., „Фан“ нашриёти, Т., 1975, 23- б.

² Ҳар бир ҳодиса учун, унинг моҳиятига мос ҳолда муайян атама қўллаш талаби билан, тилнинг икки ҳолатидан бири *лисон*, иккинчиси *нутқ* деб атала бошлади. *Тил* атамаси эса ҳар иккиси учун умумий атама сифатида қўллана бошлади. Буларнинг (лисон ва нутқнинг) ҳар бирига оид бирликлар ҳам шу атамалар ёрдамида („лисоний бирлик“, „нутқий бирлик“ ёки „нутқ бирлиги“ деб) аталадиган бўлди. Алабиётларда булардан ҳар бирига, уларнинг моҳиятига мос таърифлар ҳам берилган. Мас., қаранг: **Ш. Раҳматуллаев**. Тил қурилишининг асосий бирликлари. Тошкент, „Университет“, 2002, 12 б.

кун тартибига қўйилади. Бу, албатта, муҳим ҳаракат сифатида баҳоланиши керак. Профессор Ҳ. Неъматов ва Р. Расуловларнинг „Ўзбек тили систем лексикологияси асослари“ номли иши (*„Ўқитувчи“ нашриёти, Тошкент, 1995*) ана шу йўлдаги ҳаракатнинг биринчи маҳсулидир. Ўз номидан кўриниб турганидек, бу иш сўз ясалишига махсус бағишланган эмас. Лекин унда сўз ясалиш ҳодисаси, ясама сўзнинг моҳияти, унинг лисоний бирлик ёки нутқ бирлиги экани масаласига махсус тўхтаб ўтилган. Муаллифлар, сўз ясалиш ҳодисаси ва ясама сўзнинг моҳиятини қандай тушунишларига кўра, ясама сўз нутқ бирлиги бўлиши ҳақида қатъий фикр билдирадилар. Демак, ясама сўзнинг моҳияти ҳақида гап борганида бу масалага алоҳида тўхташ, Ҳ. Неъматов, Р. Расуловнинг қарашларига аниқ муносабат билдириш талаб этилади. Бошданок очиқ айтишимиз мумкинки, биз тўплаган фактлар ва улар юзасидан олиб борган кузатишларимиз, шунингдек, Ҳ. Неъматов ва Р. Расуловлар ишида келтирилган фактларнинг ўзи ҳам ясама сўз нутқий бирлик эмас, лисоний бирлик — лексема бўлишини тасдиқлайди.

Ясама сўзнинг моҳияти ҳақидаги фикрларга муносабатимизни осон ва аниқ тасаввур этиш учун гапни мазкур ишда лексемага берилган таъриф, шу таъриф асосида ясама сўзнинг лексема эмаслиги ҳақида айтилган фикрлар ва уларни тасдиқлаш учун берилган мисолларни келтиришдан бошлаймиз:

„Лексема нима? *Жамият аъзолари учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, шакл ва мазмуннинг барқарор бирикувидан ташкил топган, воқеликдаги нарса, белги, хусусият ва муносабатларни шакллантирувчи, нутқ ва луғатда грамматик морфемаларни ўзига бириктира оладиган морфема тури лексемадир*“ (37- б.). „...Айтилганидек, лексеманинг энг асосий хусусияти унинг „тайёрлиги“, яъни ясама эмаслигидир“ (38- б.). „Унумли сўз яшаш қолипларининг ҳосилалари жамият аъзолари учун бўлинувчан, ясамадир. Улар жамият аъзолари учун тайёр ҳолда эмас. Шу сабабли, унумли сўз яшаш қолипларининг ҳосилалари тил бирликлари (лексемалар) эмас, балки нутқ бирликлари, ясама сўзлар ҳисобланади“ (41- б.).

Бу айтилганлар ясама сўзнинг лисоний бирлик (луғавий бирлик — лексема) эмаслигини, унинг нутқда воқе бўлувчи ҳодиса, яъни нутқ бирлиги эканини тасдиқлай олмайди, баъзи

фикрлар эса ясама сўзнинг моҳиятига мутлақо тўғри келмади. (Буларга бирма-бир тўхтаб ўтайлик.)

Масалан, лексеманинг тайёр ҳолда бўлиши (қисмларга бўлинмаслиги), ясама сўзнинг эса қисмларга бўлиниши хусусиятини олиб кўрайлик. Қисмларга бўлинмайдиган *тош*, *шириш*, *кел* кабиларнинг лексема эканига шубҳа йўқ. Лекин ясама сўзнинг таркибий қисмларга эгаллиги уларнинг лексема эканини инкор эта олмайди. Чунки, биринчидан, ясама сўзлар ҳам жамият аъзолари учун тайёр, умумий ҳисобланади. Худди шунинг учун луғатларга киритилади, бош сўз сифатида берилади. Тайёр бирлик сифатида нутқда ишга туширилади. Масалан, *ишчи*, *кучли*, *ишла* ва бошқа минглаб ясама сўзларнинг ҳаммаси шундай хусусиятга эга. Буни тан олмаслик барча ясама сўзларнинг ҳар сафар нутқ жараёнида ҳосил қилинишини тан олишдирки, бунинг асосизлигини исботлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

Лексеманинг жамият аъзолари учун тайёр, умумий бўлиши ва бу талабга ясама сўзнинг жавоб бериш ёки жавоб бермаслиги масаласида яна бир ҳодисага эътибор бериш керак. Сўз ясалиши билан янги ҳосил қилинган бирликкина (ясама сўзгина) эмас, умуман, ҳар қандай йўл билан юзага келган янги сўзнинг жамият аъзолари учун тайёр, умумий (соғда қилиб айтганда, ҳамма биладиган) бўлиши учун маълум вақт талаб этилади. Мас., калькалаш йўли билан ҳосил қилинган, лекин ўзбек тили сўз ясалиши тизимида кирмайдиган *устқурма* сўзи, шунингдек, рус тилидан ўзлашган *партия* сўзи ҳам шахс томонидан ҳосил қилинган, ўзлаштирилган. Маълум вақт ўтгачгина ўзбек тили вакиллари учун ҳам гайёрлик, умумийлик касб этган. Бу ҳолат ясама сўзларда ҳам кузатилади. Сўз ясалиш қонун-қоидалари асосида ҳосил қилинадиган, сўз ясалиш меъёри талабига жавоб берадиган ясама сўз тайёр бирликка айланади, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ундан тайёр бирлик сифатида фойдаланади. [Жамият аъзоларининг ҳар бири бу сўзни (мас., *терим* ёки *теримчи* сўзини) ҳар сафар янгидан ясайвермайди.] Бу эса ясама сўзнинг лисоний бирлик — лексема бўлиш белгисидир.

Ясама сўзларни таркибий қисмларга ажратиш, унинг таркибида шундай қисмлар борлиги ташқи кўринишида тилда, шу шаклдаги бирликлар борлигида ҳамда ясама сўзларнинг сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи қисмлари ажратилганда (ясама

сўзлар ва уларнинг таркибий қисмлари таҳлил этилганда) мустақил, ажралувчи қисм бўлиб кўринади; ясама сўз яхлит (тайёр) бутунлик эмасдек туюлади. Бироқ бу ҳол ясама сўзнинг жамият аъзолари учун тайёр бирлик, луғавий бирлик (лексема) эканини инкор эта олмайди.

Қайд этилган ишда сўз яшаш қолипнинг уч қисмдан иборат бўлиши, унинг: „1) сўз яшашга асос бўлувчи луғавий морфема — лексема; 2) лексеманинг маъносини ўзгартирувчи қўшимча — ясовчи қўшимча; 3) бирикиш ҳосиласининг табиати, моҳияти“дан иборатлиги қайд этилган (39- бет). Диққат билан қаралса, сўз яшаш қолипи қисмларини (уларнинг моҳиятини) тушунишнинг ўзи ясама сўзнинг нутқ бирлиги эмас, лисоний бирлик эканини тан олиш бўлади. Чунки сўз ясашиш асосини лексема ҳисоблаш ундан сўз ясовчи ёрдамида сўз (сўз шакли, нутқ бирлиги) эмас, лисоний бирлик — лексема ҳосил қилинишини кўрсатади. Қолаверса, „сўз ясовчи лексеманинг маъносини ўзгартиради“ дейиш ҳам сўз ясашиш асоси билан сўз ясовчининг бирикувидан ҳосил бўлувчи бирликнинг лексема эканини тан олиш билан тенгдир. Мавжуд адабиётларда ҳам сўз ясовчи қўшимчаларнинг ўзи қўшилган сўзнинг маъносини ўзгартириши айтилган, лекин бунда ҳосила бирликнинг луғавий бирлик бўлиши тушунилган. Аслида, ана шу қараш тўғридир. Лекин „сўз ясовчи сўз маъносини ўзгартиради“ деган ҳолда, нима учундир, сўз ясовчи ёрдамида ҳосил қилинган бирлик (ясама сўз)нинг нутқ бирлиги ҳисобланишига тушуниб бўлмайди. Бундан ташқари, аслини олганда, сўз ясовчининг, шунингдек, ясама сўзнинг моҳияти бунда ҳам эмас. „Сўз ясовчи қўшимча ўзи қўшилган сўзнинг маъносини ўзгартиради“ дейиш ҳодисанинг моҳиятини у қадар тўғри ва аниқ қайд этолмайди. Чунки сўз ясашишидаги асосий нарса сўз ясовчининг ўзи қўшилган сўз (сўз ясашиш асоси) маъносини ўзгартириши эмас. Бундаги асосий нарса, моҳият ҳар икки қисмнинг бирикувидан янги бирлик — луғавий бирлик, лексема юзага келиши, ҳосил бўлишидир. Сўз ясовчи ёрдамида бир туркумга оид сўздан бошқа туркумга оид сўз ясашишининг ўзиёқ фикримизга далил бўла олади: *ишла*, *аррала*, *сўзла* (фёълдан от ясашиши) ва бошқалар.

Сўз ясашишининг маҳсули (ясама сўз) лексема бўлишининг асосий далилларида бири сифатида яна шу ҳодисани

ҳам кўрсатиш мумкинки, сўз ясашиш асоси сифатида нутқ оғирлиги эмас, балки лисоний бирлик (лексема) ишга тушади¹. Шундай экан, **теримчи** ясама сўзининг сўз ясашиш асоси бўлган „терим“ ҳам лексема ҳисобланади, **теримчи** сўзининг ясашишида ундан тайёр ҳолдаги бирлик сифатида фойдаланишини инкор этиб бўлмайди. Акс ҳолда **теримчи** сўзини ясаш (ҳосил қилиш) учун аввал **тер-** сўздан **-им** қўшимчаси ердамида **терим** сўзини ясаб олишни, демакки, **теримчи** сўзининг ҳосил қилинишида доим шу жараён такрорланишини тан олиш ва исботлаш керак бўлади. Ваҳоланки, **теримчи** сўзидаги **терим** сўзи тайёр бирлик бўлганидек, **теримчи** сўзи ҳам тайёр бирлик ҳисобланади. Шунинг учун ҳам **теримчилик** сўзининг ясашишида **теримчи** тайёр бирлик — лексема сифатида қатнашади.

Ясама сўзнинг лексема бўлишини қуйидаги оддий бир факт ҳам тасдиқлайди. Масалан, ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли луғатида *зироат* сўзи *деҳқончилик* сўзи билан, *зироатчи* сўзи *деҳқон* сўзи билан бир хил маъноли экани қайд этилган (1- том, М., 1981, 307- б.). *Деҳқон* ва *зироат* туб сўзлари лексема бўлар экан, *зироатчи*, *деҳқончилик* сўзларининг (улар фақат ясалган сўз бўлгани учунгина) лексема эканлигини тан олмаслик мумкин эмас.

Хуллас, ясама сўз бир марта ҳосил қилинади ва қўлланиш учун (жамият аъзолари учун) тайёр, умумий бирликка айланади.

Умуман, ҳар қандай янги сўз, у қандай йўл билан юзага келмасин, луғавий бирлик (лексема) мақомида бўлади. Зеро, сўз ҳосил қилишдан мақсад, сўз ҳосил бўлишининг мақсади ҳам шундан, шундай бирликни юзага келтириш (яратиш)дан иборатдир. Масалан, фонетик ўзгариш туфайли ҳосил бўлган *кўр* — *кўз*; икки сўзнинг қўшилиувидан ҳосил бўлган *карнайгул*; бир туркумдан бошқа туркумга ўтиш йўли билан ҳосил бўлган *ростдан*, *бирга*; калькалаш йўли билан ҳосил қилинган *устқурма*; синтактик бирлик (сўз бирикмаси)нинг луғавий бирликка айланишидан юзага келган *ишбоши* сўзлари

¹ Проф. **Ш.Раҳматуллаев** ясама сўз лексема ва морфеманинг (демакки, лисоний бирликларнинг) бирикувидан ҳосил бўлишини қайд этади, ҳосила бирликни ҳам лисоний бирлик — лексема ҳисоблайди (ўша асар, 16- б.).

лугавий бирлик (лисоний бирлик) бўлгани каби сўз ясашиш асоси ва сўз ясовчининг бирикувидан ҳосил бўлган, ҳосил бўлувчи бирликлар ҳам лисоний бирлик — лексема бўлади.

Бу ўринда „сўз яшаш қолипи“ масаласига қисқача тўхтаб ўтмаслик мумкин эмас. Чунки ясама сўзни нутқ бирлиги деб талқин этиш худди шу „қолип“ни сўз ясашишига татбиқ этиш ва уни қандай тушуниш билан боғлиқ экани кўриниб турибди (қолаверса, ясама сўзни лексема деб ҳисоблаш сўз ясашиши „қолип“лар асосида ўрганилмаганлигининг оқибати, деб тушунувчилар ҳам йўқ эмас).

Лекин Ҳ. Неъматов ва Р. Расуловнинг мазкур ишида сўз яшаш қолипи ва ясама сўз ҳақидаги фикрларга бирма-бир тўхташни лозим топмаймиз. Чунки бунга эҳтиёж кўринмайди. Фақатгина икки нарсани қайд этиб, шуларга ўз муносабатимизни билдириш билан чекланамиз. Буларнинг бири — сўз ясашишини қолиплар асосида ўрганиш, иккинчиси — ясама сўзнинг нутқ бирлиги ёки тил бирлиги эканини ҳам ана шу „қолип“га боғлаб ҳал этиш масаласи.

Аввало, бирон-бир масаланинг, ҳодисанинг таҳлили учун қандайдир янгича йўл, усул ва шу қабила тавсия этилар экан, биринчи навбатда, унинг афзаллиги, шу асосда иш тутиш кераклиги, шартлиги асосланиши керак бўлади ёки ишнинг ўзида ана шу нарса ўз ифодасини топиши зарур бўлади. Ҳ. Неъматовларнинг ишида эса сўз ясашиш тизимини (умуман сўз ясашишини) қолиплар асосида ўрганишнинг афзаллиги ва шу йўл билан иш олиб бориш лозим ва шартлиги ўз аксини топмаган.

Маълумки, ўзбек тили сўз ясашиши ҳақида фикр юритилган ишларда сўз ясашишининг модели (моделлари) мавжудлиги қайд этилган. (Бизнингча, тил ҳодисаларига нисбатан „қолип“ сўздан кўра „модель“ сўзини қўллаш кўп жиҳатдан мақбул.) Лекин уларнинг бирортасида ҳам сўз ясашишига оид ҳодисалар, тушунчалар ва уларнинг моҳияти „модель“ („моделлар“) асосида ёритилмаган ва бунга эҳтиёж бўлмаган.

Лисоний ва нутқий бирликлар ҳақида фикр юритилган баъзи ишларда тил бирликлари (фонема, лексема, морфема) қаторига „қолип“ („модель“, „конструкция“) ҳам киритилади.¹ Бироқ *фонема, морфема, лексема* сўзлари муайян тил

¹ Ҳ. Неъматов, О. Бозоров. Тил ва нутқ. „Ўқитувчи“, Т., 1993.

бирликларининг аниқ атамаси бўлгани ҳолда (тушунчани аниқ ифодалагани ҳолда) „қолип“ („модель“, „конструкция“) сўзи бирон-бир лисоний ҳодисани (бирликни) аниқ ифодамайди. Шунинг учун ҳам „қолип“га берилган, ҳатто, сўз ясаш қолипига берилган таъриф ҳодисанинг моҳиятини (сўз ясаши ва ясама сўзнинг моҳиятини) тўғри акс эттира олмайди.

Масалан, Ҳ. Неъматов, Р. Расуловнинг қайд этилган ишидаги қуйидаги таърифни олайлик: „...қолип... тил бирликларининг ўзаро бирикиш тизими ва бу бирикишнинг — нутқий ҳосиланинг моҳияти сифатида тушунилади. Бу қисмлар тенгламалар каби (=) белгиси билан ажратилади. Масалан, {[от] +[чи]}=(от англатган нарса-предмет билан шуғулланувчи, алоқадор шахс атамаси)}“ (38—39- б.).

Биринчидан, лисоний қолип ёки модель деганда, бизнингча, юқорида келтирилган қолипнинг биринчи қисми ([от + чи]) тушунилиши керак. Иккинчи қисм эса қолипнинг маҳсули. Иккинчидан, қолипнинг „от + чи“ деб кўрсатилаётган биринчи қисми, умуман, от билан шахс оти ясовчи қўшимчанинг бирикувини кўрсатади, холос. Ваҳоланки, ҳар қандай сўз ясовчи умуман у ёки бу туркумга оид сўздан эмас, балки шу туркумнинг маълум бир семантик гуруҳига оид сўзлардан (уларнинг ҳам барчасидан эмас) сўз ясайди. Демак, „сўз ясаши қолипи“ деб тушунилаётган „қолип“нинг биринчи қисми, муаллифлар ўзи айтганидек, „тил бирликларининг бирикиш тизими“ни қайд этади, холос, лекин ясама сўзнинг моҳиятини қайд эта олмайди. Шундай экан, „сўз ясаши қолипи“ни тенгламаларга ўхшатиб, унинг қисмлари ўртасига тенглик аломатини қўйиш тўғри бўлмайди ва бундай қилиш (бундай „қолип“) сўз ясаши ҳодисаси ва унинг моҳиятини, жумладан, ясама сўз нутқ бирлиги эканини қайд эта олмайди.

Ясама сўзнинг нутқ бирлиги эканини исботлаш учун мазкур ишда келтирилган қуйидаги факт ҳам муаллифларнинг „қолип“ни қандай тушуниши билан боғлиқлигини ва бундай тушуниш билан чиқарилган хулоса асосли эмаслигини кўрсатади: „Лексемаларнинг ва унумли сўз ясаш қолипларининг нутқда воқелашган, аниқ шакл, мазмун ва вазифага эга кўринишига сўз дейилади. Чунончи: *Боғимизда мевали дарахтлар ўсади* гапида тўртта сўз мавжуд. Бу тўрт сўз билан

учтаси [боғ], [дарахт], [ўс] лексемаларининг нутқий кўриниши, биттаси эса {[от+ли]}= (..от аталмишга эга“ маъноли сифат)} қолипнинг ҳосиласидир“ (47- б.).

Аввало, *мевали* сўзининг (лексемасининг) модели „от+ли“дир. Қолаверса, модель ҳам киши онгида мавжуд бўлган ҳодиса. Шундай экан, унинг маҳсули ҳам (маҳсулнинг ҳосил бўлиш йўли каби) онгда мавжуд бўлади ва ҳосила бирлик нутқда қўлланиш учун тайёр ҳолдаги (нутқники бўлмаган) бирлик ҳисобланади. Шунга кўра, *мевали* лексема ҳисобланади ва юқорида келтирилган мисолда, тайёр бирлик сифатида, худди *боғ*, *дарахт*, *ўс* лексемалари каби, нутқда (гапта) воқеланади — нутқ бирлиги, сўз ҳисобланади.

Сўз ясалиш жараёни ва унинг маҳсули бўлмиш ясама сўзни моҳияти аниқ бўлмаган „қолип“лар асосида ўрганиш (шундай йўл билан ўрганиш) мазкур ишда нафақат ясама сўзни нутқ бирлиги деб баҳолашга, балки нутқ бирлиги бўлмиш сўз формасини (шаклини) ясама сўз деб қарашга ҳам олиб келди. Мас., сўз ясалиш қолипи ҳақида айтилган куйидаги гаплар ва келтирилган фактларга эътибор беринг: „Қолипнинг маъноси қанчалик умумий ва барқарор бўлса, унинг маҳсулдорлиги ҳам, тил бирлиги сифатидаги мавқеи ҳам шунчалик ошиб боради. {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош...]} + [ники]= (эғалик, тегишлилик маъноси билан кесим вазифасидагина кела оладиган сифатни ифодаловчи сўз, {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош...]} +[даги] = (ўрин=пайт белгисини ифодаловчи сифат) каби қолиплари шунчалик умумий (универсал)ки, сўз ясаш асослари сифатида, ҳатто сўзнинг турли шакллари (формалар)да ҳам, сўз бирикмаларида (мураккаб сўзларда) ҳам воқеланиши мумкин. (*Бу китоб қизники (қизларники /қизларимизники); (Биздаги, қишлоғимиздаги, ўзбек маҳаллаларидаги қизлар анча уятчан)*“ (52- б.).

Аввало, келтирилган парчадаги „қолипнинг маъноси“, „маънонинг умумий ва барқарор бўлиши“, „қолипнинг мавқеи“ каби жумлалар сўз ясалишига оид бирор ҳодиса ёки тушунчани ифодамай олмайди, бинобарин, улар сўз ясалиши ва ясама сўзга (лексемага) тааллуқли гап бўла олмайди. Қолаверса, сўз ясалиш модели (қолипи) борлигини тан олган тақдирда ҳам, сўз ясалишининг {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош...]}+[ники]=...; {[от, сифат, сон, олмош, сифатдош...]}+[даги]= ... каби қолиплари борлиги ҳақида гап бўлиши

мумкин эмас ва буни исботлаб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. (Сон, олмош туркумларида сўз ясалиши ҳодисаси йўқлиги лингвистик адабиётларда исботланган¹. Сифатдошдан сифат ясалиши эса кулгили гапдан бошқа нарса эмас.) Шунингдек, *ники* ва *-даги* қўшимчаларининг сўз ясовчи эмаслиги ўзбек тилшунослигида қайд этилган ва исботланган. Бу қўшимчаларнинг от, сифат, сон, олмош, сифатдошга қўшилишини тан олишнинг ўзиёқ уларнинг сўз ясовчи эмаслигини тан олишга мажбур этади. Чунки сўз ясовчиларнинг сўз шаклига қўшилмаслиги (сўз шаклидан сўз ясамаслиги), сўз шаклини ясовчиларгина сўзга, сўз шаклига қўшилиши ва бу нарса қонуний экани ўзбек тилшунослигида исботланган ва барча томонидан тан олинган факт. Шунинг учун ҳам *қизники*, *қизларники*, *қизларимизники*; *биздаги*, *қишлоғимиздаги* сўзларининг ясама сўз эмаслиги исботталаб нарса эмас ва буни исботлаш учун „лисоний қолип“ларнинг кераги ҳам йўқ.

„Лисоний қолип“ ҳақида юқоридаги ишда айтилган фикр-мулоҳазалар юзасидан мунозарани яна давом эттиривериш мумкин. Бироқ ясама сўзнинг лексема экани, „сўз ясалиш қолипи“ асосида иш кўриш кутилган натижани бермаслиги, аксинча, нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкинлиги ҳақида юқорида айтилганлар ва келтирилган далилларнинг ўзиёқ аниқ тасаввур беради, деб ўйлаймиз.

Хуллас, ясама сўз лисоний бирлик — лексема ҳисобланади. Лексема сифатида эса у лексик бирлик — тилнинг лексик қурилиши сатҳига хос бирлик ҳисобланади ҳамда тилшуносликнинг лексикология бўлимида ўрганилади. Сўз ясалиши баҳсида эса луғавий бирлик бўлмиш лексеманинг қандай ҳосил қилиниши, уни ҳосил қилувчи бирликлар ва уларнинг моҳияти ҳамда сўз ясалиши, ясама сўз билан боғлиқ бошқа ҳодисалар ўрганилади. Ясама сўзнинг моҳияти „сўз ясалиш қолипи тушунчаси“ воситасида эмас, балки ясама сўзнинг таркибий қисмлари бўлмиш „сўз ясалиш асоси“ ва „сўз ясовчи“нинг моҳияти асосида белгиланиши керак.

Сўз ясалиши тизимининг таҳлилида, умумий тарзда, яъни ясама сўз таркибини қайд этиш учун „сўз ясаш модели“,

¹ Қаранг: А. Ходжиев, А. Нурманов, Н. Махмудов. Спорные вопросы в системе словообразования тюркских языков. // Советская тюркология. 1989. №2.

наҳс отининг ясалишига нисбатан „от + чи модели“ каби жумлаларни қўллаш мумкин. Лекин сўз ясалиши билан боғлиқ бирор ҳодисанинг моҳиятини белгилашда қандайдир „қолип“ асосида иш кўришга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ. (Ишнинг давомида яна бошқа фактлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.)

Сўз ясалиши маъноси. Бу тушунча сўз ясалиши тизимини тўғри таҳлил этишда муҳим аҳамиятга эга. Сўз ясалишига оид кўпгина ҳодисаларнинг, жумладан, ясама сўзнинг моҳиятини тўғри белгилаш кўп жиҳатдан сўз ясалиш маъносини тўғри англаш билан боғлиқ. Шунга қарамай, сўзнинг вақтларга қадар яратилган сўз ясалишига оид ишларда бу тушунчанинг моҳиятини тўғри белгилаш у ёқда турсин, сўз ясалишига оид ҳодиса сифатида умуман тилга олинмас, алоҳида қайд этилмас эди. Сўз ясалишига оид кўпгина ҳодисаларнинг эътибордан четда қолиб келаётганлиги, айримларининг моҳияти тўғри ва аниқ ёритилмаётганлигининг асосий сабаби ҳам худди ана шундадир. Умуман, бу ҳодисани англамай, эътиборга олмай ва моҳиятини тўғри белгиламай туриб, сўз ясалиш тизимини тўғри ва тўла ёритиш мумкин эмас.

Сўз ясалиш таркиби, сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчининг таҳлилида айтилдики, ясама сўзнинг маъноси унинг таркибий қисмлари (сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи) маъноси асосида юзага келади, шу сабабли ҳам унинг маъносини шу қисмлар маъноси билан асослаш мумкин бўлади. Лекин бу сўз ясалиш маъноси ясама сўзнинг маъносига тенг, деган гап эмас.

Сўз ясалиш маъноси лингвистик адабиётларда турлича талқин этиб келинди. Мас., баъзи ишларда у сўз ясовчи формант маъносига тенглаштирилса, айрим ишларда бу маъно сўз ясалиш асосидан келиб чиқувчи маъно деб таърифланади. Ш. Мирзақуловнинг номзодлик диссертациясида бу қарашлар таҳлил этилган.¹ Тадқиқотчи бу ҳақдаги ўз қарашини қуйидагича ифодалайди: „Сўз ясалиш маъно типини бошқа сатҳларга хос маъно типлари билан боғлиқ бўлса-да, маълум белгилари билан улардан фарқланиб туради. Бу маъно категориялараро маъноларнинг синтезлашуви тарзида чиқувчи интегратив маъно характерида бўлиб, турли сўз туркумлари ва сўз

¹ Ш. Ў. Мирзақулов. Ўзбек тилида сўз ясалиши маъноси ва парадигмаси. Автореферат, Самарқанд, 1995, 15- б.

гуруҳлари орасидаги маъноларнинг чаतिшуvidан пайдо бўлади: ташқи ва ички ясалиш билан боғлиқ маъноларда айрим фарқлар ҳам кўзга ташланади. Ташқи ясалишда, масалан, феълдан от ясалганда, ясама сўз маъносида, албатта предметлик маъноси устун туради ва аксинча. Ички ясалишда эса ҳосила (янги) сўзнинг лексик-семантик маъносида ўзгариш бўлади: бир лексик-семантик майдонга оид сўз бошқа лексик-семантик майдон ихтиёрига ўтади, муҳими ясама сўзнинг семантик структурасида кейинги майдонга хос белгилар асосий семантик бирлик тусини олади, имтиёзга эга бўлади“ (*Автореферат, 16—17- бетлар*). Афсуски, на жумла ичидаги гаплар, на бутун жумланинг ўзи сўз ясалиш маъноси ҳақида тасаввур бера олади. Бинобарин, бу ҳақда муаллиф аниқ тасаввурга эга эмас.

Сўз ясовчининг таҳлилида кўрдикки, ҳар қандай сўз ясовчи (сўз ясовчи бирлик сифатида) бирдан ортиқ сўз ясайди. Акс ҳолда, яъни биргина сўз таркибида мавжуд бўлган ва ташқи кўринишдан ясовчи қўшимчадек кўринган нарса сўз ясовчи бирлик бўла олмайди. Чунки якка ҳодисалар тизимдан ўрин олмайди. Шунга кўра, муайян (конкрет) бир сўзнинг ўзига хос маъноси сўз ясалиши тизимида хос маъно бўла олмайди. Ана шу фактнинг ўзиёқ кўрсатадики, айни бир сўз ясовчи ёрдамида ҳосил қилинган сўзлар маъносида ҳар бир ясама сўзга хос конкретлик (муайянлик) билан бирга, улар учун умумий бўлган қисм ҳам бўлади. Масалан, ҳар қандай иш қуроли маълум бир ишни бажариш учун хизмат қилади. Ҳар бир қуролни билдирувчи сўзнинг семемаси (маъноси) таркибида „қурол“ ва қурол бажарадиган „иш“ни қайд этувчи сема мавжуд бўлади. „Қурол“ („асбоб“) семаси шу типдаги сўзлар учун умумий бўлади. Қурол ёрдамида бажариладиган иш семаси эса муайян қуролни билдирувчи сўзнинг семемаси учун хос, яъни фарқловчи сема бўлади. „Бажармоқ“ („қилмоқ“) маъноли **-ла** сўз ясовчиси қурол (асбоб) билдирувчи сўзлардан, умуман, шу сўзлар билдирадиган қурол (асбоб)га хос ишни бажармоқ (қилмоқ) маъноли феъллар ҳосил қилади. Ҳар бир ясама феъл эса шу феъл ясалиши учун асос бўлган сўз (сўз ясалиш асоси) ва унга хос ишни бажариш (қилиш, амалга ошириш) маъноси билдиради. Масалан, *арра, ранда, дазмол* сўзларининг ҳаммасининг маъносида бир умумий сема, яъни „қурол“ семаси бор (уларнинг ҳаммаси, умуман олганда, қуролни билдиради).

-ла аффикси буларнинг ҳаммасидан бир умумий маъноли феъллар ҳосил қилади. Бу умумий маъно „қурол ва унга оид ишни бажариш“га тенг бўлади. Бу маъно асбоб (қурол) маъноли сўзлардан **-ла** аффикси ёрдамида ясалган сўзларнинг ҳаммаси учун умумий маъно ҳисобланади (уларни бир гуруҳга бирлаштирувчи маъно ҳисобланади).

Демак, ҳар бир ясама сўзнинг маъносида фарқловчи ва умумий сема бўлади. Муайян сўз ясовчи ёрдамида муайян умумий сема асосида ҳосил қилинган сўзлар маъноси сўз *ясалиш маъноси* дейилади. Ясама сўзлар таркибидаги умумий қисм, умумий сема бошқа-бошқа бўлса, уларнинг сўз ясалиш маъноси ҳам шундай бўлади. Мас., **-ла** сўз ясовчиси билан ҳосил қилинган *мойламоқ, тузламоқ, лакламоқ* сўзлари бир хил сўз ясалиш маъносига эга ва шу маъноси билан юқорида кўрилган (*арраламоқ* типидagi) феъллардан фарқланади.

Маълум бўлдики, бир сўз ясовчи ёрдамида бир ёки бошқа-бошқа сўз ясалиш маъносига оид сўзлар ясалиши мумкин. Бу ҳолат сўз ясовчининг бир ёки бирдан ортиқ лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан сўз ясай олиши билан боғлиқ. Бинобарин, бунда сўз ясалиш асоси ва унинг хусусияти муҳим роль ўйнайди.

Сўз ясалишига оид ишларда у ёки бу сўз ясовчининг бир маъноли ёки кўп маъноли сўзлар ясаши ҳақида гапирилади. Лекин муайян сўзнинг бир маъноли ёки кўп маъноли бўлиши ҳодисасини юқоридаги ҳодиса билан аралаштирмаслик керак. Чунки бир сўзнинг бир ёки кўп маънога эга бўлиши билан бир неча ясама сўзларнинг бир сўз ясалиш маъносига эга бўлиши бошқа-бошқа ҳодисалардир. (Бу нарса ишнинг кейинги қисмларида яна ҳам аёнлашади.)

Хуллас, „сўзнинг маъноси“ лексикологияга (семасиологияга) оид тушунча бўлса, „сўз ясалиши маъноси“ сўз ясалиши баҳсига оид тушунча ҳисобланади. Худди ана шу тушунчанинг моҳияти асосида сўз ясалишига оид бошқа тушунчаларнинг моҳияти ёритилади.

Сўз ясалиши типи. Бир хил сўз ясалиши маъносига эга бўлган ясама сўзлар сўз ясалишининг бир типини ташкил этади. Масалан, спорт ўйини турини билдирувчи *волейбол, футбол, бокс* каби сўзлардан ясалган *волейболчи, футболчи, боксчи* сўзлари **-чи** аффикси билан ясалган шахс отларининг бир типини; *арра, ранда, эгов, дазмол* каби асбоб-қурол

олидирувчи сўзлардан ясалган *аррала, рандала, зовла, давмолла* сўзлари **-ла** аффикси билан феъл ясалишининг биринчи ҳисобланади.

„Сўз ясалиш типи“ тушунчаси сўз ясалиш сатҳига оиднинг асосий тушунчалардан биридир. Бироқ бу тушунчага деярли эътибор берилмаяпти. Ўзбек тилшунослигида сўз ясалишининг тизим сифатида деярли ўрганилмаганлигининг асосий сабаби ҳам ана шу ҳодисага эътибор берилмаганлиги, шунинг моҳияти ёритилмаганлиги билан боғлиқ.

Сўз ясалиши ҳақида фикр юритилган кўпгина ишларда бу терминнинг ўзи ҳам, у билдирадиган ҳодиса ҳақида ҳам бирон гап йўқ. Ваҳоланки, бу ҳодисага эътибор бермай ва шунинг моҳияти асосида иш кўрмай туриб сўз ясалиш тизими тўғри ва тўла ёритилиши мумкин эмас.

Айрим ишларда „сўз ясалиш типи“ ибораси сўз ясалишига оид муайян бир ҳодиса учун муқим қўлланмайди. Эътибор беринг: „...ўзбек тилида сўз яшанинг воситалари ҳар хил бўлиб, уларнинг типлари шундай кўринишларга эга...

...сўз яшанинг кенг қўлланадиган энг унумли, етакчи типлари аффиксал йўл ва композиция сўз қўшиш йўлидир“¹. Кўринадики „тип“ сўзи сўз яшаш воситаларига, сўз яшаш усулига нисбатан қўлланыпти. Шу ишда „тип“ маъносида *модель* сўзи ҳам қўлланади (21—24- бетлар).

Сўз ясалиши билан боғлиқ ҳодисаларни номлашда ҳар бири учун алоҳида, моҳиятига мос ном танлаш, шунингдек, *тип* ва *модель* сўзларини ўзаро фарқли ҳодисалар учун қўллаш керак бўлади. Акс ҳолда чалкашликлар, ҳодисаларни тушунишда хатоликлар юз бераверади. (Ҳозирга қадар шундай ҳоллар юз бериб келяпти.)

Бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлган сўзлар гуруҳи сўз ясалишининг бир типини ҳисобланиши айtilди. Бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлишнинг сабаби эса бундай ясама сўзларнинг бир хил лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан бир сўз ясовчи ёрдамида ҳосил қилинишидир. Шунга қараб, сўз ясалиш типига „Маълум бир лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан муайян бир сўз ясовчи ёрдамида ҳосил қилинган, бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлган сўзлар

¹ „Ўзбек тили грамматикаси. 1- т., Морфология, Т., „Фан“ нашриоти, 1975, 22- б.

бир сўз ясалиш типини ҳосил қилади“ деган таъриф берилса, ҳодисанинг моҳияти тўғри ва тўла акс этади. Сўз ясалишида бу ҳодисани қайд этиш жуда муҳимдир.

Сўз ясалиш маъноси, бир томондан, бир типга оид ясама сўзларнинг ҳаммасини уларнинг сўз ясалиши асосларидан фарқлайди. Иккинчи томондан, сўз ясалишнинг шу типини бошқа сўз ясалиш типларидан фарқлайди. Учинчи томондан, бир типга оид ҳар бир ясама сўзнинг маъноси сўз ясалиши маъносига тенг бўлмаслигини кўрсатади.

Сўз ясалиши типининг таърифига эътибор берилса, унда *бир, бир хил (бир лексик-семантик гуруҳ, бир хил сўз ясалиш маъноси, бир сўз ясовчи)* сўзларининг такрорланишини кўрамыз. Бу нарса мазкур ҳодиса (сўз ясалиш типи) „умумийлик“ билан характерланишини кўрсатади. Умумийлик эса системага (тизимга) хос, системани белгиловчилардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сўз ясалиш типининг ўзиёқ сўз ясалиш сатҳи ўз тизими (системаси)га эгалигидан дарак беради. Яна шуниси ҳам муҳимки, умуман, сўз ясалиш сатҳигина эмас, балки сўз ясалиш ҳодисасига эга бўлган сўз туркумларининг барчасида сўз ясалиш типлари мавжуд. Ҳар бир сўз туркуми сўз ясалишидаги сўз ясалиш типлари мажмуи шу сўз туркуми сўз ясалиш тизимини ташкил этади ва „от ясалиши тизими“, „фёъл ясалиши тизими“ каби атамалар билан юритилади.

Муайян тилнинг ўзаро алоқа (муносабат)даги сўз ясалиш типлари мажмуи **сўз ясалиши тизими** ҳисобланади. Шунинг учун ҳам сўз ясалиши билан боғлиқ ҳодисалар ва уларнинг моҳияти ҳар бир ясама сўзнинг ёки ҳар бир сўз ясалишининг ўзи мисолида эмас, сўз ясалиш типи (типлари) мисолида (шу орқали) ёритилиши керак. Шу асосда сўз ясалиш тизимининг таҳлили юзага келади.

Ҳозирга қадар сўз ясалиши ҳар бир сўз туркуми доирасида ўрганилди ва бунда асосий эътибор шу туркумдаги сўз ясовчининг хусусиятлари — қандай сўз ясаши, унумли-унумсизлиги ва бошқа хусусиятлари таҳлил этилди. Натижада, ўзбек тили сўз ясалиши бўйича жуда кўп ишлар қилинган бўлса-да, у тизим сифатида талаб даражасида ёритилмади. Оқибатда, ўзбек тили сўз ясалишининг ҳолатига „Ўзбек тилининг сўз яшаш тизими, умуман, ўрганилган эмас“, деган ҳақиқатга тўғри келмайдиган баҳо берилди ҳам (Ҳ. Неъматов, Р. Расулов, *ўша китоб, 41- б.*).

Ҳар қандай сўз ясовчи бирлик ёрдамида бирдан ортиқ сўз ҳосил қилинган, ҳосил қилинаётган бўлади. Акс ҳолда сўз ясовчи ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. (Юқорида ҳам айтилди.) Масалан, *соғлом*, *бомбардимон* сўзларининг *соғ*, *бомба* қисмлари ўзбек тилида лексема сифатида мавжуд. Улардан қолган қисм фақат шу сўзларда бор ва уларнинг сўз ясовчи эмаслигини англаш қийин эмас.

Айни бир сўз ясовчи ёрдамида бир лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан ёки бирдан ортиқ лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан сўз ясаши мумкин. Бир лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан ясалган сўзлар бир сўз ясаши маъносига эга бўлади ва сўз ясашининг бир типини ҳосил қилади. Демак, бир семантик гуруҳга мансуб сўзлардангина сўз ясовчилар бир типдаги (сўз ясашининг бир типига оид) сўзлар ясайди. Масалан, *-фуруш* аффикси „асосдан англашилган нарсани сотувчи шахс“ маъноли (бир типдаги) сўз ясайди: *атласфуруш*, *чойфуруш*, *мевафуруш* ва б. Одатда, бундай сўз ясовчилар „бир маъноли сўз ясовчилар“, „бир хил маъноли сўз ясовчилар“ деб юритилади. Лекин бу унчалик тўғри эмас, яъни ҳодисанинг моҳиятини тўғри акс эттирмайди. Чунки, юқорида кўриб ўтганимиздек, сўз ясашининг бир типига мансуб сўзларнинг сўз ясашиш маъноси бир хил бўлади.

Бирдан ортиқ семантик гуруҳ сўзларидан бир сўз ясовчи ёрдамида ясалган сўзлар сўз ясашининг бирдан ортиқ типига мансуб бўлади, яъни бунда айнан бир сўз ясовчи бирдан ортиқ сўз ясашиш типига оид сўзлар ясайди. Масалан, феъл ясовчи *-ла* аффикси ёрдамида ҳосил қилинган *зираламоқ*, *тузламоқ*, *ўғитламоқ* феъллари сўз (феъл) ясашининг бир типи; *бурдаламоқ*, *бўлакламоқ*, *тилимламоқ* феъллари бошқа типи ҳисобланади.

Бу ҳодиса, яъни бир сўз ясовчи ёрдамида бирдан ортиқ сўз ясашиш типига мансуб сўзларнинг ҳосил қилиниши, одатда, сўз ясовчининг кўп маънолилиги (бирдан ортиқ маънога эгаллиги) деб тушунтирилади. Сўз ясовчи аффиксларни „бир маъноли“ ва „кўп маъноли“ каби гуруҳларга ажратиш ва таърифлашнинг сабаби ҳам шунда. Бироқ бу ҳам тўғри эмас. Чунки, *-ла* сўз ясовчиси юқорида кўрилганидан яна бошқа типдаги феъллар ясайди („Феъл ясашиш“ баҳсига қаранг). Лекин бу нарса мазкур аффиксининг кўп маънога

эгаллигини кўрсатмайди. Чунки келтирилган икки типдаги ясама феълларнинг ўзиданоқ кўриш (сезиш) мумкинки, бу ясама сўзларнинг икки хил сўз ясалиши типига мансублиги (икки хил сўз ясалиши маъносига эгаллиги) сўз ясалиш асосларининг икки хил семантик гуруҳга мансублигидан (икки хил семантик гуруҳга оид сўзлардан ясалганлигидан)дир.

Сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи (формант)нинг таҳлилида айтилдики, ясама сўз сўз ясалиши асосининг маълум маъноси ёки маънолари негизда ҳосил қилинади. Агар кўп маъноли сўзнинг бирдан ортиқ маъноси асосида сўз ясалса, ясама сўз ҳам кўп маъноли бўлади. (Мисол сифатида *оғирлашмоқ* ясама сўзини кўрдик). Савол тугилади: бундай ясама сўзларнинг сўз ясалиши типига муносабати қандай бўлади? Бошқача айтганда, кўп маъноли ясама сўз ҳар бир маъноси билан сўз ясалишининг алоҳида типига (типларига) кирадими ёки бу нарса (кўп маънолилиқ) сўз ясалиш типига мансубликни белгилловчи омил бўла олмайдими?

Сўз ясалиши типининг таърифидан кўрдикки, уни белгилловчилардан бири ясама сўзларнинг ҳар бирига хос муайян маъно эмас, уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган маъно — сўз ясалиши маъносидир. Кўп маъноли ясама сўзнинг ҳар бир маъноси эса шу сўзнинг конкрет маъноларидир. Ўз-ўзидан, кўп маъноли ясама сўзнинг бирдан ортиқ сўз ясалиши типига киришини унинг кўп маънога эгаллиги белгиламайди, балки бир ёки бирдан ортиқ сўз ясалиши маъносига эгаллиги белгилайди. Масалан, кўп маъноли *оғирлашмоқ* феъли *оғир* сўзининг „вазн“ семаси асосида ясалган сўз сифатида шундай семали *енгил* сўзидан ясалган *енгиллашмоқ* сўзи билан бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлади ва улар сўз ясалишининг бир типини ташкил этади. *Оғир* феълининг бошқа семаси асосида ясалган *оғирлашмоқ* феъли эса, *ёмонлашмоқ* феъли билан бир сўз ясалиши типини ташкил этади: *аҳвол оғирлашди*.

Хуллас, муайян бир сўз ясовчининг сўз ясалишининг бир ёки бирдан ортиқ типига мансуб сўзлар ясаши асос бўлувчи сўзнинг бир маъноли ёки кўп маъноли бўлишига эмас, балки бир ёки бирдан ортиқ семантик гуруҳга оид сўзлардан сўз ясалишига боғлиқ. Бу нарса келтирилган *оғирлашмоқ* ва *енгиллашмоқ* сўзларида яна ҳам аниқ сезилади, яъни *оғир* ва *енгил* сўзлари бир-бирига зид маъноли сўзлардир. Бу зидлик

ҳар икки сўзнинг ўзига хос семаси асосида воқеланади. *-лаш* қўшимчаси эса бу сўзлар учун умумий бўлган сема — „вази“ семаси асосида сўз (*оғирлашмоқ, енгиллашмоқ* сўзларини) ясајди. Шунинг учун ҳам улар бир хил сўз ясалиши маъносига эга бўлади ва сўз ясалишининг бир типига мансуб бўлади.

Ясама сўз кўп маъноли бўлиши, лекин унинг бирор маъноси сўз ясалиши асосида эмас, балки маъно кўчиши асосида ҳосил бўлган бўлиши мумкин. Бу маъносида у сўз ясалиш маъносига эга бўлмайди ва сўз ясалишининг бирор типига мансуб бўлмайди. Мас., *ишламоқ* феъли *иш* сўзига *-ла* қўшимчасининг қўшилувидан ҳосил бўлган ясама сўз сифатида шу қўшимча ёрдамида ясалган феъллар билан сўз ясалишининг бир типини ташкил этади. Лекин „топмоқ“, „кўлга киритмоқ“ маъноси билан (*пул ишламоқ, даромад ишламоқ*) феъл ясалишининг бирор типини ҳосил қилмайди. Чунки унинг бу маъноси *ишла* сўзи юзага келгандан кейинчалик маъно кўчиши йўли билан ҳосил бўлган. Худди шунингдек *гулламоқ* феъли „гул чиқармоқ“ маъноси асосида „кўкламоқ“ феъли билан феъл ясалишининг бир типини ташкил этади, лекин маъно кўчиши асосида ҳосил бўлган „ривожланмоқ“ „тараққий қилмоқ“ маъноси билан феълнинг бирон сўз ясалиш типига кира олмайди.

Маълумки, ҳаётда ҳамма нарса ўзаро алоқа, боғланишда. Буни инсон фаолиятига оид нарса-ҳодисаларда ҳам кузатиш мумкин. Бу нарса-ҳодисалар умумий белги-хусусиятларига кўра, энг йирик турларни, бу турларга мансуб нарса-ҳодисалар ўзаро умумий белгиларига кўра ички тур ва турчаларни ташкил этади. Ана шу ўзаро боғланишдаги тур ва турчаларга мансуб нарсаларни билдирувчи (атовчи) сўзлар ҳам ўзаро боғланишда бўлиб, маълум бир лексик-семантик гуруҳни ташкил этади. Мас., *санъат* ва *спорт* сўзлари фаолиятнинг икки йирик соҳасини билдиради. Шу хусусияти билан бир семантик гуруҳга оид сўзлар ҳисобланади. Шу гуруҳга оид сўзлардан (ҳатто, шу икки сўздан) *-чи* аффикси ёрдамида ясалган сўзлар (*санъатчи, спортчи...*) сўз ясалишининг бир типини ҳосил қилади. Спортнинг турини билдирувчи *кураш, футбол, теннис* сўзларидан шу аффикс ёрдамида ясалган *курашчи, футболчи, теннисчи* сўзлари сўз ясалишининг бир типини ташкил этади. Курашнинг турини билдирувчи *самбо, дзюдо...* сўзларидан ясалган *самбочи, дзюдочи* сўзлари сўз

ясалишининг бир типини ташкил этади ва ҳоказо. Фаолиятнинг бошқа соҳаларига, жумладан, санъат, қишлоқ хўжалиги соҳасига оид тушунчаларни билдирувчи сўзлар ясалишида ҳам худди шундай ҳолни кузатиш мумкин.

Хуллас, сўз ясалиш типи тушунчаси сўз ясалиши сатҳининг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, унинг моҳиятини тўғри англаш сўз ясалиши билан боғлиқ кўпгина асосий ҳодисаларнинг моҳиятини белгилашга ёрдам беради. Сўз ясалиши типи ҳақида айтилганларнинг ўзиёқ сўз ясалиш тизимини сўз ясовчиларни таҳлил этиш йўли билан эмас, сўз ясалиш типларини таҳлил этиш йўли билан ёритиш тўғри йўл эканлигини кўрсатади. Шундай йўл билан иш кўрилганда, биринчидан, сўз ясалишидек кўринган, лекин сўз ясалиши ҳисобланмайдиган ҳодисалар аниқ белгиланади ва сўз ясалиш объектига киритилмайди. Иккинчидан, шу вақтгача сўз ясовчига боғлаб ўрганилган кўпгина ҳодисалар (масалалар) энди сўз ясалиш типлари мисолида ўрганилади. (Масалан, маҳсулли-маҳсулсизлик ҳодисаси). Натижада ҳар бир ҳодисанинг моҳиятини тўғри, тўла ва аниқ ёритиш имкони туғилади. (Кейинроқ бунинг гувоҳи бўламиз.) Бу билан сўз ясалиши тизимини талаб даражасида таҳлил этиш ва ёритиш мумкин бўлади¹.

Маҳсулли ва маҳсулсизлик. Ўзбек тилшунослигида бу термин сўз ясовчиларга ва сўз ясаш усулига нисбатан кўллаб келиниди, яъни маҳсулли ва маҳсулсизлик сўз ясовчиларга ва сўз ясаш усулларига, ҳатто сўз ясаш моделлари, сўз ясаш қолипларига хос ҳодиса деб қаралмоқда². Бу ҳол ҳар бир ҳодиса (тушунча)нинг моҳиятини тўғри англамаслик, моҳиятини тўғри акс эттирувчи муайян маъноли термин қўлламасликнинг оқибатидир, ҳодисанинг моҳияти тўғри белгиланмаганлигини (ёритилмаганлигини) кўрсатувчи фактдир.

¹ „Сўз ясалиши маъноси“, „сўз ясалиши типи“ каби сўз ясалиши тизимига оид энг муҳим тушунчаларнинг таҳлили ҳам кўрсатдики, „қолип“ сўзсиз ҳам бу ҳодисаларнинг моҳиятини аниқ ёритиш мумкин, аниқроғи, бу сўзга ҳеч қандай эҳтиёж сезилмайди.

² Қаранг: „Ўзбек тили грамматикаси“, 1- том, Морфология, Т., „Фан“ нашриёти, 1975, 21—24- бетлар. **Ҳ. Неъматов, Р. Расулов.** Ўзбек тили систем лексикологияси асослари, Т., 1995. **З. Ақобирова.** Сўз ясаш қолиплари, уларда унумлилик ва унумсизлик, „ЎТА“, 2001 й., 6- сон, 68—70- бетлар.

Хуллас, маҳсулли-маҳсулсизлик ҳақида гап борар экан, ливало, унинг моҳиятини ва сўз ясалишига оид қайси тушунча билан боғлиқлигини аниқ белгилаб, шу асосда иш кўриш талаб этилади. Содда қилиб айтганда, биринчидан, „маҳсулли ва маҳсулсиз“ деганда қандай ҳодиса тушунилиши, иккинчидан, бу ҳодисанинг сўз ясовчига, сўз яшаш усулига ёки сўз ясалиш моделига (қолипига) оидлиги аниқ белгиланиши ҳамда ўзи алоқадор бўлган ҳодиса доирасида ўрганилиши лозим бўлади.

„Маҳсулли-маҳсулсизлик“ („Унумли-унумсизлик“) терминидаги маҳсулли (*унумли*) сўзи „маҳсули бор“ ва „сермаҳсул“ („унуми бор“ ва „унумдор“, „серунум“) маъноларида фарқ қўлланиб келаётгани маълум. Бизнингча, бу ўринда, биринчи навбатда, икки ҳодисани фарқлаш лозим: 1) янги сўз ясалиши ёки ясалмаслиги; 2) кам миқдорда ёки кўп миқдорда сўз ясалиши.

Биринчи ҳодисанинг моҳиятини „маҳсулли-маҳсулсизлик“ термини тўғри ва аниқ акс эттиради. Яъни янги сўз ясалаётган (ҳосил қилинаётган) бўлса, маҳсулли (маҳсули бор), янги сўз ясалиши йўқ бўлса, маҳсулсиз (маҳсули йўқ) бўлади. Иккинчи ҳодисанинг моҳиятига эса „каммаҳсул-сермаҳсуллик“ термини мос келади. Яъни кам миқдорда сўз ясалса, каммаҳсул, кўп миқдорда сўз ясалса, сермаҳсул бўлади. Ана шу икки терминдан бошқасини қўллашга эҳтиёж йўқ.

Шу ўринда яна бир нарсани айтиш керакки, мазкур ҳодисага нисбатан „фаол-нофаол“ („актив“ ва „пассив“) терминлари қўлланиши ҳам кузатилади. Лекин буни маъқуллаб бўлмайди. Чунки *фаол*, *нофаол* сўзлари қўлланиш даражасига нисбатан бўлган белгини акс эттиради, уларда маҳсул бериш-бермаслик акс этмайди. Қолаверса, айтиб ўтганимиздек, *маҳсулли-маҳсулсизлик* ва *сермаҳсул-каммаҳсуллик* терминлари ҳодисанинг моҳиятини тўғри ва аниқ акс эттиргани ҳолда, айни бир ҳодиса учун яна бошқа терминга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди.

Юқорида — сўз яшаш усули масаласида баҳс юритилганида узбек тили сўз ясалиши тизимида фонетик, композиция каби сўз яшаш усуллари йўқлиги қайд этилган. Шундай экан, умуман, сўз яшаш усулига нисбатан „маҳсулли-маҳсулсизлик“ терминини (шунингдек, „каммаҳсул-сермаҳсуллик“ терминини) қўллашнинг ўрни йўқ. Қолаверса, бирор сўз ясовчи

билан кўп ёки кам миқдорда сўз ясалишига қараб уни маҳсулли ёки маҳсулсиз (каммаҳсул ёки сермаҳсул) деб баҳолаган билан бу нарса сўз ясалишига оид бирор тушунчанинг (ёки тушунчаларнинг), охир-оқибат сўз ясалиши тизимининг моҳиятини ёритиш учун бирон нарса бермайди. Масалан, „ўзбек тилида аффиксация усули сўз ясалишининг сермаҳсул усули“ дейиш билан шу усулда кўп миқдорда сўз ясалиши қайд этилади, холос.

Шуни айтиш керакки, у ёки бу сўз ясовчига нисбатан „ясовчи“ терминини қўллаш хато бўлмайди. Чунки улар ичида маҳсулли ва маҳсулсизни ҳам, каммаҳсул ва сермаҳсули ҳам бор. Шунинг учун ҳар бир сўз ясовчи ҳақида гап борганида, унинг ана шундай хусусияти айтилиши мумкин. Лекин бунда ҳам у ёки бу кўшимча ёрдамида ҳозирда янги сўз ясалиши ёки ясалмаслиги, кам ёки кўп миқдорда сўз ясалиши қайд этилади, холос. Унинг сўз ясалиши тизимидаги бошқа хусусиятлари ёритилмай қолаверади. Юқорида сўз ясалиши тизимини сўз ясалиши типлари белгилаши айтилган. Шундай экан, сўз ясалиши тизимини ёритишда сўз ясалиши типларининг маҳсулли-маҳсулсизлигини (каммаҳсул-сермаҳсуллигини) белгилаш, бунинг сабаб-асосларини аниқлаш илмий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Бундан ташқари, у ёки бу сўз ясовчи ёрдамида кам ёки кўп миқдорда сўз ясалиши фақат шу ясовчининг хусусияти билангина изоҳланмайди, балки бунда сўз ясалиш асосининг хусусияти ҳам муҳим роль ўйнайди. Бу ҳол ҳам мазкур ҳодисани сўз ясалиши типига нисбатан қўллашни тақозо этади.

Ҳ. Неъматов, Р. Расуловларнинг юқорида келтирилган ишида сўз яшаш қолиплари унумли ва унумсиз қолипларга ажратилади. Унумли қолиплар деганда, ҳозирда амал қилаётган, маҳсул бераётган қолиплар, унумсиз қолип деганда, тарихий қолиплар назарда тутилади. Ҳозирги тил нуқтаи назаридан тарихий қолипларни „унумсиз қолип“ дейиш хато эмас. Лекин тил ҳодисаларини ўрганишнинг тарихий (диахрон) ва ҳозирги (синхрон) аспектлари мавжудлиги, уларни қориштириш мумкин эмаслиги маълум ва буни мазкур иш муаллифлари ҳам қайд этадилар. Шундай экан, сўз яшаш қолипининг маҳсулли-маҳсулсизлиги ҳам шу икки аспектнинг ҳар бирининг ўзида қаралиши керак. Чунки уларнинг

ҳар бирида, жумладан, ҳозирги сўз ясалишида ҳам, унумлилик-унумсизлик ҳодисаси бор ва ҳозирги сўз ясалиши таҳлил этилганда, бу ҳодиса алоҳида қайд этилиши, унинг сабаблари, қонуниятлари ва бошқа томонлари ёритилиши талаб этилади.

Ҳозирги сўз ясалишини (унинг қолипини) унумли, тарихий сўз ясалиши қолипини унумсиз деб фарқлаш, бизнингча, мақбул эмас ва бундай ажратиш унумли-унумсизликни белгиламайди, шу нуқтаи назардан ҳеч нарса бермайди ҳам. Ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан, “тарихий қолип” деб аталаётган қолип (қўполроқ бўлса ҳам), умуман йўқ бўлган қолип, ҳозирда ишламайдиган қолип ва унинг унумли-унумсизлиги ҳақида гапиришнинг ўрни ҳам бўлмайди. Қолаверса, ҳозирги сўз ясалишига оид бирор қолипни унумли, серунум (маҳсулли, сермаҳсул) деб аташ умумий гапдан бошқа нарса эмас, бу гап илмий ва амалий жиҳатдан ҳеч нарса бермайди. Масалан, ”сўз ясалиш асоси+**-ла** кўшимчаси ёрдамида феъл ясалиши модели (қолипи) маҳсулли (сермаҳсул)” дейиш билан шу модель (қолип) асосида кўп миқдорда феъл ясалиши қайд этилади, холос. Ваҳоланки, бу моделда феъл ясалишининг бир неча типлари мавжуд бўлиб, улардан баъзилари маҳсулли (сермаҳсул ёки каммаҳсул), баъзилари эса маҳсулсиздир. Сўз ясалиши тизимини ёритишда ана шулар ва бу ҳодисаларнинг сабаби, қонуниятларини белгилаш талаб этилади. (Бу ҳақда бир оз кейинроқ яна тўхталамиз.)

Юқоридаги фактни келтиришдан мақсад шуки, маҳсулли-маҳсулсизлик ҳодисаси сўз ясалиши типи (типлари) учун ҳам хос. Лекин бунда тарихий ва ҳозирги фактлар назарда тутилмайди, балки ҳозирги сўз ясалиши типларига хос маҳсулли-маҳсулсизлик назарда тутилади ва таҳлил этилади. Зеро, ҳозирги сўз ясалиш тизимини ўрганиш ана шундай йўл тутишни тақозо этади.

Сўз ясалишининг бир типига оид сўзлар бир сўз ясовчи ёки бирдан ортиқ (вазифадош) сўз ясовчилар билан ҳосил қилиниши мумкин. Агар бир типдаги сўзлар биргина ясовчи формант ёрдамида ҳосил қилинса, бу сўз ясовчининг ва бу сўз ясалиши типининг маҳсулли ёки маҳсулсиз бўлиши сўз ясалишига асос бўладиган лексик-семантик гуруҳнинг ҳолати билан боғлиқ бўлади. Яъни шу лексик-семантик гуруҳга

кирадиган янги-янги сўз пайдо бўлиб (юзага келиб) турса, шу типга оид сўзлар ясалиши давом этади ва сўз ясовчи ҳам, сўз ясалиши типи ҳам маҳсулли бўлади. Акс ҳолда, яъни сўз ясалишига асос бўладиган янги сўзлар юзага келмаса, семантик жиҳатдан бир турдаги сўзлар гуруҳида ҳеч қандай янгиланиш (бойиш) бўлмаса, сўз ясовчи шу типдаги янги сўз ясамайди ва сўз ясовчи ҳам, сўз ясалиш типи ҳам маҳсулсизга айланади. Масалан, сифат+*ай* типида сўз ясалиши (*кенгай, торай, зўрай* каби) ҳозирда йўқ. Демак, сўз ясовчи **-й** ҳам, сўз ясалиши типи ҳам маҳсулсиз ҳисобланади.

Агар бирор сўз ясалиши типига оид сўз бирдан ортиқ (вазифадош) сўз ясовчи ёрдамида ясаладиган бўлса, икки ҳолат кузатилиши мумкин: 1) сўз ясалишига асос бўладиган бир типдаги сўзларнинг янги-янгилари юзага келмаса, бу семантик гуруҳга оид сўзларнинг ҳаммаси сўз яшаш вазифасини тўхтатади ва сўз ясалиш типи ҳам маҳсулсиз типга айланади; 2) акс ҳолда, яъни сўз ясалишига асос бўладиган сўзлар гуруҳи янги-янги сўзлар билан тўлиб (бойиб) бораётган бўлса, улардан, сўз ясовчи вазифадош аффикслардан бири шундай сўзлар яшаш вазифасини тўхтатиши мумкин, бошқаси ёки бошқалари эса сўз яшашда давом этади. Бинобарин, сўз ясалишининг бу типи маҳсулли тип ҳисобланаверади. Масалан, **-чи** қўшимчаси *тилчи, адабиётчи, тарихчи* каби бир сўз ясалиш типига мансуб бўлган — сўз ясалишининг бир типига мансуб сўзлар ҳосил қилган. Ҳозирда эса бу вазифасини тўхтатган. Лекин бундай сўз ясалиш маъносига эга бўлган сўзлар **-шунос** қўшимчаси ёрдамида ясалади: *тилшунос, адабиётшунос, тарихшунос, сиёсатшунос* ва б.

Бир сўз ясовчи бирдан ортиқ лексик-семантик гуруҳ сўзларидан сўз яшаши, бунда сўз ясалишининг бирдан ортиқ типи мавжуд бўлиши айтилди. Бундай сўз ясалиш типларининг айримлари маҳсулли, баъзилари маҳсулсиз бўлиши мумкин. Буни феъл ясовчи **-ла** ёрдамида ҳосил қилинган сўзлар мисолидаёқ аниқ кўриш мумкин. Масалан, унинг ёрдамида ясалган *мойламоқ, зираламоқ, никелламоқ* ва *дасталамоқ, фарамламоқ, рулонламоқ* каби феъллар (феъл ясалишининг икки типи) маҳсулли типлар; *баландламоқ, пастламоқ, ичкариламоқ* ва *иссиқламоқ, салқинламоқ, томошаламоқ* типигаги феъл ясалиши маҳсулсиз сўз ясалиши типлари ҳисобланади. Феъл ясалишининг келтирилган типларига ҳос

маҳсулли-маҳсулсизлик ҳам сўз ясалишига асос бўладиган сўзлар семантик гуруҳида янгилиниш, янги сўзларнинг юзага келиши ёки бундай ҳолатнинг йўқлиги билан боғлиқ эканини сезиш қийин эмас.

Маҳсулли-маҳсулсизлик ҳақида айтилганлар ва келтирилган фактларнинг ўзиданоқ аён бўлдики, бу ҳодиса бевосита сўз ясовчига боғлиқ, сўз ясовчининг хусусиятидан келиб чиқадиган ҳодиса эмас. Бу ҳодиса объектив сабабга эга бўлиб, у ҳам бўлса, сўз ясаш учун асос бўладиган, маълум лексик-семантик гуруҳга оид янги сўзларнинг (лексемаларнинг) юзага келиши ёки келмаслигидир. Шунинг учун ҳам маҳсулли-маҳсулсизлик ҳодисасини фақат сўз ясовчига боғлаб (сўз ясовчи мисолида) ўрганиш тўғри бўлмайди ва у керакли натижани бермайди. Сўз ясалиши типи тушунчаси эса ана шу хулосага келиш имконини беради. Бу билан маҳсулли-маҳсулсизликка алоқадор бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини, сабаб ва қонуниятларини ёритиш имкони туғилади.

Каммаҳсул-сермаҳсуллик масаласига келганда шуни айтиш керакки, биринчидан, бу ҳодиса ҳозирги сўз ясалишининг маҳсулли типларига хос, яъни маҳсулли сўз ясалиши типи нисбатан кам ёки кўп ясама сўзларга эгаллиги, кам ёки кўп сўз ясалаётганлигига кўра каммаҳсул ёки сермаҳсул бўлиши мумкин. Масалан, **-чи** аффикси ёрдамида *динамочи, спартакчи, пахтакорчи* типдаги сўз ясалиши каммаҳсул; *футболчи, теннисчи, курашчи* типдаги сўз ясалиши эса нисбатан сермаҳсул. Иккинчидан, сермаҳсул-каммаҳсуллик ҳодисаси ҳам сўз ясалишига асос бўладиган янги-янги сўзларнинг юзага келиш-келмаслиги билан боғлиқ.

Сермаҳсул-каммаҳсуллик ҳодисаси ҳақида гап борганида яна бир нарсани қайд этишга тўғри келади. Юқорида айтдикки, бир турдаги ясама сўзлар бирдан ортиқ сўз ясовчилар ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин. Масалан, шахс оти ясовчи қўшимчалар. Бундай (бир сўз ясалиши парадигмасига мансуб) сўз ясовчиларнинг айримлари кўп миқдорда, баъзилари кам миқдорда сўз ясаши, яъни каммаҳсул ёки сермаҳсул бўлиши мумкин. Бу ҳодиса сўз ясовчи ҳар бир аффиксининг хусусияти (хусусиятлари) билан боғлиқ бўлади. Шахс оти ясовчи **-чи** аффикси шу типдаги бошқа аффиксларга нисбатан, бирдан ортиқ типдаги шахс отлари ясаши билан ҳам, ясаган (ясаётган) сўзларининг миқдори

жиҳатидан ҳам сермахсул ҳисобланади. Шахс оти ясовчи **-фуруш, -паз** кўшимчалари эса жуда кам миқдорда сўз ясади. Бунинг сабаби **-чи** аффиксининг бирон-бир кўшимча маънога ёки бошқа хусусиятга эга эмаслиги, **-фуруш, -паз** аффиксларининг „шахс“ маъносидан ташқари „сотиш“, „пишириш“ни ҳам ифодалашидир: *атласфуруш, кабобпаз* каби.

Маҳсулли-маҳсулсизлик ҳодисаси ҳақидаги гапни яқунлар эканмиз, маҳсулли сўз ясалиши типи (типлари) янги-янги сўзларни яшаш учун намуна бўлиб хизмат қилишини алоҳида қайд этамиз. Чунки янги-янги сўзларни ҳосил қилиш муайян сўз ясовчи билан боғлиқ ҳолда эмас, балки муайян сўз ясалиш типи (типлари) намунаси асосида бажарилади. Бунинг ҳам, ҳатто, сўз ясалишининг янги-янги типлари юзага келиши мисолида ҳам кўриш мумкин. (Мас., **-ий/-вий** аффикси ёрдамида сифат ясалиши ва унинг сермахсул сўз ясалиш типига айлана бориши бунга мисол бўла олади).

Юқорида айтилганлар ва келтирилган фактлардан маълум бўладики, маҳсулли-маҳсулсизлик ва каммахсул-сермахсуллик ҳам сўз ясалиши қолипига эмас, балки сўз ясалиш типи (типлари)га оид. Бу ҳодисанинг таҳлилида ҳам „қолип“ сўзини („сўз ясалиш қолипи“ бирикмасини) қўллашга эҳтиёж йўқ.

Сўз ясалиши имконияти. Бу ҳодиса сўз ясалишига оид кўпчилик ишларда умуман тилга олинмайди. Ваҳоланки, сўз ясалишидаги маҳсулли-маҳсулсизлик, каммахсул-сермахсуллик ва бошқа айрим муҳим ҳодисаларнинг сабаби, моҳияти худди мана шу сўз яшаш имконияти билан боғлиқ, шу ҳодиса билан белгиланади. Ўзбек тилшунослигига оид ишларда „сўз ясовчи аффиксларнинг қўлланиш доираси сўз ўзгартувчи аффиксларникига нисбатан торроқ“ эканлиги қайд этилган¹. Ана шунинг ўзиёқ сўз ясовчиларнинг сўз яшаш имконияти чекланганлиги ҳақидаги гапдир ва бунга қўшилмаслик мумкин эмас. Лекин сўз яшаш имконияти ҳодисасини фақат сўз ясовчининг ўзига боғлаб қўйиш, сўз яшашдаги чекланганлик-чекланмаганлик ҳодисасини сўз ясовчилар мисолида таҳлил этиш (қайд этиш) тўғри эмас ва бундай йўл тутиш ҳақиқий ҳолатни тўла акс эттириш имконини бермайди.

Ҳ. Неъматов, Р. Расуловнинг юқорида қайд этилган ишида (37—38- бетлар) сўз яшаш қолипининг имконияти чек-

¹ Ўзбек тили грамматикаси, 1- т., Морфология, Т., „Фан“ нашриёти, 1975, 30- б.

сўзлиги ҳақида гапирилади. Лекин, биринчидан, сўз ясалиш қолипи имкониятининг чексиз ёки чекланганлиги ҳақидаги таш умумий гапдан нарига ўтмайди, яъни сўз ясалишидаги бирор ҳодисанинг моҳиятини, сўз ясалишидаги чекланиш, чекланмаслик ҳамда унинг сабаблари ва бошқа нарсаларни кўрсата олмайди. Иккинчидан, сўз ясаш модели (қолипи)нинг имконияти чекланганлиги инкор этиб бўлмайдиган факт. Бу ҳолнинг ўзбек тилшунослигида қайд этилганлиги юқорида айтилди ва бунинг маълум сабаблари бор.

Ҳозирги ўзбек тили материалларининг кўрсатишича, сўз ясаш имкониятининг чекланганлиги қуйидаги омиллар билан боғлиқ: 1) сўз ясалиш асосининг хусусияти билан; 2) сўз ясовчининг хусусияти билан; 3) объектив ҳолат билан.

Сўз ясалиши типи, маҳсулли-маҳсулсизлик каби ҳодисаларнинг таҳлилида кўрдикки, сўз ясовчилар қўлланиши (сўз ясаши), ҳатто, сўз туркумлари доираси билан ҳам чекланган. Шунинг ўзиёқ сўз ясаш имконияти нуқтаи назаридан катта чекланиш ҳисобланади ва бу ҳол сўз ясалиш асоси, унинг „танланиши“ билан боғлиқ.

Яна шу нарса ҳам маълумки, бир ёки ундан ортиқ сўз туркумига оид сўзлардан сўз ясовчилар ҳам уларнинг маълум лексик-семантик гуруҳи (гуруҳлари)га оид сўзларидангина сўз ҳосил қилади. Масалан, энг маҳсулдор сўз ясовчи ҳисобланувчи **-чи** аффикси ҳам фақат от туркумига оид сўзлардан, уларнинг ҳам маълум лексик-семантик гуруҳига оидларидан янги сўз ясайди, холос. Шунинг ўзиёқ сўз ясалиши имкониятидаги, сўз ясалиш асоси билан боғлиқ, яна бир катта чекланишни кўрсатади.

Бу айтилган чекланиш ҳоллари сўз ясалиш асоси билан бирга сўз ясовчига ҳам оид, яъни ҳар қандай сўздан янги сўз ҳосил қилавермаслиги сўз ясовчининг ҳам имконий чекланишидир. Бундан ташқари, сўз ясовчи ўз хусусияти билан боғлиқ ва шу сўз ясовчининг ўзига хос сўз ясаш имкониятининг чекланиши ҳам бор. Буни сўз ясалиш парадигмасига мансуб бирдан ортиқ маънодош сўз ясовчилар мисолида яққол кўриш мумкин.

Аввало айтиш керакки, бир типдаги сўзларни ясаш учун бирдан ортиқ сўз ясовчи бўлишининг ўзиёқ уларнинг қўлланишида (сўз ясашида) чекланиш бўлишига олиб келади. Чунки уларнинг ҳар бири ўзига хос белгига эга бўлиб,

бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлмайди ёки мумкин бўлавермайди. Масалан, шахс оти ясовчи энг маҳсулдор **-чи** қўшимчаси *ошпаз* типигаги сўз ясамайди. Ўз навбатида, **-паз** қўшимчасининг сўз ясаш имконияти ниҳоятда чегараланган. Чунки унинг маъносида „пишириш“ тушунчаси ҳам бор ва бу аффикс қўшиладиган сўз пишираладиган (пишириб тайёрланадиган) нарсани билдириши шарт. Қолаверса, у пишириб тайёрланадиган нарсани билдирадиган сўзларнинг ҳам ҳаммасидан шахс оти ясайвермайди. Масалан, ўзбек тилида *маставапаз* деган сўз йўқ. (Бунинг сабаблари ўз ўрнида айтилади.)

Хуллас, сўз ясашиш асоси ва сўз ясовчига хос хусусият(лар)нинг ўзиёқ муайян сўз билан сўз ясовчини бириктириб сўз ясаш имкониятини чеклаб қўяди.

Булардан ташқари, бирор сўзда ва сўз ясовчида уларни бириктириб сўз ҳосил қилиш имконияти мавжуд бўлгани ҳолда, маълум бир объектив ҳолат бунга йўл қўймайди. Мас., **-хона** қўшимчаси „сўз ясашиш асосидан англашилган иш, ҳаракат, нарса амалга ошириладиган жой“ маъноли отлар ясайди: *дорихона, қабулхона, тўйхона* каби. Шу хусусиятига кўра **-хона** ясовчиси *танқид* сўзига бирикиб сўз ҳосил қилиши мумкин эди, яъни *танқид* сўзи билан **-хона** сўз ясовчисининг бирикиш имконияти (сўз ясаш имконияти) бор. Лекин ўзбек тилида *танқидхона* сўзи йўқлиги ва бундай сўз ҳосил қилинмаслиги маълум. Сабаби шуки, танқид учун махсус жой бўлмайди (махсус жой белгиланмайди, ажратилмайди). Демак, бу — сўз ясаш имкониятининг объектив ҳолат билан чекланишидир. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Маълум бўлдики, ҳар қандай сермаҳсул сўз ясовчининг, сўз ясашиши типининг имкониятида турли сабаблар билан боглиқ ҳолдаги чекланиш бор. Буларга эътибор қаратишдан мақсад шу фактни қайд этишдан иборатгина эмас. Гап шундаки, сўз ясашишидаги имкониятларни, имкониятдаги чекланишларни аниқ белгилаш, амалиётда улар билан ҳисоблашиш муҳим аҳамиятга эга. Бу билан, бир томондан, сўз ясашишидаги маҳсулли-маҳсулсизлик ҳодисасининг сабабини тўғри белгилаш имконияти туғилса, иккинчи томондан, унумли сўз ясашиш типлари намунаси асосида янги-янги сўзлар ҳосил қилишда хатога йўл қўймаслик имкониятига эга бўлинади.

Бундан ташқари, тил тараққиёти жараёнида сўз ясалиши тизимининг ривожланиши айрим ҳодисаларнинг йўқ бўлиши ва янгиларининг пайдо бўлиши билан характерланади. Ана шундай ҳодисаларнинг юз бериши ва ундаги қонуниятларни белгилашда ҳам сўз ясалиши имконияти асосида иш кўриш тўғри хулосаларга олиб келади¹.

Маълум бўлдики, сўз ясалиши имконияти билан боғлиқ ҳодисаларни, улардаги чекланиш сабабларини ҳам „қолип“ сўзини („сўз ясалиш қолипи“ бирикмасини) қўлламай тўғри, тўла ва аниқ ҳал этиш мумкин.

Сўз ясалиш парадигмаси (категорияси) масаласи. Сўз ясалиш парадигмаси масаласига ўтишдан олдин, умуман, „парадигма“ тушунчаси ҳақида қисқача фикр билдиришга тўғри келади.

Парадигма деганда, бир умумий маъносида бирлашувчи хусусий маъноли шакллар гуруҳи тушунилади. Бу гуруҳ ва унга хос маъно тилнинг маълум сатҳига хос категория ҳисобланади. Бу категориянинг таърифи унинг моҳиятини акс эттиради. Хусусийликлар эса шу парадигмага мансуб, ўзига хос маъноли шаклларда акс этади. Масалан, феълнинг замон категорияси ҳаракатнинг нутқ пайтига муносабатини ифода қилади. Бу замон шакллариининг ҳаммаси учун умумий хусусият — замон категориясининг моҳияти шундан иборат. Демак, замон шакллариининг ҳаммаси шу умумий хусусияти билан бир парадигмани ташкил этади. Замоннинг ҳар бир тури эса ўзича умумийлик ва хусусийликларга эга. Масалан, ўтган замон феъли ҳаракатнинг нутқ моментигача бўлишини билдиради — бу умумийлик — ўтган замон феълининг моҳияти. Бу замоннинг шакллари ана шу умумий маъно асосида бирлашади. Ҳар бири эса ўзига хос хусусиятга эга. (Бу маълум факт бўлгани учун мисоллар келтириб ўтирмаймиз.) Сўз ясалиши сатҳида ҳам ана шундай ҳодиса, яъни бир умумий маъносида бирлашувчи, хусусий маъноси билан фарқланувчи ясама сўзлар гуруҳлари бор. „Сўз ясалиши маъноси“, „сўз ясалиши типи“ тушунчаси (ҳодисаси)нинг таълилида бу нарса ёритилди ва худди шу ҳодисалар сўз ясалиши тизимини белгилаши қайд этилди. Лекин ҳаммамизга

¹ Булар ҳақида „Сўз ясалиш имкониятидан тўғри фойдаланайлик“ номли мақолада тўхтаганмиз (қ. „ЎТА“, 1996, №1, 23 — 29-бетлар).

маълумки, ўзбек тилшунослигида сўз ясаши тизимини ёритишда ясама сўзлар парадигмалар асосида ўрганилмаган, тўғрироғи, бунда „парадигма“ ёки „категория“ сўзи қўлланмаган. Ҳ. Неъматов, Р. Расуловлар „Ўзбек тилининг сўз ясаши тизими, умуман, ўрганилган эмас“ деганда (*ўша асар, 41- б.*) сўз ясаши тизимининг қолипларсиз ўрганилишини назарда тутиш билангина ҳақлидирлар. Аслида эса сўз ясаши бўйича (тизим нуқтаи назаридан ҳам) жуда кўп ва муҳим ишлар қилинган. Сўз ясаши тизимини тўла, талаб даражасида ёритилмаганлигини эса маълум сабаблар билан, масалан, сўз ясаши тизимини аниқ ва тўла ўрганиш учун имкон берувчи айрим ҳодисаларнинг тўғри ва етарли ўрганилмаганлиги (мас., сўз ясаш усуллари масаласи), айрим (энг муҳим) ҳодисаларнинг эса умуман тилга олинмаганлиги (демак, ўрганилмаганлиги) билан изоҳланади.

Сўз ясаши тизимининг ўрганилиш ҳолати ва сўз ясаши парадигмаси (категорияси) ҳақида гап борганида Ш. Шаҳобидинованинг куйидаги мулоҳазаларини келтиришни лозим топамиз: „... қолипларда қўшилувчининг маъноси ва аталмиш ҳосиланинг маъноси бир-биридан фарқ қилади, яъни янги сўз ясади. Бундай қолиплар сўз ясаш қолиплари, уларнинг парадигмалари эса сўз ясаш категориялари деб юритилди.

...Умумий сўз ясаш қолиплари алоҳида ажратилгандан кейингина қолиплар орасидаги ўхшашлик ва фарқлар асосида уларни парадигмаларга, яъни категорияларга бирлаштириш ва шу категориялар доирасида ҳар бир қолипнинг умумий шакл ва умумий маъносини, яъни унинг моҳиятини очиш мумкин. Ҳозирги кунда бундай ишни амалга ошириш учун етарли фаҳмий-эмпирик асос, замин йўқ. Шу туфайли бу иш билан шуғуллана олмаймиз...“ (*ўша асар, 17- б.*)

Сўз ясаши парадигмаси (категорияси) ҳақида бир оз кейинроқ тўхталамиз. Муаллифнинг „унумли сўз ясаш қолиплари алоҳида ажратилгандан кейингина ҳар бир қолипнинг умумий шакл ва умумий маъносини, яъни унинг моҳиятини очиш мумкин. Ҳозирги кунда бундай ишни амалга ошириш мумкин эмас“, деган фикри асосли эмас. Бу фикрга қўшиладиган бўлсак, „қолип“ масаласи етарли ўрганилмагунча, сўз ясаши тизимини тўғри ёритиш мумкин эмаслигини ва қолип масаласи ҳал этилмагунча бошқа иш қилмай туришни таъ олиш керак бўладики, бунга мутлақо қўшилиб

бўлмайди. Буни „қолип“ ҳақида юқорида айтилган гаплар, фикрлар, уни тасдиқловчи фактларда ҳам кўрдик. Шунингдек, муаллиф назарда тутган ва ҳал этиш (очиш) мумкин эмас, деб билган сўз ясалишидаги умумий маъно сўз ясалиши маъноси экани, бу маъно сўз ясалиши типини (типларини) белгилаши айтилди. Ҳар бир сўз туркумига хос сўз ясалиши типлари мажмуи эса шу сўз туркумига хос сўз ясалиши тизимини, сўз туркумига оид сўз ясалиши тизимлари эса муайян тилга (жумладан, ўзбек тилига) хос сўз ясалиши тизимини белгилайди. Шундай экан, „қолип“ („сўз ясалиш қолипи“) масаласини кун тартибига қўйиш учун қандай аҳтиёж бор?

Сўз ясалиш парадигмаси, сўз ясалиш категорияси масаласи Ш. Ў. Мирзақуловнинг номзодлик диссертациясидагина махсус ўрганилган. Муаллиф сўз ясалиш парадигмаси бўйича, жумладан, қуйидагиларни ёзади: „...сўз ясалиш парадигмаси ва уни ташкил этувчиларни қуйидаги тартибда кўрсатмоқчимиз.

I. Фонология, морфемика, лексикология, морфология, синтаксисга зидлик, боғлиқлик асосида бош парадигма — **сўз ясалиш системаси парадигмаси.**

II. Сўз ясалиш сатҳининг бош — максимал парадигмаси таркиби қуйидагича birlikлардан ташкил топади: **1. Сўз яш усуллари парадигмаси. 2. Сўз ясалиш категорияси парадигмаси. 3. Сўз ясалиш типлари парадигмаси. 4. Конкрет типли ясалмалар парадигмаси“.** (*Автореферат, 12- б.*)

Бевосита парадигма тушунчасининг моҳиятидан келиб чиқилганда, яъни парадигманинг адабиётлардаги „бир умумий маънога эга бўлган (шу асосда бирлашувчи) шакллар гуруҳи“ таърифидан келиб чиқилса, фақатгина муаллифнинг „Сўз ясалиш категорияси парадигмаси“ деб атаётган парадигманинг борлигини тан олиш мумкин. Буни ҳам муаллиф тушунган тарзда қабул қилиш мумкин эмас. (Бу ҳақда бир оз кейинроқ тўхталамиз.) Ажратилган бошқа „парадигма“лар парадигма деб аташ мумкин бўлган ҳодисалар эмас. „Сўз ясалиш системаси парадигмаси“ деганда нима тушунилиши, қандай „парадигма“ назарда тутилишини тасаввур этиб бўлмайди. Шунингдек, „сўз яш усуллари парадигмаси“ ҳақида ҳам гапириш мумкин эмас. Чунки, аввало, усулларнинг парадигмаси бўлмайди. Қолаверса, ўзбек тилида сўз

ясалишининг аффикс ва ёрдамчи сўз сўз-морфема ёрдамида сўз ясашидан бошқа усули, жумладан, муаллиф қайд этаётган „композиция усули“ йўқ. Шундай экан, „сўз яшаш усули парадигмаси“ ҳақида гапириш мумкин эмас. Келтирилган бошқа „парадигма“лар ҳам парадигма дейиш мумкин бўлган ҳодисалар эмас. (Булар ҳақида ўз ўрнида гапирилади.)

Диссертант бир умумий маънога эга бўлган сўз ясашиш шакллари гуруҳи бир парадигма экани ҳақидаги фикрни тан олади. Лекин уни ва парадигма билан категорияни таърифлаши, унинг бу ҳодисаларни тушуниши аниқ, қатъий ва тўғри эмаслигини кўрсатади. Эътибор беринг: „Сўз ясашиши парадигмасининг муҳим тушунчаларидан бири **сўз ясашиш категорияси** тушунчасидир... отларда шахс оти ясовчи қўшимчалар **-чи** (*ишчи, гулчи...*), **-дош** (*ватандош, юртдош...*), **-бон** (*боғбон, дарвозабон...*), **-паз** (*ошпаз, сомсапаз...*) бир категория (**шахс отлари ясашиши категорияси**)ни ташкил этса...“ (*Автореферат, 13- бет*)

Сўз ясашиш категорияси тушунчаси сўз ясашиш парадигмасининг тушунчаларидан бири, дейиш нотўғри. Бу жумла нафақат сўз ясашиш категориясини, умуман бирон-бир ҳодисани, унинг моҳиятини билдира олмайди, балки у ёки бу парадигма маълум бир категорияга оид (шу категорияники) бўлади. Масалан, от туркумига хос эгалик категориясининг шакллари мажмуи шу категориянинг парадигмаси ҳисобланади.

„Сўз ясашиш типлари парадигмаси“ деганда муаллиф сўз ясашиш типлари асосидаги парадигмани, „сўз ясашиш типи“ деганда эса маълум бир сўз ясовчи ёрдамида ясалган сўзлар гуруҳини тушунади. Масалан, **-чи** аффиксли шахс отлари ясашиш типи; **-дош** аффиксли шахс оти ясашиш типи ва б. (*Автореферат, 13- бет.*)

Биринчидан, „сўз ясашиш типи“ ҳодисасини бундай тушуниш тўғри эмас. Иккинчидан, парадигмани сўз ясовчиларга қараб белгилаш юқоридагидан (сўз ясашиш категорияси парадигмасидан) фарқланмайди.

Ниҳоят, „конкрет типли ясалмалар парадигмаси“ деганда диссертант маълум бир типдаги сўз ясашиш асосидан ҳосил қилинувчи ясалмалар парадигмасини тушунади. Масалан, ранг-тус билдирувчи сўзлар асос бўлган ясалмалар. Бизнингча, сўз ясашишининг бундай парадигмаси ҳақида гапириш мумкин эмас.

Маълум бўлдики, сўз ясалиш парадигмаси махсус таҳлил этилган ягона бу ишда (номзодлик диссертациясида) ҳам мазкур ҳодиса аниқ белгиланмаган, ўз-ўзидан, унинг моҳияти ҳам очилмаган.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, сўз ясалиш парадигмаси ва категорияси ҳақида фикр юритилган ишларнинг биронтасида, парадигманинг турлари аниқ белгиланмаганлигидан ташқари (буни юқорида кўрдик), сўз ясалиш категориясининг, улардан биронтасининг моҳияти қайд этилмаган, яъни биронтасининг аниқ ва тўғри таърифи берилмаган. Ш.Ў. Мирзақуловнинг ишида шахс оти ясовчилар бир сўз ясалиш категорияси (шахс отлари ясалиши категорияси)ни ташкил этиши айтилганини кўрдик. Лекин бу гап, шахс оти ясалишининг ўзи, от ясалиши тизимининг моҳиятини акс эттира олмайди, яъни тизимни белгилаш учун хизмат қила олмайди. Чунки у бу ҳодисанинг бир томонини, яъни шахс оти ясовчисининг шакли (шакллари) ва маъносини акс эттиради, холос. Бундай отлар таркибининг иккинчи қисми (сўз ясалиш асоси) ва унинг маъноси акс этмайди. Ўз-ўзидан, от ясалишининг бу тури ҳақидаги гап унинг категория сифатидаги таърифи бўла олмайди.

Сўз туркумларига хос морфологик категорияларнинг таърифига эътибор берилса, таъриф шу туркумга оид сўзнинг категорияси маъносини билдирувчи сўз билан бошланади, сўнгра морфологик категорияга оид шакл (форма)нинг маъноси қайд этилади. Эгалик категориясининг таърифи „предметнинг“ деб, замон категориясининг таърифи „ҳаракатнинг“ деб бошланади. Сўнгра эгалик ва замон шакли ясовчисининг маъноси айтилади. Ҳаракатнинг нутқ пайтига муносабатини кўрсатувчи феъл шакллари умумий ва хусусий маъноси (маънолари) билан феълнинг замон категориясига хос парадигмани ҳосил қилади. Ана шундай умумий ва хусусий маънолар асосидаги феъл шакллари ва улар билан белгиланган грамматик категорияларнинг ҳар бири феъл морфологиясидаги кичик тизим ҳисобланади. Уларнинг барчаси биргалликда эса феъл морфологияси тизимини белгилайди. Сўз ясалиши тизимида эса бундай ҳолни кузатмаймиз. Масалан, „шахс отлари категорияси“ деганда от ясалиши тизимида хос бирор белги, хусусият акс этмайди. Чунки у сўз ясалиш таркибининг биттаси, яъни сўз ясовчига тааллуқлидир.

Категорияга хос маъно, яъни тизимни белгиловчи маъно эса ясама сўз таркибининг ҳар икки қисми (сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи маъноси)дан келиб чиқувчи — сўз ясалиши маъноси, сўз ясалиши типини белгиловчи маънодир. Юқорида кўрдикки, сўз ясалиши тизимини сўз ясалиш типлари белгилайди.

Маълум бўлдики, сўз ясалиши тизимининг таҳлилида „парадигма“, „категория“ сўзларини қўллашга ҳам эҳтиёж йўқ. Бу сўзларсиз (уларни қўлламай) ҳам сўз ясалиши тизимини тўғри ва тўла ёритиш мумкин.

Хуллас, сўз ясалиши тизимининг таҳлилида ясама сўз таркибига хос бирликларнинг (сўз ясалиши асоси ва сўз ясовчининг) моҳиятини, уларнинг бирикишидан ҳосил бўладиган ясама сўз билан боғлиқ „сўз ясалиши маъноси“, „сўз ясалиши типи“ каби тушунчаларнинг моҳиятини тўғри ва аниқ белгилаш муҳим роль ўйнайди. Шунга эришилса, сўз ясалишига оид бошқа ҳодисаларнинг (масалан, маҳсуллик-маҳсулсизлик, сўз ясалиш имконияти каби ҳодисаларнинг) моҳиятини ёритишга имкон туғилади ва охир-оқибат сўз ясалиши тизимини тўғри ва тўла ёритишга эришиш мумкин бўлади¹.

Равиш ясалиши тизими масаласи. Маълумки, ўзбек тили грамматикаси ва сўз ясалишига оид ишларда мустақил сўз туркумларининг ҳаммаси сўз ясалиш тизимига эгаллиги қайд этилади (гарчи *тизим* сўзи қўлланмаса ҳам) ва ҳар бир туркумга оид ясама сўзлар шу туркум доирасида таҳлил этилади. Сўз ясалишига оид бирлик ва асосий тушунчаларнинг юқорида кўрилган таҳлили ҳамда белгиланган моҳиятидан келиб чиқиб иш кўрилса, „равиш туркуми“нинг сўз ясалиш тизимига эга дейиш мумкин эмаслиги маълум бўлиб қолади. Бинобарин, сўз туркумларида сўз ясалишига ўтишдан олдин, бу масалага тўхташ ва уни ҳал этиш талаб этилади.

¹ Сўз ясалиши тизимининг таҳлилида ясама сўзларни маълум умумий белгисига (қандай қўшимча ёрдамида қандай маъноли сўз ясалишига) қараб гуруҳлаб ўрганиш мумкин. Мас., „Шахс отларининг ясалиши“, „Нисбий сифатларнинг ясалиши“ каби. Лекин бу нарса сўз ясалишига оид парадигма ёки категория тушунчаси борлигини тан олиш деган гап эмас, балки ҳар бир сўз туркумига оид ясама сўзларни гуруҳлаб, шу туркумнинг сўз ясалиши тизимини ёритишга қулайлик туғдириш мақсади билан шундай йўл тутилади.

Ўзбек тилига оид илмий адабиётларда, дарслик ва қўлланмаларда „равиш туркуми“ ўзига хос морфологик категорияларга эга эмаслиги, лекин ўзига хос сўз ясалишига эгаллиги билан алоҳида сўз туркуми ҳисобланиши тан олинади. Бироқ равиш ясовчилар деб қаралаётган фактларнинг таҳлилидан маълум бўладики, ўзбек тилида равиш яшаш учун хизмат қилувчи биронта ҳам морфема (аффикс ёки ёрдамчи сўз) йўқ. Ўзбек тилида равиш ясовчи фаол қўшимчалар деб баҳоланувчи **-ча**, **-ларча**, **-лаб** кабиларни равиш ясовчи (умуман, сўз ясовчи) ҳисоблаш мумкин эмас. Мас., **-ча** аффикси. Таркибида бу аффикс бўлган сўзлар у қадар кўп эмас. Қолаверса, биринчидан, уларнинг айримлари сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан иборат таркибга эга эмас: *вақтинча*, *кўпинча* каби. Ўз-ўзидан, буларнинг ўзбек тили сўз ясалиши тизимига оид сўз ясалиш типларининг бирортасига киритиш мумкин эмас.

Иккинчидан, **-ча** аффиксли сўзларнинг айримларида ундан олдин эгалик қўшимчаси келади, яъни **-ча** сўзнинг шундай шаклига қўшилади: *керагича*, *бутунича*, *аксинча*, *хомлигича* каби. Сўз ясовчи қўшимча сўз шаклидан сўз ясамайди. Шунинг ўзиёқ келтирилган сўзлардаги **-ча** сўз ясовчи эмаслигини, сўзларнинг ўзи эса ясама сўз эмаслигини кўрсатади.

Учинчидан, таркибида **-ча** бўлган ва ясама сўздай кўринган кўпгина сўзларнинг маъноси бир типда эмас, яъни улар сўз ясалишининг бирон-бир типини ҳосил қилмайди: *атрофлича*, *бошқача*, *заррача*, *ҳозирча* кабилар. Шундай экан, буларни сўз ясалиш тизимига оид ясама сўзлар, улар таркибидаги „**-ча**“ ни сўз ясовчи (равиш ясовчи) деб бўлмайди.

Тўртинчидан, кўпгина сўзлар таркибидаги **-ча** қўшимчаси шакл (форма) ясовчи қўшимча ёки кўмакчи сўзга хос маънога эга бўлади: *хомлигича* — хом ҳолида, *яширинча* — яширин ҳолда (тарзда), *дўстча* — дўст каби ва б.

Ана шу айтилганларнинг ўзиёқ **-ча** қўшимчасининг равиш ясовчигина эмас, умуман, сўз ясовчи эмаслигини кўрсатади. Равиш ясовчи деб қаралаётган **-ларча**, **-лаб**, **часига** каби қўшимчалар ҳам сўз ясовчига хос хусусиятларга, таркибида улардан бири бўлган сўзлар эса ясама сўзга хос белгиларга эга эмас. Шунингдек, ўзбек тилига бошқа тиллардан ўтган равиш ясовчилар деб таърифланаётган **-ан**, **-она** кабилар ҳам

Ўзбек тилининг сўз ясовчилари эмас. Ўзбек тилида таркибида *-ан* бўлган (*тахминан, мажбуран* каби) сўзлар 50 га яқин, *-она* бўлган сўзлар 80 атрофида. Лекин уларнинг ҳаммаси тайёр ҳолда араб (*тахминан* кабилар) ва форс-тожик тилларидан (*дўстона* кабилар) ўзлашган сўзлардир. Бинобарин, уларни ўзбек тилига хос ясама сўзлар (ясама равишлар) ҳисоблаш мумкин эмас. (Бу ҳақда „сўз ясовчи“ бирликнинг таҳлилида етарли фикрлар билдирилган.)¹

Хуллас, ўзбек тилида равиш ясалиши ҳодисаси борлигини тасдиқловчи факт (фактлар) йўқ.

¹ Ўзбек тилида равиш ясалиши тизими йўқлиги махсус мақоламизда кенг ёритилган. Қаранг: **А Ҳожиёв**. „Ўзбек тилида равиш ясалиши тизими масаласига доир“. „ЎТА“, 2001, №2, 42—46- б.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ

Ўзбек тилида сўз ясалиши ҳодисаси мустақил сўз туркумларига, мустақил сўз туркумларидан ҳам, асосан, от, сифат ва феъл туркумига хос ҳодисадир. Сон, олмош ва равиш туркумларида ҳақиқий маънодаги, тизим сифатидаги сўз ясалиши кузатилмайди. Масалан, сон туркумида „сўз ясалиши“ деб қаралаётган ҳодиса, аслида, форма (шакл) ясалишидир, яъни, мас., **-та, -нчи** қўшимчаси билан ясалувчи *бешта, бешинчи* кабилар сўз (сон) ясалиши эмас, балки соннинг маълум грамматик маъноли (*дона, тартиб* маъноли) шаклидир.

Олмошлар бошқа сўз туркумига оид сўзлар ўрнида қўлла-нувчи сўзлар бўлганидан уларнинг ўзига хос сўз ясалиши тизими бўлмаслиги табиий ҳолдир.¹ (Ўзбек тилида равиш ясалиш тизими йўқлигини юқорида кўрдик.)

Хуллас, ўзбек тилида от, сифат ва феъл туркумларига хос сўз ясалиши тизимлари шу тилнинг сўз ясалиши тизими ташкил этади.

ОТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Ўзбек тилида ясама отларнинг лексик-семантик жиҳатдан бир неча гуруҳлари (турлари) мавжуд бўлиб, уларга оид сўз ясалиши типлари мажмуи от туркумига хос сўз ясалиши тизимини ташкил этади.

Шахс отларининг ясалиши

„Шахс оти“ бирикмаси икки хил маъно билдиради: 1) „шахснинг исми“; 2) „шахс билдирувчи сўз“ маъноси. Ана шу иккинчи маъносида у лингвистик термин ҳисобланади. Шу маъноси билан „атоқли от“га зидланади, турдош от бўлади. *Ким?* сўроғига жавоб бўлиши билан эса шахс отлари нарса, оуям кабиларни билдириб, *нима?* сўроғига жавоб бўлувчи сўз (от)ларга зидланади. Қиёсланг: *муаллим, машшоқ, деҳқон, пахтакор* (шахс отлари) — *теша, болта, ўроқ; тош, дарахт* (асбоб-қурол, нарса отлари).

¹ Булар ҳақида махсус мақолада фикрлар айтилган. Қаранг: **А. Ҳожиёв ва б.** Спорные вопросы в системе словообразования тюркских языков. „Советская тюркология“ ж., №2, 1989.

Шахс отлари турдош отлар ичида алоҳида ва катта бир гуруҳни ташкил этади. Шахсининг касб-кори, иш-фаолияти нуқтаи назаридан номловчи отлар шахс отларининг энг катта, асосий гуруҳини ташкил этади. Бу эса қонуний ҳол. Чунки инсон (одам), бошқа жонли зотлардан фарқли ҳолда, фикрлаш, сўзлаш, меҳнат қилиш қобилиятига эга. Умумлаштириб (сода қилиб) айтганда, инсон ақлий ва жисмоний меҳнат қилувчи зот. Шахс отларининг асосий қисми инсонни ана шу белгиларига кўра, уни иш-фаолияти билан боғлиқ ҳолда атайди. Шунинг учун ҳам шахс отларининг асосий (энг катта) қисмини ана шундай отлар ташкил этади. Шахс оти ясовчилар ҳам инсон(одам)ни айтиб ўтилган белгилари (хусусиятлари) билан номловчи сўзларни ҳосил қилади: *мусиқачи, шарқшунос, ғаллакор* ва б. Демак, бу жиҳатдан туб ва ясама шахс отлари умумийликка эга.

Шахсни касб-корига кўра номловчи (билдирувчи) отлар шахс отларининг алоҳида, катта бир гуруҳини ташкил этиши айтилди. Қизиғи шундаки, шахс оти ясовчиларнинг деярли ҳаммаси шу турдаги шахс отларини ясайди ва бу ҳам қонуний ҳол (сабаби юқорида айтилди). Фақатгина **-вачча** қўшимчаси ёрдамида ясалган *аммавачча, холавачча, амакивачча, тоғавачча* сўзлари шахс отининг кўриб ўтилган турига кирмайди ва буни шахс оти ясалишининг алоҳида типи ҳисоблаш мумкин эмас. Чунки, биринчидан, бундай ясама сўзлар 4—5 тагина бўлса, иккинчидан, улар ҳам тожик тилидан ўзлашган сўзлардир. Қисқаси, бу ясалиш ўзбек тили шахс отлари ясалишини белгиловчи сўз ясалиши эмас.

Шахс оти ясовчилар от туркумига оид сўзлардан, лекин отларнинг ҳам ҳаммасидан эмас, балки шахс шуғулланадиган, фаолият кўрсатадиган нарсани билдирадиган отлардангина шахс оти ясайди. Ясама шахс отларини туб шахс отлари билан қиёслаганда бу ҳол жуда аниқ кўринади.

Юқорида кўрдикки, туб шахс отлари шахсни муайян машғулот, иш-фаолияти билан билдиради, атайди: *шоир, деҳқон, ҳофиз* ва бошқалар. Демак, бундай отлар маъноси (семемаси) уч асосий унсур (сема)дан ташкил топади: 1) машғулот объекти; 2) машғулот; 3) шахс.

Ясама шахс отлари маъноси ҳам худди шундай таркибга эга бўлади. Қиёсланг: *ҳофиз — қўшиқчи* (қўшиқ айтувчи шахс), *баковул — ошпаз* (ош-таом пиширувчи шахс), *баққол — дўкончи* (дўконда савдо қилувчи шахс) ва б.

Ана шу хусусиятига кўра, биринчидан, туб ва ясама шахс отлари отларнинг бир лексик-семантик гуруҳини ташкил этганидек, иккинчидан, шахс оти ясовчилар (шахс оти яса-лиши) от ясовчиларнинг (от ясаилишининг) алоҳида турини ташкил этади. Ясама шахс отларига хос бу умумий маъно эса категориал маъно ҳисобланади.

Шахс отлари, жумладан, ясама шахс отлари маъносининг (семемасининг) унсур (сема)ларидан бири машғулот (иш, фаолият) унсури эканлигини кўрдик. Ҳаётда иш-машғулотнинг соҳалари, тури кўп. Уларнинг ўз ичида яна тур ва турчалари кўп. Буларнинг ҳар бири эса сўз (сўзлар) билан ифодаланади. Улардан ясалган сўзлар (шахс отлари) эса маълум умумийлик ва хусусийликларга эга бўлади. Бинобарин, шахс отлари ясаилиши таҳлилида улардаги умумийлик ва хусусийликларни белгилаш, шу асосда эса ясама шахс отларининг типларини аниқлаш, охир-оқибатда шахс отларининг ясаилиш тизимини ёритиш керак бўлади, шунга эришилади.

Ясама шахс отларига хос умумийлик ва хусусийликлар уларнинг таркибий қисмлари, яъни сўз ясаилиш асоси ва сўз ясовчининг маъно хусусияти асосида воқеланади. Бунда улардан ҳар бирининг (сўз ясаилиш асоси ва сўз ясовчининг) роли, яъни ясама сўз маъносининг, шунингдек, сўз ясаилиш маъносининг шаклланишида қўшадиган ҳиссаси бир хилда бўлавермайди. Шунинг учун ясама шахс отларида (шундай шахс отлари ясаилишида) сўз ясаилиш асоси ва сўз ясовчининг ҳолатини аниқ белгилаш, шу қисмлар моҳиятини, улар билан боғлиқ бошқа ҳодисаларни (мас., шу типдаги отлар ясаилиш-даги чекланиш сабабини) ёритиш имконини беради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида шахс оти ясовчи аффикслар қуйидагилар: **-чи, -кор, -соз, -фуруш, -шунос, -паз, -хўр, -боз, -хон, -навис, -параст, -гўй, -дош**. Ўзбек тилида бошқа турдаги от ясовчиларга нисбатан шахс оти ясовчилар кўп миқдорда. Буларнинг ҳар бири маъноси, қўлланиши ва бошқа хусу-сиятлари билан бошқаларидан фарқланади. Бунинг сабаблари ўз ўрнида, яъни шахс оти ясовчи ҳар бир аффикснинг (ҳар бир аффикс ёрдамида от ясаилишининг) таҳлилида айтилади.

-чи аффикси. Бу от ясовчи шахс оти ясовчилар ичида энг сермахсули ҳисобланади. Унинг ёрдамида ясалган сўзлар кўп миқдорда бўлиши билан бирга, у янги-янги шахс отларининг ясаилиши учун ҳам хизмат қилмоқда.

Юқорида кўрдикки, шахс отларининг катта бир лексик-семантик гуруҳи инсонни унинг касб-кори билан атайди (номлайди). **-чи** қўшимчаси ҳам худди шундай шахс отларини ясайди. Улар эса шахс оти ясалишининг бир неча типини ташкил этади. Бошқача айтганда, **-чи** қўшимчаси ёрдамида бирдан ортиқ типдаги шахс отлари ясалади.

Юқорида айтдикки, шахс отларининг маъно (семема) таркибида „машғулот“ унсури („сема“си) бўлади. Ясама шахс отларининг баъзиларида бу сема от ясовчи қўшимчага оид бўлса (от ясовчи қўшимча шундай семага эга бўлса), **-чи** сўз ясовчиси бундай семага эга эмас, у **-чи** қўшимчаси қўшиладиган сўзга, яъни сўз ясалиш асосига оид бўлади. Шунинг учун ҳам **-чи** қўшимчаси ёрдамида шахс отларининг қандай типлари ясалиши уларнинг қандай лексик-семантик гуруҳга оид отлардан ясалишига боғлиқ бўлади, **-чи** қўшимчаси уларнинг ҳаммасида „шахс“ маъноси билан қатнашади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили материалларининг кўрсатишича, **-чи** қўшимчаси билан қуйидаги типдаги шахс отлари ясалади:

1. Фаолият, касб-хунар, машғулотнинг умумий номини, соҳа номини (жинс тушунчасини) билдирувчи сўзлардан шу соҳада фаолият кўрсатувчи шахс маъноли от ясалади. Мас., *спортчи, санъатчи*. Фаолиятнинг маълум соҳасига мансуб шахсни билдириши билан *спортчи, санъатчи* сўзлари (шу типдаги ясама шахс отлари) *деҳқон, хунарманд* туб шахс отлари билан бир хил хусусиятга эга.

2. Фаолият соҳасининг, касб-хунарнинг турларини (тур тушунчасини) билдирувчи сўзларга қўшилиб, соҳанинг, касб-корнинг шу турида фаолият кўрсатувчи (шуғулланувчи) шахс маъноли отлар ясайди. Бундай шахс отларининг ясалиш асоси маълум бир касб, хунар, ўйин ва шу кабиларни билдирувчи сўзлардан ёки шу касб, хунар, ўйинга оид асбоб-қурол, нарсаларнинг билдирувчи сўзлардан бўлади: *курашчи, пойгачи, футболчи, боксчи, шахматчи, чанғичи, улоқчи; қўшиқчи, мусиқачи, танбурчи* ва б. *Пайвандчи, разведкачи, сувоқчи, ўроқчи* сўзлари ҳам шу типда ясалган шахс отлари.

Муайян (конкрет) нарсани билдирувчи сўзлардан ҳам **-чи** қўшимчаси сўз ясалиш асоси билдирган нарса билан шуғулланувчи шахс маъноли отлар, яъни бир типдаги шахс отлари ясайди. Лекин уларнинг ҳар бири икки хил маънога

на бўлиши мумкин. Масалан, *гулчи, кўкчи, нишолдачи* сўзларининг ҳаммаси „асосдан англашилган нарса билан шугулланувчи шахс“ маъносига (сўз ясалиш маъносига) эга. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири: 1) сўз ясалиш асосидан англашилган нарсани етиштирувчи (тайёрловчи) шахс, 2) шу нарса билан савдо қилувчи (шу нарсани сотувчи) шахс маъносига эга. (Бу маънолар умумий маъно сўз ясалиши маъноси асосида юзага келади.)

3. Фаолиятнинг маълум соҳасига оид жамоа, клуб, жамият кабиларнинг номини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шу жамоа, жамиятга мансуб, унда фаолият кўрсатувчи шахс маъноли шахс отлари ясайди: *пахтакорчи, спартакчи, навбахорчи* ва б.

4. *Намойишчи, музокарачи, экскурсиячи* каби шахс отлари сўз ясалиш асосидан англашилган иш-ҳаракат қатнашчиси маъносини билдиради, яъни улар шундай сўз ясалиши маъносига эга.

5. Иш-фаолиятда бирор оқим, маслак ва шу кабилар тарафдори, шунга мансуб шахс маъноли отлар ясайди: *хурриятчи, оппозициячи, республикачи, дарвинчи* каби.

Бу икки (4—5- бандда қайд этилган) типдаги сўз ясалиши нисбатан янги ҳодиса бўлиб, у рус тилидаги сўз ясалишининг шу типини ўзлаштириш натижасида юзага келди. Бунда *-чи* қўшимчасининг сўз ясаш имкониятидан тўғри ва ўринли фойдаланилган.

Ҳозирги ўзбек тилида таркибида *-чи* қўшимчаси бўлган айрим сўзлар борки, улар сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи каби таркибий қисмларга бўлинмайди, шунинг учун ҳам сўз ясалиши маъносига эга эмас ва шахс оти ясалишининг бирор типини ҳосил қилмайди. Масалан, *навбатчи, элчи, ишчи, хизматчи* сўзлари. Буларнинг айримлари рус тилидан калька йўли билан ўзлаштириш асосида ҳосил қилинган. Мас., *ишчи* ва *хизматчи* сўзларининг маъносини *иш, хизмат* ва *-чи* қўшимчаси маъноси билан асослаб бўлмайди. Булар русча *рабочий, служащий* сўзларини калькалаш, қисмма-қисм таржима қилиш йўли билан ҳосил қилинган. Ҳатто, таржимани (калька) асосида ҳосил қилинган *-чи* қўшимчали сўзлар шахс оти эмас, балки русча сифатга мос келиши мумкин: *ишчи комиссия — рабочая комиссия* каби.

Шу ўринда яна бир масалага, яъни ўзбек тилидаги *ўқувчи*, *тингловчи* каби сўзларнинг таркиби, ҳосил бўлиш йўли ва қандай бирлик бўлиши масаласига тўхтаб ўтиш керак бўлади.

Ўзбек тили материалларининг кўрсатишича, бундай сўзларнинг ҳаммаси бир хил таркибга эга эмас, шунингдек, бир хил бирлик эмас. Бунда қуйидаги ҳолатлар кузатилади: 1) уларнинг баъзилари **-в** қўшимчаси билан ҳосил қилинган иш отларига **-чи** қўшимчасини қўшиш орқали ясалган шахс отларидир: *терговчи*, *чайқовчи*, *сайловчи* кабилар. Шунинг учун ҳам улар сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан иборат таркибга (*тергов+чи* каби таркибга) эга ҳамда шахс оти ясалишининг бир типини ташкил этади; 2) уларнинг баъзилари феълнинг **-вчи** аффикси билан ясалувчи сифатдош шакли ҳисобланади: *Машқларга қатновчи ёшлар*. *Юк ташувчи воситалар*; 3) уларнинг баъзилари калькалаш йўли билан ҳосил қилинган терминлар бўлиб, таркибий қисмларга бўлинмайди. Масалан, *аниқловчи*, *тўлдирувчи*, *боғловчи*, *сифатловчи*, *турловчи* сўзлари лингвистик терминлардир.

Бундай кўринишдаги сўзларнинг айримлари шахс оти ва феълнинг сифатдош шакли бўлиши мумкин. Мас., *газета ўқувчи*, *хатни ўқувчи* бирикмаларида *ўқувчи ўқи* феълининг сифатдош шакли. *Мактаб ўқувчиси* бирикмасида эса шахс оти. Лекин ясама шахс отига хос таркибий қисмга эга эмас. Демак, у калькалаш йўли билан ҳосил қилинган шахс оти. *Ёзувчи*, *пармаловчи*, *қораловчи*, *тингловчи*, *сотувчи* каби сўзларда ҳам худди шундай ҳолни кўрамыз.

-шунос аффикси. Бу аффикс аслида тожик тилида қўшма сўз ясовчи „*шинос*“ бўлиб, ўзбек тилига сўз ясовчи аффикс сифатида ўзлашган эмас, балки тожик тилидан ўзлашган *заршинос*, *жавоҳиршинос*, *шеършинос* каби сўзлар таркибида бўлган. У („*шинос*“) тожикча *шинохтан* („билмоқ“) феълнинг асоси бўлиб, „билувчи“, „ўрганувчи“ маъносига эга бўлган. Буни юқорида келтирилган сўзларда ҳам аниқ кўриш мумкин. Мас., ўзбек тилининг икки жилдли изоҳли лугатида *заршунос* сўзи қуйидагича изоҳланган:

„**Заршунос** (*ф-т*) 1. Бирор нарсанинг қадр-қимматига ета биладиган, унга нозик дид билан баҳо бера оладиган киши...

2. Бирор соҳада мукамал билимга эга бўлган, ўз касбини пухта эгаллаган киши. („*Ўзбек тилининг изоҳли лугати*“, *икки томлик*, *1 том*, *М.*, *1981*, *301- б.*)

Демак, тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибидан „**шинос**“ ўзи бириккан „сўз билдирган нарсани билувчи, урганувчи, у билан шугулланувчи шахс“ маъносига эга, демакки, ўзбек тилидаги шахс оти ясовчи аффиксларга хос маънога эга. Бу — биринчидан. Иккинчидан, тожик тилидан ўзлашган сўзлардан баъзиларининг „**шинос**“ қўшилган қисми ўзбек тилида ҳам қўлланади. (Юқоридаги сўзларга қаранг.) Бу ҳол уларни ўзбек тилининг ҳам ясама сўзларидек қилиб кўрсатади, яъни *заршунос*, *шеършунос* сўзлари *зар* ва *шеър* сўзларига „-*шунос*“ ни қўшиш билан (*зар+шунос*, *шеър+шунос* каби) ҳосил қилинган ясама шахс оти тасаввурини беради. Ана шу нарсa ўзбек тилида ҳам „-*шунос*“ ёрдамида шахс оти ясалиши учун йўл очади. Қолаверса, ўзбек тилида шундай маъноли шахс оти ясовчи йўқлиги (бўлмаганлиги), шундай маъноли шахс оти ясалишига эса эҳтиёжнинг борлиги ҳам „-*шунос*“ ёрдамида шахс оти ясашнинг бошланишига (юзага келишига) сабаб бўлган. Шу тариқа ўзбек тилида -*шунос* морфемаси, шахс оти ясовчи -*шунос* аффикси пайдо бўлди. Ҳозирда унинг ёрдамида қуйидаги маъноли отлар ясалади:

1. Сўз ясалиш асоси англатган илм-фан билан шуғулланувчи шахс (илм кишиси, олим) маъноли от ясайди: *тарихшунос*, *адабиётшунос*, *тилшунос* ва бошқалар.

2. Сўз ясалиш асосидан англашилган нарсани ўрганиш билан шуғулланувчи шахс маъноли отлар ясайди: *ўлкашунос*, *табиатшунос* каби: *Бир гийёҳшунос сифатида шуни айтишим мумкинки..* („Ўзб. овози“ газ.)

Ана шу икки хил маъноли шахс отлари тожик тилида ҳам бор, яъни „**шинос**“ ёрдамида ясалган сўзлар бу тилда ҳам шундай маъноларга эга. Ўзбек тилида дастлаб тожик тилидан ўзлашган (таркибида „**шинос**“ бўлган) сўзларгина бўлган. Ўзбек тилининг ўзида -*шунос* қўшимчаси ёрдамида бундай шахс отларининг ясалиши анча кейинги даврларга оид (тахминан, XX асрнинг 20- йилларидан бошланган). Шундай экан, бу икки ҳодисани, яъни таркибида „**шинос**“ қисми (унсури) бор тожик тилидан ўзлашган сўзлар билан, ўзбек тилининг ўзида -*шунос* аффикси ёрдамида ҳосил қилинган сўзларни бир-биридан фарқлаш керак. Буларнинг биринчиси ўзбек тили сўз ясалиши тизимига кирмайди. Иккинчиси эса ўзбек тили сўз ясалишига хос хусусиятларга эга ва от ясалишининг муайян типи ҳисобланади. Ҳозирги

шу асосда ёндашилганда, ХХ асргача бўлган манбаларда учрайдиган *заршунос*, *гавҳаршунос* каби сўзлардаги „*шунос*“ („*шинос*“)ни, ўзбек тили нуқтаи назаридан, сўз ясовчи деб қараш мумкин эмас.

Ҳозирда *-шунос* қўшимчаси ёрдамида ясалган сўзларнинг баъзилари илгари *-чи* қўшимчаси ёрдамида ясалган. Мас., *тарихчи* (тарихшунос), *тилчи* (тилшунос) каби. Лекин *-чи* аффикси *-шунос* қўшимчасига хос маънони („илм кишиси“, „олим“ тушунчасини) тўлалигича, аниқ қайд этолмайди. Қиёсланг: *тилчи* (тилдан дарс берувчи ёки тил илми билан шуғулланувчи) — *тилшунос* (тил илми билан шуғулланувчи шахс, олим).

Демак, *-чи* аффиксидан фарқли ўлароқ, „шахс“ маъносини „илм билан шуғулланиш, олимлик“ белгиси билан ифодалаш, шундай маънони аниқ ифодалаш талабига кўра *-шунос* аффикси юзага келган ва фаолият кўрсата бошлаган. Илм-фаннинг янги-янги соҳалари юзага келиши муносабати билан эса шу соҳаларга оид шахсни (илм кишиси, олимни) билдирувчи отларни ҳосил қилишда *-шунос* аффикси кенг қўллана бошлади: *санъатшунос*, *манбашунос*, *шарқшунос* ва б. Ҳатто, айнан бир сўздан *-чи* ва *-шунос* қўшимчаси ёрдамида бошқа-бошқа маъноли шахс отлари ясаладиган бўлди. Қиёсланг: *сиёсатчи* (рус. политик) — *сиёсатшунос* (рус. политолог). *-шунос* қўшимчаси маъносидаги ана шу ўзига хослик унинг сўз (шахс оти) ясаш имкониятини чегаралаб қўяди.

-кор аффикси. Бу қўшимча аслида форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида бўлган. Бошқача айтганда, дастлаб тожик тилидан шу элемент билан ясалган сўзлар ўзлашган. Бундай ўзлашма сўзлар таркибида „*кор*“нинг „*кар*“, „*гар*“, „*гор*“ вариантлари ҳам бўлган: *мискор*, *заргар*, *дурадгор* ва б. Бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилида фақатгина *-кор* сўз ясовчи қўшимча ҳисобланади. Унинг вариантларидан биронтаси янги сўз ясаш учун қўлланмайди. Мас., *-гар*, *-гор* қўшимчалари *даъвогар*, *сеҳргар*, *жодугар*, *талабгор* каби ўзлашма сўзлар таркибидагина учрайди, ўзбек тилининг ўзида янги сўз ясамайди. Тожик тилидаги *-гар*, *-гор* қўшимчаси билан ҳосил қилинган баъзи ясама сўзлар ўзбек тилида умуман қўлланмайди. Мас., *чорагар*, *истилогар*, *шишагар*, *маломатгар* ва б. Ҳатто, тожик тилидаги *-гар*, *-гор* қўшимчалари бор бўлган айрим сўзлар ўзбек тилида *-кор* қўшимчаси билан қўлланади.

Мас., тожик тилидаги *ҳийлагар, фусунгар, хизматгор, мададгор* сўзлари ўзбек тилида *ҳийлакор, фусункор, хизматкор, мададкор* тарзида қўлланади. Шу фактларнинг ўзиёқ кўрсатадики, тожик тилидаги **-гар, -гор, -кар, -кор** қўшимчаларидан фақат биттаси (бир варианты), яъни **-кор** қўшимчаси ҳозирги ўзбек тилида янги сўз ясаш учун хизмат қилади.

-кор аффикси ёрдамида ясалган сўзларни таркибида шу элемент („*кор*“) бўлган тожикча сўзлардан фарқлаш керак. Бундай ўзлашма сўзлар ўзбек тили нуқтаи назаридан ясама сўз ҳисобланмайди.

Ўзбек тили сўз ясалишига оид ишларда, дарслик ва қўлланмаларда **-кор** қўшимчасининг, ҳатто вазифаси ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Баъзи ишларда у от ясовчи деб таърифланса, айрим ишларда сифат ясовчи деб қаралади. Кейинги вақтларда юзага келган ишларда эса ҳам от, ҳам сифат ясовчи деб бериляпти. Демак, аввало, ана шу масалада қатъий бир фикрга келиб олишимиз, **-кор** қўшимчасининг ўзбек тилидаги вазифасини аниқ белгилаб олишимиз лозим.

Бу сўз ясовчи асли тожик тилига мансуб экан, унинг асл вазифасини, яъни қайси туркумга оид сўзлар ясадини ҳам шу тил материаллари асосида, шу материаллар билан боғлиқ ҳолда, аниқроғи, тожик тилида „**кор**“нинг қайси туркумга оид сўзлар ясадини ҳисобга олган ҳолда ёритиш тўғри хулосага келиш учун ёрдам беради.

Тожик тилида **кор** „экмоқ“, „сепмоқ“ маъноли *коридан* феълининг сифатдош шакли — „экувчи“ маъносини билдиради. Сифатдош шакли бўлганидан унинг белги ифодалаш ишот талаб қилмайди. Бу ҳолисани ўзбек тилида ҳам кўриш мумкин. Масалан, ўкувчи (-*ўқиғучи* — сифатдош), ёзувчи (-*ёзғучи* — сифатдош). *Халқимиз меҳнаткаш, меҳнатга ижодий ёндошадиган, тадбиркор ва бунёдкор халқ* („*Халқ сўзи*“ газ.). Мисолдаги *тадбиркор, бунёдкор* сўзлари *ёндошадиган* сўзига қиёсланса, унинг моҳияти (хусусияти), яъни асли сифатдош шакли экани аниқ намоён бўлади.

Белги ифодалаш билан **кор** қисмли сўзларнинг кўпчилиги сифат туркумига мансуб сўзлардир. Бундай сўзларнинг анчагинаси ўзбек тилига ўзланган ва ўзбек тилида ҳам сифат ҳисобланади: *кошинкор, муъжизакор, фидокор, шиддаткор* каби сўзлар шулар жумласидандир.

-кор қўшимчали сўзлар асли белги билдирувчи сўз (сифатдош) бўлганлигидан, кўп ҳолларда, яъни матндан ташқарида уларнинг от (шахс оти) ёки сифат эканлиги аниқ бўлмайди: *ҳаваскор, ташаббускор, гуноҳкор, хиёнаткор* каби. Лекин, **-кор** қўшимчали кўпгина сўзларнинг маъно таркибида „шахс“ семаси бор бўлади ва худди шу белгиси (хусусияти) билан улар ўзбек тилида шахс оти мақомида бўлади. Масалан, *пахтакор, сабзавоткор, шоликор, бинокор, ғаллакор, лубкор, санъаткор* сўзлари шулар жумласидандир. Ана шу айтилганлар ва келтирилган фактлар асосида **-кор** қўшимчасини ҳозирги ўзбек адабий тилида от ва сифат ясовчи қўшимча дейиш мумкин. (Унинг сифат ясаши қўлланманинг „Сифат ясалиши“ қисмида таҳлил этилади.)

Ўзбек тилида **-кор** қўшимчаси ёрдамида ясалган (яъни шу тилнинг ўзида ясалган) шахс отлари кўп эмас. Уларни сўз ясалиши типига кўра (сўз ясалиши маъносига кўра) икки турга бўлиш мумкин:

1. Қишлоқ хўжалигида етиштириладиган асосий маҳсулотларни, яъни қишлоқ хўжалигининг тармоғи, соҳасини кўрсатувчи маҳсулотларни билдирадиган сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган маҳсулотни етиштирувчи шахс маъноли отлар ясайди: *шоликор, полизкор, лубкор, тамакикор* каби.

2. Мазмунида ҳаракат-ҳолат тушунчаси бўлган баъзи (саноқли) сўзлардан асос билдирган ҳаракат-ҳолатни амалга оширувчи (қилувчи) шахс маъноли от ясайди: *қасоскор, халоскор, тажрибакор* каби.

-кор қўшимчаси ўзбек тилининг ўзида сўз ясайдиган қўшимчага айлангани билан, унинг ёрдамида ясалган шахс отлари саноқли миқдорда. Шундай бўлиши бесабаб эмас, албатта. Юқорида кўрдикки, **-чи** қўшимчаси ниҳоятда маҳсулдор сўз ясовчи (шахс оти ясовчи) қўшимча. (Бунинг сабаблари ҳам айтилди.) Ўзбек тилидаги **-кор** аффиксли кўпгина шахс отлари ўрнида **-чи** қўшимчаси билан ясалган шахс отлари қўллана олади. **-чи** қўшимчаси билан ясалган саноқли сўзлар ўрнидагина **-кор** қўшимчаси билан ясалган сўзни қўллаш мумкин. (Бунинг ҳам ўз сабаблари бор.)

Юқорида кўрдикки, **-чи** қўшимчаси жуда кўп типдаги шахс отларини, шу жумладан, **-кор** қўшимчаси ясайдиган типдаги шахс отларини ҳам ясайди. Фактлар шуни кўрсатадики, тилнинг аниқликка интилиш хусусияти (шундай

галаб, қонуният) асосида **-кор** қўшимчаси шахс отларининг муайян типини, яъни сўз ясашиш асосидан англашилган маҳсулотни етиштирувчи шахс маъноли отларни (шахс отларини) яшаш учун хосланипти. Хосланиш эса ҳамма вақт тил бирлигининг қўлланиш доирасини чегаралайди. Қолаверса, қишлоқ хўжалигининг кўриб ўтилган каби соҳалари, уларга оид маҳсулотни билдирувчи сўзлар санокли. (Янгилари ҳам пайдо бўлаётгани йўқ.) Ана шу икки омилнинг ўзиёқ **-кор** қўшимчасининг шахс оти ясовчи сифатида сермаҳсул воситага айланиши учун йўл қўймайди ва буни салбий ҳодиса эмас, балки объектив, қонуний ҳол деб қараш керак.

Хуллас, форс-тожик тилидан ўзлашган ясама сўзлар (қўшма сўзлар) таркибида мавжуд бўлган **кор** кейинчалик ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимчага айланди. У шахс оти ясовчи бошқа қўшимчалардан фарқли ҳолда, шахс отининг махсус (муайян) бир типини ясайдиган бўлди. Айтилган типдаги шахс отларини ясовчи қўшимчага айланиши, яъни шу вазифа учун маҳсулланиши эса унинг аслида „экмоқ“, „сепмоқ“ маъноли *коридан* сўзидан келиб чиққанлиги билан изоҳланади. Ана шу ўзига хослик, маҳсуллашиш унинг ўзбек тилидаги шахс оти ясовчи бошқа қўшимчалар қаторидан ўрин олиши ва фаолият кўрсатиши учун йўл очди, имконият бўлди.

-соз аффикси. Бу сўз ясовчи ҳам асли тожик тилидан ўзлашган ясама сўзлар таркибида бўлган. У тожик тилида „қурмоқ“ маъноли *сохтан* феълининг ҳозирги замон сифатдош шакли бўлиб, „қурувчи“, „тайёрловчи“, „ясовчи“ маъносини билдиради. Тожик тилида сўз ясашда (қўшма сўз ясашда) *соз* шу маъноси билан қатнашади. Масалан, *муқова-соз, соатсоз, сандиқсоз, тунукасоз, милтиқсоз* сўзлари тожик тилидан тайёр ҳолда ўзлашган сўзлардир. Тожик тилида *соз* ўзбек тилидагига нисбатан сермаҳсул сўз ясовчи ҳисобланади. Унинг ёрдамида ҳосил қилинган кўпгина сўзларга ўзбек тилида **-чи** қўшимчаси билан ясалувчи сўзлар тўғри келади. Масалан, тожик тилидаги *калимасоз, лойиҳасоз, луғатсоз, печкасоз* сўзлари ўрнида ўзбек тилида *сўз ясовчи, лойиҳачи, луғатчи, печкачи* сўзлари қўлланади.

Сўз ясовчи **соз** тожик тилининг ўз материални бўлинишидан унинг шу тилдаги вазифа доираси ўзбек тилиданга нисбатан анча кенг. Масалан, қуйидаги тожикча ясама сўзларга **таъбир**

беринг: *бочкасоz, аслаҳасоз, чархсоz, шишасоз, ғилдираксоz, линаксоz* сўзларининг сўз ясалиш асоси ўзбек тилида қўлланади. Лекин бу типдаги ясама сўзлар (*соz* ёрдамида ясалган сўзлар) ўзбек тилида йўқ.

Ўзбек ва тожик тилларида *соz* ёрдамида ясалган шундай сўзлар борки, уларнинг тожик тилидан тайёр ҳолда ўзбек тилига ўзлаштирилган ёки ҳар икки тилнинг ўзида ҳосил қилинган ясама сўз эканлигини тайин этиш осон бўлмайди. Масалан, *станоксоz* сўзи ҳар икки тилда ҳам бор. Лекин сўз ясовчи „соz“ асли тожик тилининг воситаси (мулки). Шунинг учун *станоксоz* сўзи ўзбек тилидан тожик тилига ўтган дейиш эҳтимолдан узоқроқдир. Аксинча ҳолатни айтиш кўп жиҳатдан асосли бўлади.

Яна шундай ҳодисалар кузатиладики, айнан бир маъноли сўзнинг тожикча сўз ясалиш асоси бошқа (тожикча), ўзбекча сўз ясалиш асоси бошқа (ўзбекча). Қиёсланг: *роҳсоz* — *йўлсоz*. Бундай ҳолат (ҳодиса)ларни ҳам, бизнингча, тожикча (модель) асосида ўзбекча сўз ясалиши деб баҳолаш тўғри бўлади.

Хуллас, асли тожик тилидан ўзлашган ясама сўзлар (қўшма сўзлар) таркибида мавжуд бўлган *соz* кейинчалик ўзбек тилининг ўзида ҳам шахс отлари ясайдиган бўлди. Бунга йўл очган асосий нарса тожик тилидан ўзлашган *тунукасоz, муқовасоз, соатсоz, милтиқсоz* каби кўплаб ясама сўзлар асосининг (*тунука, муқова, соат, милтиқ* каби сўзларнинг) ўзбек тилида ҳам борлиги ва *соz* нинг сўз ясовчи экани ҳамда қандай маъноли сўз ясаши ҳам сезилиб туришидир. Бу ўринда ихчамликка интилиш қонуни амал қилишини ҳам эътиборга олиш керак бўлади, яъни „қурувчи“, „ясовчи“, „ишлаб чиқарувчи“ сўзлари ўрнида **-соz** қўшимчасидан фойдаланиб, бу сўзларга хос маъноларни ихчам тарзда, аниқ ифодаловчи янги сўзлар ҳосил қилина бошланди. Мисоллар: *Бу усул приборсоzликда ва машинасоzликда кесувчи асбобнинг... мустаҳкамлигини ошириш мақсадида тавсия этилади. (Газетадан) Танловда Фарғона вилоят кўприксоzларига биринчи ўрин берилди. („Ўзб. овози“ газ.) ... автосоzлик саноатига асос солди. („Ўзб. овози“ газ.) Тошкент шаҳар Авиасоzлар маданият саройи... („Тошкент оқш.“ газ.)*

Материаллар шуни кўрсатадики, **-соz** қўшимчаси билан ясалган шахс отлари, асосан, кўплик шаклида (*шаҳарсоzлар, метросоzлар* каби) қўлланади. Бунинг сабаби объектив ҳолат,

яъни амалга ошириладиган иш-ҳаракатнинг кўпчилиги билан бажарилишида бўлса керак. Масалан, шаҳар қурилиши бир киши билан битадиган иш эмас. Шунинг учун *шаҳарсозлар* шакли қўлланади.

Шахс оти ясовчи **-чи** қўшимчасининг таҳлилида кўрдикки, бу қўшимча ҳам асосдан англашилган нарсани тайёрловчи, ясовчи маъноли отлар ясайди. Масалан, *сандиқсоз*, *бешиксоз*, *иморатсоз* сўзлари ўрнида *сандиқчи*, *бешикчи*, *иморатчи* сўзларини бемалол қўллаш мумкин. Лекин, биринчидан, айтилган сўздан **-чи** қўшимчаси ёрдамида ясалган сўз „қурувчи“, „тайёрловчи“ деган маънони аниқ ифода қила олмаслиги, ҳатто бошқа маъно ифодалаши мумкин. Масалан, *тракторчи*, *экскаваторчи* сўзлари, асосан, „трактор ҳайдовчи“, „экскаватор ҳайдовчи“ (русча „тракторист“, „экскаваторщик“) маъносини билдиради. *Тракторсозлар*, *экскаваторсозлар* сўзлари эса трактор ва экскаватор ишлаб чиқарувчи деган маънони ҳамма вақт аниқ ифода қилади. Иккинчидан, **-соз** қўшимчаси ёрдамида ҳосил қилинадиган баъзи сўз (асос)лардан **-чи** қўшимчаси ёрдамида сўз ясалмайди. Масалан, *шаҳар*, *йўл*, *уй* сўзларидан **-соз** қўшимчаси *шаҳарсоз*, *йўлсоз*, *уйсоз* сўзларини ҳосил қилади. Лекин, **-чи** қўшимчаси билан шундай маънога эга бўлган *уйчи*, *шаҳарчи*, *йўлчи* сўзлари ясалмайди.

Демак, аниқликка (конкретликка) интилиш талаби **-соз** қўшимчасининг кўриб ўтилган типдаги шахс отларини яшаш учун махсусланишига олиб келди. **-соз** қўшимчаси маъносида, „қурувчи“ („ясовчи“, „ишлаб чиқарувчи“) семаси бор. Ана шу семаси билан у шахс оти ясовчи барча қўшимчалардан фарқланади. Шунинг учун ҳам у ўзбек тили шахс оти ясовчи қўшимчалари қаторидан ўз ўрнини эгаллайди. Кўрилган типдаги янги шахс отларининг ясалишида адабий тилда бундан буён ана шу қўшимчадан фойдаланилади.

Тожикча **-соз** „қурмоқ“, „ясамоқ“, „яратмоқ“ маъноли *сохтан* феълининг сифатдош шакли эканини юқорида кўрдик. Сифатдош эса белги билдиради. Шунга кўра **-соз** белги билдирувчи сўз, яъни сифат туркумига оид сўз (сифат) ясаши керак эди. Бироқ, *сохтан* феъли билдирадиган ҳаракат (қуриш, яшаш, яратиш ҳаракати) фақат инсон (шахс) бажарадиган ҳаракатдир. Демак, шу феълнинг сифатдош шакли бўлган „соз“ ва унинг ёрдамида ясалувчи сўзларни

ҳам ҳамма вақт „шахс“ тушунчаси мавжуд бўлади, шу туфайли уларнинг ҳаммаси шахс отлари бўлади. Ўзбек тилидаги *-соз* қўшимчаси ёрдамида ясалган сўзларнинг ҳам ҳаммаси худди шундай хусусиятга эга.

-фуруш аффикси. Бу сўз ясовчи ҳам асли тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида бўлиб, „сотмоқ“ маъноли *фуруҳтан* феълининг ҳозирги замон сифатдоши шаклидир. Шу хусусият асосида **фуруш** тожик тилида сўз ясашиш асосидан англашилган нарсани сотувчи, шу нарса билан савдо қилувчи маъноли қўшма отлар ясади: *билетфуруш, ватан-фуруш, виждонфуруш* ва б. Бундай сўзларнинг аниқлиги ўзбек тилига ўзлашган. Кейинчалик эса *фуруш* ўзбек тилида ҳам янги сўз ясайдиган бўлган, яъни ўзбек тилининг сўз (шахс оти) ясовчи қўшимчасига айланган. Масалан, *дўппифуруш, чопонфуруш, кўкатфуруш, эскифуруш* сўзлари.

Ўзбек тилида „сотувчи“ деган маънони аниқ ифодалайдиган шахс оти ясовчи қўшимча йўқ эди. Бу ҳол **-фуруш** қўшимчасининг ўзбек тилида шахс отининг махсус бир типини ясовчи сифатида қўлланилишига йўл очган омиллардан биридир. Унинг ёрдамида ҳосил қилинган сўзлар у қадар кўп эмас. Лекин имконият бўлган ҳолларда ундан фойдаланиб, янги-янги сўзлар ясайвериш мумкин бўлаверади. Масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини билдирувчи *қовун, тарвуз, картошка, сабзи, пиёз* сўзларидан **-фуруш** қўшимчаси ёрдамида шу маҳсулотлар билан савдо қилувчи шахс маъноли от ҳосил қилиш мумкин: *қовунфуруш, тарвуз-фуруш, картошкафуруш, сабзифуруш, пиёзфуруш* каби.

Тожик тилидаги қўшма сўз ясовчи **фуруш** ва ўзбек тилидаги шахс оти ясовчи **-фуруш** қўшимчаси „сотувчи“ маъносини ифодалашини кўрдик. Сотиш ҳаракати (иши) эса фақат инсонга (шахсга) хос. Демак, сўз ясовчи бу воситаларнинг маъно таркибида ҳамма вақт „шахс“ компоненти (семаси) бўлади. Шунинг учун ҳам **-фуруш** қўшимчаси ёрдамида ясалувчи сўзларнинг ҳаммаси шахс отлари бўлади.

Маълум бўлдики, **-фуруш** қўшимчаси маъноси таркибида „сотувчи“, „савдо қилувчи“ семаси бор. Ана шу ўзига хос хусусияти туфайли ўзбек тили шахс оти ясовчилари қаторида фаолият кўрсатаверади.

-хўр аффикси. Асли тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида бўлган **хўр** сўз ясашиш асосидан англашилган

нарсани еювчи, ичувчи, шу нарсани истеъмол этишни яхши кўрувчи шахс маъноли қўшма отлар ясаган: *нонхўр, паловхўр, майхўр, арақхўр, чойхўр* ва бошқалар. Тожик тилидаги бундай ясама сўзларнинг анчагинаси ўзбек тилига ўзлашган. Кейинчалик эса *хўр* ўзбек тилининг ўзида ҳам худди шу типдаги шахс отлари ясайдиган воситага айланган. Лекин ўзбек тилида у қўшимча ҳисобланади. Масалан, *бўзахўр, норинхўр, сувхўр, қаймоқхўр, қимизхўр* сўзлари **-хўр** қўшимчаси ёрдамида ясалган ясама шахс отларидир.

Маълумки, инсондан бошқа жонзотлар ҳам ейди, ичади, яъни ейиш, ичиш ҳаракати инсондан бошқа жонлиларга ҳам хос. Шу туфайли **-хўр** қўшимчаси баъзи жонлилар номини билдирувчи отлар ҳам ясайди: *ҳашаротхўр, ўлаксахўр*. Демак, бундай сўзларда ҳам **-хўр** қўшимчаси „еювчи нарса“ маъносини билдиради. Нимани ейиш эса сўз ясалиш асосидан англашилади. Лекин бундай ясама сўзлар кам миқдорда.

Ўзбек тилига тожик тилидан ясама сўзлар таркибида ўтган ва ўзбек тилида ҳам бир-иккита сўз ҳосил қилган **-навис** (*қиссанавис, очеркнавис*), **-хон** (*газетхон, журналхон, китобхон, шеърхон*), **-паз** (*кабобпаз, лағмонпаз*), **-дўз** (*этиكدўз, маҳсидўз*), **-боз** (*хўрозбоз, каптарбоз, атомбоз*) каби қўшимчалар бор. Лекин улар ўзбек тилида янги-янги сўзлар (шахс отлари) ясаш учун хизмат қилмайди, яъни деярли маҳсулсиз қўшимчалар ҳисобланади. Шунинг учун уларга тўхтаб ўтирмаймиз.

Фактлар шуни кўрсатадики, шахс оти ясовчи ўзбекча қўшимчаларга нисбатан тожик тилидан ўзлашган қўшимчалар кўп миқдорни ташкил этади. Юзаки қараганда бу ҳодиса ғайриқонунийдек туюлади. Аслида эса бу ҳол ўз қонуний асосларига эга.

Биринчидан, тожик тилидан ўзлашган ясама сўзлар (шахс отлари)нинг сўз ясалиш асоси ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлиб, кенг истеъмол этилади. Масалан, *ватанфуруш, виждонфуруш, газетафуруш* сўзларининг *ватан, виждон, газета* қисми, *нонхўр, чойхўр, майхўр* сўзларининг *нон, чой, май* қисми ўзбек тилида ҳам бор. Бу ясама сўзлар (шахс отлари) таркибидан *фуруш, хўр* қисмининг вазифаси ва маъноси ҳам аниқ, яъни сўз ясовчи восита сифатида тасаввур этилади. Натигада бу сўзлар ўзбек тилининг ўз сўзларидек, ўзбек тилида ясалган сўзлардек тасаввур этилади.

Иккинчидан, *фуруш*, *хўр* каби маъноли сўз ясовчи воситалар ўзбек тилининг ўзида йўқ. Улар ёрдамида ясалган типдаги шахс отларини ясаш (ҳосил қилиш) учун эса эҳтиёж бор. Бу эса аслида тожикча сўз ясовчиларни исътемолга киритишга йўл очади.

Учинчидан, тилдаги аниқликка (конкретликка) интилиш қонунияти ҳам тожикча сўз ясовчи воситалардан фойдаланишга сабаб бўлган. Чунки бу воситаларнинг ҳар бири умуман шахс отини эмас, балки шахс отининг муайян бир маъноли турини ясаш учун хизмат қилади.

-дош аффикси шахс оти ясовчи жуда қадимий қўшимча ҳисобланади. Унинг биргалик, яқинликни билдирувчи қўшимча экани Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғатит турк“ асарида қайд этилган ва тасдиқловчи мисол сифатида *қариндош* (бир қориндан туғилган икки бола), *эмукдош* (бир эмчакни эмган икки бола), *йўрдош* (бир юртлик икки киши) сўзлари келтирилган (*1 том, Т., 1960, 386- бет*). Ўзбек тили тарихига оид ишларда, шунингдек, бошқа туркий тилларга (мас., озарбайжон тилига) оид манбаларда ҳам **-дош** қўшимчаси (**-даш**, **-таш** каби вариантларда) шахс оти ясовчи қўшимча сифатида қайд этилган. Ўзбек тилининг тарихий тараққиёти жараёнида **-дош** қўшимчасининг вазифаси ва маъносида ўзгариш бўлгани йўқ. Лекин унинг ёрдамида ясалган айрим сўзларнинг маъноси ёки қўлланишида ўзгариш бўлган. Масалан, *қариндош* сўзи тарихан „бир қориндан туғилган икки бола“ маъносини билдирган бўлса, ҳозирда бошқа маънога эга; Маҳмуд Кошғарийнинг юқоридаги асарида қайд этилган *кўнгулдош* сўзи ўрнида ҳозир *фикрдош* сўзи қўлланади ва ҳ.

Ҳозирги ўзбек тили сўз ясалишига оид илмий ишлар, шунингдек, дарслик ва қўлланмаларда **-дош** қўшимчаси шахс оти ясовчи қўшимчалар қаторида берилган. Ҳақиқатда ҳам **-дош** қўшимчаси ёрдамида ясалган отлар шахс отлари ҳисобланади. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тили материалларининг кўрсатишича, **-дош** қўшимчасининг вазифаси фақат шахс оти ясаш билан чекланмайди. Бу қўшимча:

1. Бир типдаги шахс отлари, яъни сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага „бир хил (тенг) алоқадор, тенг иштирокчи шахс“ маъноли отлар ясаиди: *ватандош*, *синфдош*, *маҳалладош*, *қондош*, *жондош*, *касбдош* ва б.

-дош қўшимчаси ёрдамида ясалган бу типдаги шахс отлари у қадар кўп эмас. Лекин янги-янги сўзлар ясалиш жараёни

давом этипти. Матбуотимиз саҳифаларидан олинган қуйидаги мисоллар бунга далил бўла олади: *Лекин зинҳор-базинҳор диндошларимиз, миллатдошларимиз, тилдошларимиз бу улғу воқеани тор доирада тушунмагайлар.* („Ўз. адаб. ва санъати“ газ.) *Ягона сайёрада яшар эканмиз, тақдирдошимиз, бордикелдимиз албатта давом этади.* (Газетадан) *ДАН постида ўз хизматини ўтаётган пайтда ўз хизматдошлари — милиция старшиналари З. Исмоилов ва З. Рўзиевлар билан бирга ...* („Тошкент оқиш.“ газ.)

Бу қўшимча ёрдамида ўзбек тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзлардан ҳам шахс отлари ясалган: *курсдош, партидош, полкдош, партиядош* ва б.

Бу қўшимча ёрдамида ҳосил қилинган янги сўзларга эътибор берилса, сўз усталаримиз (сўз яратувчиларимиз) унинг имкониятидан жуда моҳирлик, сезгирлик билан фойдаланганликларини кўрамиз. Масалан, **-дош** қўшимчаси ёрдамида *маҳалла, қурол* сўзларидан янги сўз ясаш имконияти бир хил даражада эмас, *маҳалла* сўзидан бу қўшимча билан сўз ясаш имкони тўла даражада бўлса, *қурол* сўзидан сўз ясаш имкони у даражада эмас. Шунинг учун ҳам *маҳалладош* сўзининг маъносини „маҳалласи бир“, „бир маҳаллада яшовчи“, деб осон изоҳлаш мумкин бўлгани ҳолда, *қуролдош* сўзининг маъносини бундай изоҳлаб бўлмайди. Бу сўзни ясашда **-дош** қўшимчаси билан ясалувчи барча сўзлардаги бир умумий белги (хусусият) ҳисобга олинган, шундан фойдаланилган. Бу умумий белги шуки, **-дош** қўшимчаси билан ясалган сўзларнинг маъносида „бир“, „бирга“ деган қисм (сема) бор. Шунинг учун бу сўзларнинг маъноси изоҳланганда, изоҳ таркибида „бир“, „бирга“ сўзи бўлади. **-дош** қўшимчаси билан янги сўз ясашда ана шу умумий белги (умумий сема) имконият ҳисобланади. Ана шу имконият асосида (бошқа омиллар ҳам ҳисобга олинган ҳолда) бу қўшимча ёрдамида янги сўзлар ясаш мумкин бўлади. *Қуролдош, елкадош* сўзини ясашда ҳам ана шу имкониятнинг сезиларсиз даражасидан моҳирлик билан фойдаланилган. Бу жиҳатдан қуйидаги мисол жуда характерли: *У онадош — ўгай укаларини еру кўкка шионмас, меҳр билан суярди.* („Туркистон“ газ.) Ўгайлар ҳақида гап борганида, одатда, „ота бир, она бошқа“ ёки, аксинча, „она бир, ота бошқа“ иборалари қўлланади. *Отадош, онадош* сўзлари деярли қўлланмайди. Шунинг учун келтирилган

мисолади *онадош* сўзининг қўлланиши сунъийдек туйилиши мумкин. Лекин муаллиф **-дош** қўшимчасининг кўриб ўтилган хусусиятидан тўғри ва ўринли фойдаланиб, *она* сўздан *онадош* сўзини ясаган ва қўллаган. Бунга эътироз бўлиши мумкин эмас.

-дош қўшимчаси билан ясалувчи шахс отлари худди шу хусусияти („бир“, „бирга“ семаси) билан бошқа қўшимчалар билан ясалувчи шахс отларидан фарқланади.

2. **-дош** қўшимчаси ёрдамида сифатлар ҳам ясала бошладика, бу ҳам **-дош** қўшимчаси билан сўз яшаш имкониятидан тўла ва моҳирлик билан фойдаланиш самарасидир. *Турдош* сўзининг ясалиши бунга далил бўла олади: *турдош* — „бир турдаги“, „бир турга мансуб“, „бир турга кирувчи“. *Турдош от* — бир турдаги нарсаларни билдирувчи от. *Ўзакдош* (сўзлар), *маънодош* (сўзлар) каби сифатлар ҳам **-дош** қўшимчасининг имконияти тўла ва тўғри ҳисобга олинган ҳолда ясалган сўзлардир.

Маълум бўлдики, **-дош** қўшимчаси ҳам от, ҳам сифат ясайди. Бу хусусияти билан у шахс оти ясовчи айрим қўшимчалар билан умумийликка эга. **-дош** қўшимчаси от яшашда ҳам, сифат яшашда ҳам бир хил маъно, аниқроғи бир хил сема билан, яъни „бир“, „бир хил“ деган маъно билан қатнашади. Қиёсланг: *синфдош* — „синфи бир“, „бир синфда ўқувчи“, *маънодош* — „маъноси бир“, „бир хил маъноли“. Демак, **-дош** қўшимчаси ёрдамида от ёки сифат ясалишида (ясалган сўзнинг от ёки сифат бўлишида) **-дош** қўшимчаси эмас, балки сўз ясалиш асосининг хусусияти роль ўйнайди.

Ўзбек тили материалларининг кўрсатишича, агар сўз ясалиш асоси инсонга хос, инсон учун характерли нарсани билдирадиган бўлса, **-дош** қўшимчаси бундай сўзга қўшилиши билан шахс оти ясалади. Мас., *касбдош*, *маҳалладош*, *тилакдош*, *қайғудош*, *сирдош*, *ватандош* кабилар. Бундай сўзларда „шахс“ тушунчаси ҳам унинг маъно таркибида бўлади. Шу сабабли улар от (шахс оти) бўлади. Айтилган хусусиятга эга бўлмаган сўзларга **-дош** қўшимчасининг қўшилиши билан эса сифатлар ясалади: *маънодош*, *қофиядош* каби. Бундай ясама сўзлар „бирлик“, „бир хиллик“ нуқтаи назаридан предметнинг белгисини билдириб келади: *маънодош* (сўз) — „бир хил маъноли (сўз)“, *иттифоқдош* (республикалар) — „бир иттифоққа кирувчи (республикалар)“ каби.

-**дош** қўшимчали айрим сўзлар рус тилидан таржима жараёнида юзага келган. Рус тилидаги сўз от туркумига оид бўлса, ўзбек тилидаги таржимаси ҳам от, русча сўз сифат бўлса, ўзбекча таржимаси ҳам сифат бўлади: *собутилник — шишадош, союзный — иттифоқдош*.

3. Академик Қодир Зокиров ва филология фанлари номзоди Ҳасанбой Жамолхонов ботаника терминларини яратишда **-дош** қўшимчаси ёрдамида сўз ясалишига йўл қўядиган имкониятдан жуда моҳирлик билан фойдаландилар. **-дош** қўшимчаси ва кўплик ифодаловчи **-лар** қўшимчасининг имкониятидан фойдаланиб, **-дошлар** қўшимчаси ёрдамида бир турга мансуб ўсимликларни билдирувчи ботаника терминларини яшаш (яратиш) мумкинлигини сездилар. Натижада ботаникага оид русча терминларнинг ўзини қабул қилавермай, „*дошлар*“ ёрдамида *бошоқдошлар, зиркдошлар* типига бир неча юзлаб ўзбекча терминлар яратдилар ва бундай сўзларнинг ясалиши давом этяпти.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгандан кейинги давр мобайнида **-дош** қўшимчаси ёрдамида янги-янги сўзлар ясалди ва бу жараён давом этяпти.

Маълумки, **-дош** қўшимчаси билан ҳам сўзи ўзаро маънодош, вазифадош: *курсдош — ҳамкурс, маслакдош — ҳаммаслак* ва б. Лекин айрим сўзлардаги **-дош** қўшимчасини ҳам сўзи билан ва, аксинча, ҳам сўзини **-дош** қўшимчаси билан алмаштириб бўлмайди. Масалан, *ҳамнафас, ҳамшаҳар* сўзлари ўрнида *нафасдош, шаҳардош* сўзларини қўллаб бўлмаганидек (ўзбек тилида бундай сўзларнинг ўзи йўқ), *қуролдош, йўлдош* сўзларининг ўрнида „ҳамқурол“, „ҳамйўл“ сўзларини қўллаб бўлмайди.

Бу ўринда шу нарсани қайд этиш керак бўладики, биринчидан, ҳам сўзи ёрдамида ясалган ва ҳозир ҳам шу ясалиш шаклида қўлланадиган айрим сўзлар ўрнида **-дош** қўшимчаси билан ясалувчи шакли ҳам қўлланадиган бўляпти. Мас., *ҳамқишлоқ, ҳамсафар* сўзлари шу шаклида қўлланиб келар эди. Ҳозирда эса улар билан бирга, *қишлоқдош, сафардош* сўзлари ҳам қўлланиляпти ва унга эътироз бўлиши мумкин эмас: *Қишлоқдошларининг радиоси бузилдими ё телевиюримни, магнитофоними, кўтариб югуришади. (Газетадан) Ҳа шунч йилгит эса сафардошларига қараб, „Афандим рост айтмадилар“, дебдили („Туркистон“ газ.)*

Ҳозирги ўзбек адабий тили материалларининг кўрсатишича, ўзаро маънодош, вазифадош бўлган ҳам сўзига нисбатан **-дош** қўшимчаси фаоллашиб борапти. Юқорида кўрганимиздек, бу қўшимча ёрдамида янги-янги сўзлар ясалиши давом этапти. Бу ясама сўзлар таркибидаги **-дош** қўшимчасини ҳам сўз ясовчиси билан алмаштириб бўлмайди. (Мас., *тақдирдош*, *партиядош*, *тилакдош* сўзларини олиб кўрайлик.) Умуман, ҳам сўзи ёрдамида янги сўзлар ясалиши кўзатилмаёпти, демак, унинг сўз ясаш фаолияти деярли тўхтаган.

Хуллас, **-дош** қўшимчаси ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам шахс оти ясовчи маҳсулли қўшимча ҳисобланади. Шунингдек, у сифат ясаш вазифасига ҳам эга бўлди.

-дош қўшимчасининг кўплик ифодаловчи **-лар** қўшимчаси билан биргаликда ботаникага оид терминлар ясаш учун хизмат қилиши ўзбек тили сўз ясаш тизимида юз берган янгилик бўлди.

Хулосалар: 1. Шахс оти ясовчи қўшимчалар ёрдамида ҳосил бўлган ясама сўзларда „шахс“ тушунчаси („шахс“ семаси) бўлади. Ана шу сема туфайли улар от мақомида бўлади.

2. Шахс оти ясовчи қўшимчалар ичида энг сермаҳсули **-чи** қўшимчаси бўлиб, у бир неча типдаги шахс отлари ясаш учун хизмат қилади.

3. **-чи** қўшимчасининг сўз ясовчи сермаҳсул воситага айланиши, биринчи навбатда, унинг коннотатив маънога, услубий бўёқ кабиларга эга эмаслиги билан боғлиқ.

4. Тожикча қўшма сўзлар таркибида ўзлашган (қўшма сўз ясовчи) айрим воситалар ўзбек тилининг тараққиёти жараёнида шу тилнинг ўзида сўз ясайдиган воситалар — сўз ясовчи қўшимчаларга айланди. Бу ҳодиса тилда аниқликка (конкретликка) интилиш талаби билан, шу қонуният билан изоҳланади. Худди шу талаб, қонуният ўзбек тилида (ўйлаёмизки, бошқа тилларда ҳам) шахс оти ясовчи воситаларнинг, жумладан, қўшимчаларнинг кўп бўлишига сабабдир.

5. Тожикча ясама сўзлар таркибида ўзлашган ва шу тилнинг ўзида қўшма сўз ясовчи воситалар анчагина. Лекин улар ўзбек тилида сўз ясаш учун хизмат қилмайди. Бинобарин, улар ўзбек тилининг сўз ясовчи воситаси ҳисобланмайди.

6. Тожик тилидаги сўз ясовчи элементлар асосида ўзбек тилида юзага келган шахс оти ясовчи қўшимчалар таҳлил

шилганда, тожик тилидан тайёр ҳолда қабул қилинган сўзлар билан ўзбек тилининг ўзида ясалган сўзларни фарқлаш керак.

7. Шахс оти ясовчи **-чи** қўшимчасидан бошқа қўшимчаларнинг ҳар бири „шахс“ маъносига қўшимча тарздаги ўзига хос маънога ҳам эга. Ана шу хусусияти, биринчидан, улардан ҳар бирининг шахс оти ясовчи сифатида истеъмолда бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, уларнинг шахс оти ясаш учун қўлланиш имкониятини чеклаб қўяди.

8. Шахс оти ясовчиларнинг деярли ҳар бири озми-кўпми даражада сифат ҳам ясайди. Қандай ҳолларда сифат ясаши сўз ясовчи ёки сўз ясашиш асосининг хусусияти билан боғлиқ бўлади.

9. **-чи** қўшимчасидан бошқа шахс оти ясовчиларнинг ҳар бири, асосан, бир типдаги шахс отларини ясайди. Бунинг сабаби ҳар бирининг маълум белги-хусусиятга эга бўлган шахсни билдириши билан боғлиқ.

Нарса, буюм маъноли от ясовчилар

Бу турдаги от ясовчилар кўп эмас. Уларнинг айримлари ҳозирда янги сўз ясаш учун деярли қўлланмайди, яъни истеъмолдан чиққан, маҳсулсиз аффикслар ҳисобланади: **-(и)н** (*экин, тугун, қўшин*), **-(и)нди** (*қиринди, чўкинди, чиринди*), **-(и)қ** (*чизик, чандик, ямоқ*) қўшимчалари шулар жумласидандир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида фақат уч аффикс: **-ма, -нома, -гич** аффикслари сўз ясаш вазифасини тўхтатмаган, маҳсулли аффикслар ҳисобланади.

-ма аффикси. Бу қўшимча феълдан от ва сифат ясаш учун хизмат қилади. От ясовчи сифатида ҳам, сифат ясовчи вазифасида ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида маҳсулли аффикс ҳисобланади.

-ма аффикси ёрдамида ҳозирги ўзбек адабий тилида қуйидаги маъноли отлар ясалган ва ясаляпти.

1. Феълдан англашилган иш-ҳаракат учун мўлжалланган, шунга белгиланган нарсани билдирувчи отлар: *қоплама, тиркама, йўқлама, қўлланма, кўргазма, босма, тўшамма* каби.

2. Феълдан англашилган иш-ҳаракат натижасида юзати келадиган, унинг маҳсули сифатидаги нарсани билдирувчи отлар: *қатлама, чўзма, сузма* (овқат номлари), *қоришма, қурилма, эритма, чўкма, жамғарма, чизма* каби.

3. Феълдан англашилган иш-ҳаракат билан характерланувчи (белгиланувчи), шундай ҳаракат тарзида юз берувчи ва помланувчи нарсани билдирувчи отлар: *иситма, терлама, оқма, қичима* (касалликлар), *тўқима, тортма, буюртма* каби.

4. Феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг номини билдирувчи отлар: *бошлама, отишма, ўхшатма, эслатма* каби. *Қўлоқчўзма, бошқотирма* сўзлари ҳам шундай ясама сўзлар қаторига киради. Бундай ясама отлар жуда кам. Шундай бўлиши табиий. Чунки ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат номлари феълнинг **-в, -ш** қўшимчалари билан ҳосил қилинади: *кўрув, кўриш* каби. Бу вазифани шу аффикслар бекам-қўст бажаради. Бинобарин, бунинг учун яна бошқа қўшимчага, жумладан, **-ма** аффиксини қўллашга эҳтиёж бўлмайди.

Лекин **-ма** қўшимчаси ёрдамида ясалган юқорида келтирилган сўзларнинг маъноси **-в, -ш** қўшимчалари билан ҳосил қилинувчи ҳаракат номи шакллариининг маъноси билан бир хилда эмас. Қийёсланг: *бошламаси ёмон эмас — бошланиши ёмон эмас, ўхшатма — ўхшатиш, эслатма — эслатув*. Уларнинг ҳар бири ўзига хос фарқли хусусиятига эга бўлгани учун ҳам бири ўрнида иккинчисини қўллаш (бир-бири билан алмаштириш) мумкин бўлавермайди. Куйидаги мисоллардаги *ўхшатма, бошлама* сўзларини *ўхшатиш (ўхшатув), бошланиш (бошланув)* феъл шакллари билан алмаштириб кўринг: *Ҳайратий... ўтмиш шоирлари асарларига назиралар, мухаммаслар, ўхшатмалар битган шоирлардан ҳисобланади. („Тошкент оқи.“ газ.) ... бошламасига пахта етиштиришни камайитириш, яъни истиқболни кўзлаб бугун-эрта эришиладиган самарадан воз кечиш керак. (Газетадан)*

5. *Отишма, ёзишма* сўзлари эса умуман отиш, ёзиш маъносини эмас, балки ўзаро (бир-бири билан, бир-бирига қарши) отишнинг, ёзишнинг маъносини билдиради: *Уч йилдан бери ортиқча ёзишмалар билан вақт ўтмоқда. („Ўзб. овози“ газ.)*

-ма қўшимчаси ёрдамида бу хилдаги от ясалиши адабий тилдагидан кўра, ўзбек тилининг айрим шеваларида нисбатан кўпроқ учрайди. Мас., адабий тилдаги *ўтириш* (зиёфат), *кенгаш* сўзлари ўрнида Хоразм шеvasида *ўтиришма, кенгашма* сўзлари қўлланади. Бундай сўзлар шева хусусиятларини акс эттириш мақсадида бадий асарларда ҳам қўлланади: — *Бекор бўлсанг, қишлоққа олиб кетай. Ўқишма бўлади. Ҳаз этиб келасан. (С. Сиёев) Ўтиришма тонгга яқин тугади. (С. Сиёев)*

-ма аффикси ёрдамида бундай маъноли от ясалиши бошқа манбаларда ҳам учраб туради. Лекин уларнинг қўлланиши адабий тилдан кўра оддий сўзлашувга хосроқ экани сезилиб туради: *Ваҳиманиям, бўрттирманиям* зумда қотириб ташлайдиган шофёр орқадан туриб гап қистиради. (А. Обиджон) ... бошқалар ҳам бу ўзига хос **айтишмага** қўшилгандир. („Тошкент ҳақ.“ газ.)

Хуллас, ҳаракатнинг номи (иш оти шакли) **-в, -ш** қўшимчаси билан ифодаланади. **-ма** қўшимчаси билан бундай от ясалиши маълум ўзига хос маъно ифодалаш талаби ёки бошқа мақсад билан юз беради.

Бу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтишни истардик. У ҳам бўлса, тилимиздаги *бекинмачоқ (яшинмачоқ), қувлашмачоқ, айланмачоқ, тортишмачоқ, ўзишмачоқ* каби сўзларнинг мавжудлиги ва уларнинг ясалишидир. Бундай сўзлардаги **-чоқ** қўшимчасининг вазифаси ва маъноси бизга жуда аниқ эмас. Лекин улар таркибидаги **-ма** қўшимчасининг вазифаси ва маъноси унинг юқорида (5- бандда) кўриб ўтилган вазифаси ва маъноси билан боғлиқлигига (шу маъно ва вазифаси билан қатнашаётганлигига) шубҳа йўқ.

-ма аффикси билан ясалган отлар жуда кўп эмас — 100 га яқин. Лекин, юқорида айтиб (кўриб) ўтганимиздек, бу қўшимча маҳсулли, унинг ёрдамида янги сўз ясалиши давом этмоқда. Шунингдек, **-ма** қўшимчаси умумий маъносига кўра бир неча турдаги отлар ясайди. Шубҳасиз, буларнинг ўз сабаб ва асослари бор.

Маълумки, ҳозирги (синхрон) сўз ясалишига оид ясама сўзнинг маъноси унинг таркибий қисмлари маъносидан (сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи қисмнинг маъноларидан) келиб чиқади. **-ма** қўшимчаси билан ясалувчи отларнинг кўпчилигида ҳам худди шундай. Куйидаги бир мисолга эътибор беринг: *Мевасидан дамлама тайёрлаш учун бир стакан қайноқ сувга уч чой қошиқ мева солинади.* („Тошкент оқиш.“ газ.) Мисолдаги *дамлама* сўзининг маъноси *дамла* (сўз ясалиш асоси) ва **-ма** (ясовчи қўшимча)нинг маънолари асосида юзага келганлиги кўриниб турибди. Лекин **-ма** қўшимчаси билан ясалган отларнинг кўпчилигида бундай ҳолат кузатилмайди, уларнинг маъносини таркибий қисмлари маъноларидан келтириб чиқариб бўлмайди. Масалан, *кўрсатма* сўзининг маъноси *кўрсат* феъли ва **-ма** қўшимчаси маъносидан келиб

чиқмайди. *Тугма* сўзида ҳам худди шундай. Бу айтилганларнинг ҳам ўз сабаб ва асослари бор.

-ма қўшимчаси билан ясалган отлар у қадар кўп бўлмасда, лекин унинг маҳсулли аффикс бўлиши, аниқроғи бу аффиксли янги-янги отларнинг юзага келиши сабаблари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин.

Биринчидан, бундай отларнинг маълум қисми **-ма** аффикси билан ясалган сифатларнинг отлашуви орқали юзага келган ва бундай жараён давом этмоқда. Мас., *димлама, қовурма, тиркама* отлари худди шу йўл билан юзага келган ва буни пайқаш қийин эмас. Шунинг учун ҳам бундай отларнинг номи умумийроқ тушунчани билдиради. Мас., *қовурма* сўзи асли сифат бўлиб, муайян овқат турини билдирувчи сўз билан қўлланади: *қовурма палов*. Бунда *қовурма* сўзининг маъноси унинг таркибий қисмлари маъносидан келиб чиқади (*қовурма* — қовуриб тайёрланадиган). *Палов* сўзи овқатнинг муайян турини билдиради. (Унинг маъносида „овқат“ қисми — семаси бор.) Бу сўз (*палов*) қўлланмаслиги натижасида „овқат“ семаси *қовурма* сўзининг маъноси таркибига киради ва бу сўз отга кўчади. Шунинг учун ҳам *қовурма* сўзи (от) овқатнинг муайян бир турини эмас, умуман, „қовуриб тайёрланган овқат“ маъносини билдиради.

Шу сабабли ҳам **-ма** аффиксли отларнинг нимани билдириши матндан ташқарида аниқ бўлмайди. Масалан, *чўзма* сўзи ўзбек тилининг айрим шеваларида йўқ ва бу шева вакиллари унинг нимани англатишини ҳам билмайдилар.

Шуниси аниққи, бу сўз (от) чўзиш ҳаракати билан боғлиқ (шу билан характерланувчи) нарсани билдиради. Қандай нарса (нима) эканлиги эса ноаниқ. Унинг қандай нарса экани шу сўз қўлланадиган шева вакиллари учун маълум ва бири-биридан фарқли, бошқа-бошқа нарса. Масалан, бу сўз Тошкент шеvasида овқатнинг бир турини билдирса, бошқа шевада айри ёғочга резинка боғлаб, нарса (ғўлак, майда тош) отиш учун қўлланадиган болалар ўйини (отиш) қуролини билдиради: *Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ҳафта ичида чўзма отиб, қуш кўзига теккизадиган бўлдим. (Асад Дилмуродов) Бир оҳангаронликнинг тўйига келган нон, қатлама, чўзмашиг ўзига тўққизта сандиқ тўлибди. (М. Алавия)*

Шуни ҳам айтиш керакки, **-ма** қўшимчаси билан ясалган ва умумийроқ тушунчани билдирадиган отларнинг ҳаммаси

ҳам **-ма** қўшимчаси билан ясалган сифатларнинг отлашуви орқали юзага келган (юзага келади) деб бўлмайди. Бундай ясама сўзлар ясалишидаёқ от туркумига оид бўлиши, яъни **-ма** қўшимчаси тўғридан-тўғри шундай маъноли отлар ясаши мумкин. Бир мисол: *Витаминли мевалар, ҳар хил тузламалар ишчи-хизматчилар дастурхонини безаяпти.* („Халқ сўзи“ газ.)

Тузлама сўзи тузланган муайян (конкрет) бир нарсани эмас, балки умуман тузланган нарса (лар)ни билдиради ва бу сўз сифатнинг отлашувидан ҳосил бўлган эмас, балки тўғридан-тўғри *тузла* феълига **-ма** қўшимчасини қўшиш билан ясалган отдир. Бу сўз яқин вақтларда юзага келган ясама сўз. (Ҳатто, у 1980 йилда нашр этилган „Ўзбек тилининг изоҳли луғати“да ҳам қайд этилмаган.)

Иккинчидан **-ма** аффикси билан ясалувчи отлар у қадар кўп бўлмаса-да, умумий маънолари билан ҳам бир неча турга бўлиниши, маълум даражада, уларнинг турли хил феъл асосларидан, аниқроғи турли феъл нисбатларидан (нисбат шакллари билан) ясалиши билан боғлиқ. Мас., *қатлама, чизма* — бош нисбат шаклидан ясалган; *кўрғазма, қисқартма* — орттирма нисбат шаклидан ясалган; *қўлланма, қурилма* — ўзлик-мажхул нисбат шаклидан ясалган. Демак, **-ма** аффикси билан ясалган отларнинг маъносини изоҳлашда уларнинг қандай нисбат шаклидан ясалганлигини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади.

Учинчидан, рус тилига оид ва у орқали бошқа тилларга оид сўзларни калькалаб ўзлаштиришида **-ма** аффикси билан ясалувчи отлар юзага келмоқда, яъни ўзлаштириш жараёнида **-ма** аффикси билан от яшаш йўлидан фойдаланилмоқда. Масалан, *археологик қазилма, валюта ажратмалари, почта-телеграф жўнатмалари* бирикмаларидаги *ажратма, қазилма, жўнатма* сўзлари „отчисления“, „раскопки“, „отправления“ сўзларининг калькаси дир. **-ма** қўшимчаси билан ясалган илмий терминологияга оид сўзлар ҳам шундай йўл билан ўзлаштирилган: *сўз бирикмаси, тенглама, уюшма* кабилар. Бундай сўзлардан айримларининг маъносини ҳам таркибий қисмлари маъноси билан асослаб бўлмайди: *кўрғазма* ва *кўрсатма* сўзлари. Агар бу сўзлар сўз ясалиш асоси билан сўз ясовчи қўшимчанинг маъноси негизида ҳосил қилинганда эди, иккаласи бир хил маъноли бўлиши керак эди. Чунки ҳар иккала сўзда ҳам сўз ясалиш асоси *кўр* феълининг

орттирма шибат шакли, сўз ясовчи эса **-ма** қўшимчасининг ўзи. Лекин калькалаш жараёнида „выставка“ сўзи „кўргазма“ сўзи билан, „указание“, „установка“ сўзлари эса „кўрсатма“ сўзи билан берилди. Шу билан *кўргазма* ва *кўрсатма* сўзлари маъно жиҳатдан дифференциацияга учради. Шунинг учун ҳам *кўргазма* сўзининг маъносини унинг таркибий қисмлари маъноси билан асослаш мумкин. Лекин *кўрсатма* сўзининг маъносини бу йўл билан асослаб бўлмайди.

Хуллас, **-ма** қўшимчасининг маҳсулли сўз ясовчи бўлиши (шундай аффикс эканлиги) ўзга тиллардан калька йўли билан ўзлаштириш жараёни давом этаётганлиги ва бу жараёнда **-ма** аффиксининг сўз яшаш имкониятидан (сўз яшашнинг шу моделидан) фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади. Лекин бундай сўзларнинг ҳаммаси ҳам сўз ясашиш асоси билан сўз ясовчи **-ма** қўшимчасининг маъноси негизида ҳосил қилинавермаслиги сабабли уларнинг маъноси бошқа йўллар (асослар) билан изоҳланади (мотивланади).

Юқорида айтилдики, нарса, буюм билдирувчи от ясовчи (аниқроғи, шундай маъноли от ясаган) аффиксларнинг кўпчилиги ўз вазифасини тўхтатган, маҳсулсиз қўшимчаларга айланган. Бунинг сабаблари бор, албатта.

Аввало, бу қўшимчалар ёрдамида янги сўзлар ясашиши учун асос бўладиган янги лексемалар юзага келаётгани йўқ.

Қолаверса, булар ёрдамида, жумладан, **-ма** аффикси ёрдамида деярли бир турдаги, бир умумий маънога эга бўлган сўзлар (отлар) ясалган. Қиёсланг: *чўкинди* — *чўкма*, *қўшин* — *қўшилма*, *топилдиқ* — *топилма* ва б.

Ана шу икки ҳодиса бу аффиксларнинг маҳсулли бўлишини тақозо этмайди. Худди шу сабабли ўзаро вазифадош, маънодош бўлган (кўриб ўтилган қўшимчалардан) фақат биттаси, яъни **-ма** аффикси сўз ясовчи вазифасини давом эттиряпти, қолганлари эса ўз фаолиятини тўхтатган.

-нома аффикси. Бу сўз ясовчи „ёзилган нарса“, „хат“, „ҳужжат“ каби маъноли *нома* сўзидан келиб чиққан. Шу маъноси билан *нома* сўзи қўшма сўзлар яшаш учун ҳам қўлланган: *саёҳатнома*, *Бобурнома*, *ўғузнома* ва б. Бундай сўзлар таркибида **нома** аффиксоид мақомида бўлади.

Кейинчалик **нома** сўзи истеъмолдан чиқа бошлайди. Ҳозирда уни мустақил сўз сифатида деярли истеъмолдан чиққан дейиш мумкин.

Ёрдамчи сўз, аффиксоид вазифасида ҳам қўлланганидан сўз (мустақил сўз сифатида) истеъмолдан чиқар экан, тилда у морфемага, яъни сўз ясаш ёки сўз шаклини ясаш учун хизмат қилувчи морфемага айланади. Буни *нома* сўзи мисолида ҳам кўриш мумкин, яъни ҳозирда *нома* сўз ясаш учун хизмат қилувчи аффикс ҳисобланади. Лекин, нима учундир, кейинги вақтларга қадар яратилган ишларда, жумладан, ўзбек тилидан дарслик ва қўлланмаларда от ясовчилар қаторида **-нома** сўз ясовчиси берилмаган. Бунга сабаб, бизнингча, унинг ёрдамида ясалган сўзларнинг кўп эмаслиги ва „*нома*“ни сўз ясовчи, яъни аффикс (қўшимча) деб тан олмасликда бўлса керак. Лекин „*нома*“ ёрдамида ясалган сўзлар, кам ёки кўп миқдорда бўлишидан қатъи назар, улар от ясалишининг маълум типини ташкил этади. Шунингдек, *таклифнома*, *табрикнома*, *рухсатнома* каби сўзлар таркибидаги ...*нома*...нинг аффикс (қўшимча) эканига шухба йўқ. Бу сўзлар сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчидан иборат таркибий қисмга (ясама сўзга хос таркибга) эга ва уларнинг маъносини таркибий қисмлари маъноси билан асослаш мумкин.

-нома қўшимчаси ёрдамида бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлган (от ясалишининг бир типини ташкил этувчи) сўзлар ҳосил қилинади, яъни бу сўзлар „сўз ясалиш асоси англатган мазмун битилган (шундай мазмунли) нарса“ маъносини билдиради: *таклифнома* — таклиф ёзилган нарса, *рухсатнома* — рухсат берилган ёзувли нарса (қоғоз), *йўриқнома* — йўл-йўриқ ёзилган нарса (қоғоз, китобча ва б.), *мурожаатнома* — мурожаат битилган нарса ва б.

Кейинги вақтларга қадар, аниқроғи, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгунга қадар **-нома** қўшимчаси ёрдамида ясалган сўзлар санокли даражада эди. Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгандан кейинги вақтларда **-нома** қўшимчаси ёрдамида сўз ясалиши анча фаол тус олди, унинг ёрдамида янги сўзлар ясалди ва бундай жараён давом этмоқда. Бу ҳол ўзбек тили луғат таркибини бойитишда шу тилнинг ўз (ички) имкониятларидан фойдаланишнинг, шу йўлга билим бор кучайишининг тимсолидир. Қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *Янги йил сўровномаси*. („Маърифат“ газ.) *Мустақил давлатнинг мустақил давлат тили қонуни бунини учун унинг амалга ошишини таъминловчи йўриқномаси бунини*

керак... („Ўз. адаб. ва санъати“ газ.) *Шоир шу иқрорномасида қаҳри қаттиқ... ҳажвий асарлар яратганлигини ҳам назарда тутмаганмикин* („Маърифат“ газ.) ва б. Мисоллардаги сўровнама, йўриқнома, иқрорнома сўзлари **-нома** қўшимчаси ёрдамида сўз ясалиш имконияти тўғри ҳисобга олинган ҳолда ҳосил қилинган. Лекин шу билан бирга, **-нома** қўшимчаси ёрдамида меъёрга тўғри келмайдиган сўзларнинг ясалиш ҳоллари бўлди ва ҳозир ҳам кузатилади. Масалан, „журнал“ маъносида *ойнома*, „этика“, „эстетика“ маъносида *ахлоқнома*, *нафосатнома* „сўз“ларининг ясалиши ва қўлланиши бунга мисол бўла олади. Фақат шуни таъкидлаш жоизки, **-нома** қўшимчаси ёрдамида янги сўз ясашда шу қўшимчага хос маъно ва унинг қандай маъноли ва хусусиятли сўзлардан сўз ясай олиши тўғри ҳисобга олинса, хатога йўл қўйилмайди.

Нарса-буюм оти ясовчилардан бири **-гич** аффиксидир. Бу аффикс асбоб-қурол билдирувчи от ясайди.

Ҳозирги тилда **-ги** (**-ки**, **-қи**) қўшимчаси билан ясалган *керги*, *супурги*, *чопқи*, *санчқи* каби; **-қ** аффикси билан ясалган *ўроқ*, *тароқ*, *қайроқ* каби саноқли сўзлар бор. Лекин бу аффикслар, биринчидан, ҳозирда янги сўзлар ясаш учун қўлланмайди, ўз вазифасини тўхтатиб маҳсулсиз қўшимчага айланган. Иккинчидан, бу қўшимчалар аслида ҳам асбоб-қурол маъноли от ясовчи маҳсулли аффикс бўлмаган. Улар ёрдамида ясалган отлар бошқача маъноларни ҳам билдирган. Айримларигина асбоб-қуролни ҳам билдирган. Масалан, юқоридаги отларга қуйидаги сўзларни қиёсланг: *кулги*, *севги*, *тенки*, *кўчки*, *туртки*, *сочқи*; *бўёқ*, *мудроқ*, *сувоқ*, *эсноқ* ва б.

Демак, **-қ**, **-ги** (**-ки**, **-қи**) аффикслари ёрдамида ясалган отлар оз миқдорда бўлиши билан бирга, улар сўз ясалишининг муайян типини таникил этмайди. (ҳатто, кейинги келтирилган сўзларда ҳам.) Шунинг учун ҳам аниқ бир типдаги сўзларни ясовчи сифатида ўз вазифасини давом эттира олмаган, маҳсулсиз аффиксга айланган.

-гич аффикси ҳам (**-кич**, **-қич**, **-ғич** вариантлари билан бирга) 40—50- йилларгача саноқли миқдорда (жуда оз) сўзлар ясаган. *Илгич*, *кескич*, *қисқич*, *қирғич* каби. Кейинги йилларда эса фан, техника ва бошқа соҳаларнинг ривожланиши натижасида **-гич** аффикси асбоб-қурол номини билдирувчи от ясовчи сифатида жуда фаоллашди, сермаҳсул сўз ясовчига айланди. *Совитгич*, *музлатгич*, *улагич*, *ўтказгич*,

ўғитлагич, ўлчагич, таҳсимлагич каби кўплаб ясама сўзлар фикримизнинг далилидир. Бунинг, яъни **-гич** аффиксининг сермахсул сўз ясовчига айланишининг сабаблари бор, албатта.

Биринчидан, ўзига вазифадош (маънодош) кўшимчалар ичида **-гич** аффиксигина (вариантлари билан), асосан, асбоб-қурол маъноли отлар ясаган (юқорида кўрдик). Бошқача маъноли сўзлар эса жуда санокли (*кулгич, босқич* каби). Бинобарин, **-гич** аффикси асбоб-қурол маъноли от ясовчи сифатидагина қолди.

Иккинчидан, „асбоб-қурол“ тушунчаси анча кенг бўлиб, у бутун бир машинадан тортиб, оддий бир кичик механизмни ҳам ўз ичига олади. Масалан, ариқ (зовур) ковлайдиган машинани аташ учун *кавлагич (ариқ кавлагич)* сўзи қўлланса, электр токини ўтказадиган, улайдиган кичик бир механизм *ўтказгич, улагич* деб аталади. Фан, техниканинг ривожланиши билан нарсаларнинг сони тобора ортиб борапти ва уларни билдирувчи сўзлар — **-гич** кўшимчаси билан ясалган сўзлар миқдори ҳам кўпайиб борапти.

-гич кўшимчаси „сўз ясашиш асосидан англашилган иш-ҳаракат учун қўлланадиган нарса“ маъноли от ясади ва бундай отлар от ясалишининг бир типини ташкил этади. (Юқоридаги мисолларга қаранг.)

Асбоб-қурол маъноли бирикма терминлар ҳозирги тилда анчагина миқдорни ташкил этади ва янги-янчилари яратил-япти: *кўрак чувигич, ер текислагич, газ ютгич* каби. Бу ҳолат ҳам **-гич** аффиксининг сўз ясовчи сермахсул аффикс эканлигини яна бир бор тасдиқлайди. Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, янги пайдо бўлган ва пайдо бўлаётган баъзи асбоб-қурол маъноли бирикма терминларнинг аниқловчи қисми **-гич** аффиксли сўздан. Бошқача айтганда, **-гич** кўшимчаси белги билдирувчи сўз (сифат) яшаш учун ҳам қўлланяпти. Масалан, *қисқич гайка, итаргич клапан, текислагич мола, сўргич насос* каби: „Ёғочга ишлов бериш бўлимида тилгич, қирққич, тешгич асбоблари кичик гуруҳларга ажратилган („Маърифат“ газ.).

Лекин бу ҳолат **-гич** аффикси сифат ҳам ясади дейиш ва юқоридаги қўлланишни тўғри, мақбул дейиш учун асос бўла олмайди. Чунки, аввало, бундай мисол жуда кам ва улардаги аниқловчи қисмни **-гич** аффиксли сўз билан эмас, балки сифатдош ёки ҳаракат номи шакли билан бериш тўғри бўлади: *текислагич мола эмас текислаш моласи* каби.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида асбоб-қурол маъноли от ясовчи кўшимча **-гич** кўшимчасидир ва у сермаҳсул сўз ясовчи ҳисобланади. Қуйидаги мисоллар **-гич** аффикси ёрдамида янги-янги сўзлар ясалиши давом этаётганлигини аниқ тасдиқлайди: ... *зинадан кўтарилишни зарур кўрмади-да, кўтаргичга кириб тугмани босди.* („Туркистон“ газ.) *Бироқ ҳар бир ўтиргичда бир-бирига чирмашиб, ялаб-юлқашиб ўтирган жуфтларни кўриб, уят-номусдан юролмай қолдим.* („Туркистон“ газ.) ... *хоҳламасаларингиз нусха кўчиргичдан чиққан қўлёзмани сизларга бажонудил бераман.* („Халқ сўзи“ газ.) *Рафиқаси бўшаб қолган музлатгични қарсиллатиб ёнди.* („Ўзб. овози“ газ.) *Туманнинг бир чеккасидаги тўйхонада ўрнатилган каттакон кучайтиргичлардан таралаётган шовқин ҳам ... тун сокинлигини бузарди.* (Н. Аминов)

Бошқа кўшимчалар билан ҳосил бўлган асбоб-қурол билдирувчи сўзлар кам миқдорда бўлиб, улар таркибидаги ясовчи кўшимчалари ўз вазифасини тўхтатган, шундай маъноли от ясаш учун қўлланмайди — маҳсулсиз кўшимчага айланган.

Жой номини билдирувчи от ясовчилар

Ҳозирги ўзбек адабий тили луғати (лексикаси) таркибида қуйидаги аффикслар ёрдамида ясалган ўрин-жой билдирувчи отлар бор: **-лоқ** (қумлоқ, тошлоқ, ўтлоқ), **-зор** (гулзор, дарахтзор, лолазор...), **-истон** (гулистон, қабристон...), **-дон** (туздон, сиёҳдон, кулдон...), **-хона** (дарсхона, чойхона, кўйхона...), **-гоҳ** (сайилгоҳ, сайргоҳ), **-лик** (ботқоқлик, жарлик).

Булардан **-лоқ, -зор, -истон, -дон, -лик** кўшимчалари деярли маҳсулсиз ясовчиларга айланган ва қандай маъноли отлар ясаганлиги адабиётларда қайд этилган.

Буларнинг маҳсулсиз кўшимчаларга айланиши асли қандай хусусиятли сўзлардан жой номини билдирувчи сўз ясаганлиги билан изоҳланади. **-лоқ** кўшимчаси бирор нарса кўп бўлган, ерни қоплаган жой маъноли сўз ясаган: *қумлоқ, тошлоқ* каби. Ана шундай сўзлар ясалишига асос бўладиган янги сўзлар пайдо бўлмаётганлиги сабабли **-лоқ** кўшимчаси билан янги сўз ясалиши ҳам йўқ. **-зор** кўшимчаси ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Агар бу кўшимчалар ёрдамида сўз ясаш учун асос бўла оладиган янги-янги сўзлар юзага келса, улардан мазкур кўшимчалар ёрдамида янги сўзлар ясалиши, бу кўшимчалар ўз вазифасига киришини — маҳсулли кўшимчаларга айланиши мумкин.

-хона, -гоҳ қўшимчалари, гарчи сермахсул бўлмаса-да, ҳар ҳолда ўз вазифасини тўхтатмаган, улар билан янги сўз ясаш жараёни давом этмоқда, бинобарин, улар маҳсулли аффикслардир.

-хона аффикси. Бу аффикс (аффиксоид) сўз ясалиш асосидан англашилган нарса билан боғлиқ ҳолда амалга ошириладиган иш-фаолият жойини билдирувчи отлар ясайди: *дарсхона, ишхона, тўйхона, сомсахона, қуртхона* каби. **-хона** аффиксининг худди шу хусусияти асосида кейинги вақтларда *ваколатхона, элчихона, гримхона, консулхона, почтахона, туғуруқхона, қабулхона, қўриқхона, ҳушёрхона, тажрибахона* каби сўзлар ясалди.

Айтиб ўтдикки, **-хона** ёрдамида ясалган сўзлар у қадар кўп эмас. Бунинг сабаби ҳам унинг ўзига хос хусусияти билан, яъни сўз ясаш имконияти билан боғлиқ.

Маълумки, бу аффиксоид асли луғавий маъноли *хона* сўзидан келиб чиққан. Хона эса атрофи, усти берк жой бўлади. Худди шу белги-хусусият таъсирида **-хона** қўшимчаси бирор нарсага мўлжалланган ҳар қандай жойни эмас, балки асосдан англашилган нарса амалга ошириладиган хона (уй, бўлма ва ш. к.) ни билдирувчи отлар ясайди. Масалан, *сайилгоҳ* сўзи ҳам жой билдиради. Лекин унинг ўрнида *сайилхона* сўзини қўллаб бўлмайд.

-гоҳ аффикси. Бу қўшимча асли форс-тожик тилларидан ўзлашган *сайлгоҳ, сайргоҳ, жанггоҳ* каби сўзлар таркибидагина бўлган. Ўзбек тилига оид дарслик ва қўлланмаларда **-гоҳ** қўшимчаси қуйидагича таърифланади: От негизига қўшилиб, жой отини ясайди: *қароргоҳ, дастгоҳ, сайргоҳ, даргоҳ*. Баъзи дарслик ва қўлланмаларда **-гоҳ** қўшимчаси қандай отлар ясаши ҳақида умуман гапирилмайди, унинг ёрдамида *сайргоҳ, жанггоҳ, даргоҳ, қароргоҳ* сўзлари ясалиши қайд этилади. Яна айрим дарслик ва қўлланмаларда **-гоҳ** қўшимчаси сўз ясовчи қўшимчалар қаторида келтирилмайди ҳам. Шу айтилганларнинг ўзиданоқ маълум бўляптики, **-гоҳ** қўшимчасининг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги вазифаси, унинг ёрдамида қандай маъноли, қандай хусусиятли сўзлар ясалиши аниқ белгиланмаган, булар ҳақида ягона бир фикрга келинмаган.

Бу қўшимчанинг ўзбек тилидаги вазифаси, унинг ёрдамида ясалган сўзларнинг хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин. Аввало, юқорида айтиб ўтганимиздек, бу

кўшимча саксонинчи йилларга қадар форс-тожик тилларидан узланган саноқли сўзлар таркибидагина бўлган, яъни ўзбек тилининг ўзида янги сўзлар яшаш учун қўлланмаган. Бу узланма сўзларнинг айримларининг **-гоҳ** қўшимчасидан қолган қисми ўзбек тилида қўлланмайди (ўзбек тилида йўқ): *дастгоҳ*, *даргоҳ* каби. Шунинг ўзиёқ бу сўзларнинг айнан ўзбек тилида ясалмаганлигидан далолат беради.

Айрим сўзлар таркибидан (улар ҳам беш-олтита) **-гоҳ** қўшимчаси олиб ташланган қисми ўзбек тилида қўлланади, ўзбек тили луғат таркибига мансуб сўзлар ҳисобланади: *сайргоҳ*, (*сайр*), *сайилгоҳ* (*сайил*), *жанггоҳ* (*жанг*), *қароргоҳ* (*қарор*) каби. Шунинг таъсирида бу сўзлар ўзбек тилининг ўзида ясалгандек тасаввур пайдо бўлади. Қолаверса, *сайилгоҳ* — сайил қилинадиган жой, *жанггоҳ* — жанг бўладиган (жанг олиб бориладиган) жой маъносини билдиради. Демак, *сайргоҳ*, *сайилгоҳ*, *жанггоҳ* сўзларининг маъносини уларнинг таркибий қисмлари маъноси билан асослаш мумкин. Бу эса мазкур сўзларнинг ўзбек тилида ясалганлиги ҳақидаги тасаввурни яна ҳам кучайтиради, ҳатто бунга шуҳба қолдирмайди. Аслида бундай эмас, яъни *сайргоҳ*, *сайилгоҳ*, *жанггоҳ* сўзлари ҳам, худди *дастгоҳ*, *даргоҳ* сўзлари каби, ўзбек тилига тайёр ҳолда ўзланган сўзлардир. *Қароргоҳ* сўзига эътибор берилса, буни сезиб олиш қийин эмас. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *қарор* сўзи бор. Лекин *қароргоҳ* сўзининг маъноси *қарор* сўзи ва „*гоҳ*“ қисмининг маъносидан келиб чиқмайди (*қароргоҳ* сўзининг маъносини унинг таркибий қисмлари маъноси билан асослаб бўлмайди). Бу нарса *қароргоҳ* сўзининг тайёр ҳолда қабул қилинган узланма сўз эканлигидан гувоҳлик беради.

Юқорида айтилган „*гоҳ*“ ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимча деб қайд этилган дарслик ва қўлланмаларда, шунингдек, илмий ишларда ҳам бир иккита, кўпи билан ўнга яқин айни бир сўзлар келтирилади. Айрим ишларда эса сўз ясовчи қўшимчалар қаторида „*гоҳ*“ келтирилмайди, умуман „*гоҳ*“ ёрдамида ўзбек тилида сўз ясалгани ҳақида гап йўқ. Мана булар ҳам ўзбек тилида аслида сўз ясовчи **-гоҳ** қўшимчаси бўлмаганлигидан, ўзбек тилида таркибида „*гоҳ*“ бўлган беш-ўнга форс-тожикча ўзлашма сўзлар қўлланганидан далолат берувчи фактлардир.

Хуллас, тўқсонинчи йилларгача нашр этилган ўзбек тилига оид дарслик, қўлланмаларда „*гоҳ*“нинг ўзбек тилида

ўрин-жой оти ясовчи деб таърифланиши, умуман, сўз ясовчи деб қаралишини тўғри деб бўлмайди.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши муносабати билан бу тилнинг лугат таркибини унинг ўз ички имкониятлари асосида, жумладан, сўз ясовчи воситалари ёрдамида янги сўзлар ясаш орқали ривожлантиришга кенг йўл очилди. Ана шу шароитда **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида ҳам янги сўзлар ясала бошланди. Бунинг учун асос (имконият)лар ҳам мавжуд эди.

Юқоридики кўрдикки, *сайргоҳ* сўзи „сайр қилинадиган жой“, *жанггоҳ* сўзи „жанг бўладиган жой“ („жанг жойи“) маъносини билдиради. Бу типдаги ўзлашма сўзларнинг „гоҳ“ қўшилган қисми ўзбек тилида мустақил сўз ҳолида мавжудлиги ва *жанггоҳ*, *сайргоҳ*, *оромгоҳ* сўзларининг маъносини уларнинг *жанг+гоҳ*, *сайр+гоҳ*, *ором+гоҳ* қисмлари билан асослаш мумкинлиги, бу сўзларнинг ҳаммасида унинг *гоҳ* қисми бир умумий маънога („жой“ маъносига) эгаллиги бу сўзларнинг *жанг*, *сайр*, *ором* қисмини сўз ясалиш асоси, *гоҳ* қисмини сўз ясовчи элемент (қўшимча) қилиб, *жанггоҳ*, *сайргоҳ*, *оромгоҳ*, *сайилгоҳ* сўзларини эса ўзбек тилининг ўзида ясалган сўзлар (ўзбек тилининг ясама сўзлари) қилиб кўрсатади. Бунинг натижасида маъносида ҳаракат-ҳолат акс этадиган *сайил*, *сайр*, *жанг*, *ором* типдаги бошқа сўзлардан *гоҳ* ёрдамида *сайилгоҳ*, *сайргоҳ*, *жанггоҳ*, *оромгоҳ* типдаги янги сўзлар ясашга йўл очилади ва тўқсонинчи йилларнинг бошларидан шундай ясама сўзлар пайдо бўла бошлайди. Мисоллар: *Юнусобод Оқтепаси* (собиқ Қоронқўл тепаликлари) *атрофида* яна иккита **қатлгоҳ** бўлган. („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) ... *оммавий томошагоҳлар* хўжалик юритишининг янги шароитларида иш олиб бориб, маълум муваффақиятларни қўлга киритмоқдалар. („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) *Келажакимиз бўлган болаларнинг ... кўркем маскани, замонавий ўйингоҳи* — „Диснейленд“ дам олиш боғи шаҳар аҳли учун энг катта совғалардан бири бўлди. („Ўзб. овози“ газ.)

Келтирилган мисоллардаги *томошагоҳ*, *қатлгоҳ*, *ўйингоҳ* сўзлари *сайргоҳ*, *жанггоҳ* типдаги ясама сўзлардир. Фарқ фақат шундаки, *томошагоҳ*, *қатлгоҳ*, *ўйингоҳ* сўзлари ўзбек тилининг ўзида ясалди. Бунда *томоша*, *қатл*, *ўйин* сўзлари сўз ясалиш асоси, **-гоҳ** эса сўз ясовчи қўшимча бўлиб қатнашди. *Томошагоҳ*, *қатлгоҳ*, *ўйингоҳ* сўзларининг маъноси уларнинг таркибий қисмлари маъносидан келиб чиқади,

бинобарин, улар сўз ясалиш маъносига эга. Шу тариқа **-гоҳ** нинг ўзбек тилида сўз ясовчилик фаолияти бошланди, ўзбек тилида **-гоҳ** морфемаси юзага келди.

Юқорида кўрдикки, таркибида „**гоҳ**“ бўлган *сайилгоҳ*, *жанггоҳ* сўзларининг *сайил*, *жанг* қисмлари, шунингдек, **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида янги ясалган *ўйингоҳ*, *қатлгоҳ*, *томошагоҳ* сўзларининг *ўйин*, *қатл*, *томоша* қисмлари (сўз ясалиш асоси) мазмунида ҳаракат-ҳолат акс этади. Аниқроқ қилиб айтганда, **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида шундай хусусиятга эга бўлган сўзлардангина ўрин-жой маъноли сўзлар ясалган. Лекин **гоҳ** қўшимчаси ўзбек тилида сўз яшаш фаолиятининг бошларидаёқ мазмунида ҳаракат-ҳолат бўлмаган сўзлардан ҳам сўз ясаганлигини кузатиш мумкин. Масалан: *Қайта тайёрлаш ва малака ошириш илмгоҳларида (Газетадан)* *...бошқарув билимгоҳларида сиёсий иқтисоддан ва бошқа шаклларда бўлиши мумкин... . (Газетадан)* *Ўша юк машинасининг йўл варақаси ДХҚнинг ҳужжатгоҳида сақланиб қолибди. („Ўзб. овози“ газ.)* Мисоллардаги *илмгоҳ*, *билимгоҳ*, *ҳужжатгоҳ* сўзларининг маъноси, аслида уларнинг сўз ясалиш асоси (*илм*, *билим*, *ҳужжат* сўзлари) ва **-гоҳ** қўшимчаси маъносига тенг: *илмгоҳ* — илм жойи (илм маскани), *билимгоҳ* — билим жойи (билим маскани), *ҳужжатгоҳ* — ҳужжат жойи. *Илм*, *билим*, *ҳужжат* сўзларининг мазмунида (семантикасида) ҳаракат-ҳолат йўқлиги туфайли *илмгоҳ*, *билимгоҳ*, *ҳужжатгоҳ* сўзлари қисмларининг маъноси қўшилувидан ҳаракат-ҳолат тушунчаси реаллашмайди. Лекин мантиқан шу сўзлар ифода-лайдиган маънога мос ҳаракат-ҳолат реаллашади. Масалан, *илмгоҳ* — илм жойи (илм маскани) — илм олинадиган жой, илм бериладиган жой (даргоҳ) деганидир; *ҳужжатгоҳ* — ҳужжатлар жойи — ҳужжатлар сақланадиган жой демакдир. Ҳаракат-ҳолатнинг ана шундай мантиқий келиб чиқиш (мантиқан ифодаланиш) имконияти *илм*, *билим*, *ҳужжат* каби сўзлардан **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида янги сўз яшаш учун йўл очади.

Шу ўринда бир ҳодисани қайд этиб ўтишга тўғри келади, яъни **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида ясаладиган сўзларга асос бўладиган сўзларнинг (сўз ясалиш асосларининг) баъзилари муайян (конкрет) ҳаракат-ҳолатни билдирса, айримларининг маъноси умумий характерда бўлади. *Сайил*, *жанг* сўзлари билан *ўйин* сўзини қиёсланг: *ўйин* умумийлик хусусиятига эга,

болаларнинг турли хил машғулотлари, спортдаги турли беллашувлар ва бошқаларни билдиради. Бундай хусусиятли сўзлардан **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида ясалган сўзлар ҳам муайян бир ҳаракат бўладиган жой маъносини эмас, умуман, ўйинлар ўтказиладиган, ҳатто, болалар ўйнаши учун хосланган жой маъносини билдиради. (Мисолини юқорида кўрдик). Шунинг учун ҳам бундай сўзларни терминлар қаторига киритиш, ўйиннинг махсус бир тури учун хослаштирилган жойни, шундай жой ҳақидаги тушунчани аниқ ифодалайдиган термин ёки терминлар билан алмаштириш мумкин эмас. Масалан, *стадион* сўзини *ўйингоҳ* сўзи билан алмаштиришга уриниш мутлақо нотўғри, номақбул ҳаракатдир.

Мазмунида ҳаракат-ҳолат акс этмайдиган асослардан **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида ясалган сўзларнинг маъноси жуда умумий бўлиб, аниқ, муайян бир жойни ифодалай олмайди. Масалан, *билимгоҳ* сўзи, умуман „билим маскани“, „билим даргоҳи“ деган маънони билдиради. Бу маскан мактабми, техникумми ёки олий ўқув юртини — ноаниқ. Шунингдек, *илмгоҳ*, *билимгоҳ* сўзлари олдидан *олий* сўзи қўлланганда „олий ўқув юрти“ маъноси ифодаланади. Лекин унинг институт ёки университет экани аниқ бўлмайди. Худди шу ҳодиса **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида ясалган *илмгоҳ*, *билимгоҳ*, *ҳужжатгоҳ* каби сўзларни терминлар қаторига киритиш ва уларни амалда истеъмолда бўлган, тушунчани аниқ ифодалайдиган *институт*, *университет* сўзлари билан алмаштиришга уриниш ҳам асоссиздир.

Хуллас, **-гоҳ** қўшимчаси ёрдамида янги сўз ясашда **-гоҳ** қўшимчаси ва сўз ясалиш асосининг хусусияти (қандай хусусиятли сўзлардан бўлиши), яъни сўз ясалиш имконияти билан ҳисоблашиш шарт.

Мавҳум от ясовчилар

Ҳозирги ўзбек адабий тилида мавҳум от ясаш учун қўлланаётган маҳсулли аффикслар **-лик**, **-чилик**, **-в**, **-ш** аффиксларидир. Мавҳум от ясаган баъзи аффикслар ўз вазифасини тўхтатган, маҳсулсиз аффиксларга айланган. Масалан, **-м** (*билим*, *тузум*, *чидам*, *тўзим*), **-ч** (*ишонч*, *севинч*, *ўжинч*, *қўрқинч*) ва бошқалар.

-лик аффикси. Бу аффикс от, сифат ва равиш туркумига оид сўзлардан от ясаydi. Сўз ясалиш асосининг қайси сўз

туркумига оидлиги, шунингдек, айти туркумга оид сўзларнинг маъно хусусиятига қараб **-лик** аффикси сўз ясалишининг турли типига оид отлар ясайди.

1. От туркумига оид сўзлардан, сўз ясалиш асоси англаган шахс, нарса-предметнинг хусусияти билан боғлиқ ҳолда, турли типдаги отлар ясайди.

-лик қўшимчаси ёрдамида отлардан ясалган сўзларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг асосий қисмини шахс отларидан ясалган сўзлар ташкил этади. Сўз ясалиш асосининг қандай маъноли шахс отларидан бўлишига қараб улардан **-лик** аффикси ёрдамида ясалган сўзлар турли типдаги сўзлар гуруҳини ташкил этади.

1. Туғишганлик, қариндошлик номларига (*ота, ака, амма* каби сўзларга) қўшилиб, асосдан англашилган қариндошлик (туғишганлик) муносабатини билдирувчи от ясайди: *оталик, оналик, акалик, укалик, опалик, сингиллик, аммалик, эрлик, хотинлик* каби. Бу типда янги от ясалиши йўқ. Сабаб шуки, қариндошлик (туғишганлик)ка оид янги тушунчалар ва уларни ифодаловчи янги сўзлар юзага келаётгани йўқ.

Бу типдаги сўзларнинг айримлари янги маъно касб этган ва уларнинг маъносини ясама сўзнинг таркибий қисмлари маъноси билан асослаб бўлмайди. Масалан, *Оналик ва болаликни муҳофаза қилиш* жумласидаги *оналик* ва *болалик* сўзларининг маъноси рус тилидан „защита материнства и детства“ бирикмасини калькалаш жараёнида юзага келган.

2. Киши ҳаёти (умри)нинг маълум белги-хусусиятлар билан характерланувчи даврини (босқичини) билдирадиган сўзлардан шахс ҳаётининг шу даври (босқичи) номини билдирувчи отлар ясайди: *болалик, ўсмирлик, йигитлик, куёвлик* каби: *Аваз саройда кечган йигитлик йилларини эслади. (С. Сиёев) Ёшлик, кексалик* сўзлари ҳам шу типда ясалган: *Ёшликда берган кўнгил. Кексалик гаштини сурмоқ.*

-лик қўшимчаси билан ясалган айрим сўзлар юқоридаги ҳар иккала бандда қайд этилган маънони билдира олади: *қизлик, келинлик* каби. Бунинг сабаби сўз ясалиш асосининг (*қиз, келин* сўзларининг) икки хил маънога эгалигидир, яъни уларнинг ҳар икки маъносида сўз ясалади.

3. Шахснинг амал-унвон, вазифа-даражаси нуқтаи назаридан атовчи (*директор, мудир, лаборант* каби) сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган амал, унвон номини бил-

дирувчи от ясайди: *президентлик, директорлик, мудирлик, лаборантлик* каби: *Бири раисликдан, бири бригадирликдан тушганига олти йил бўляпти.* (Ў. Ҳошимов)

Юқоридаги уч бандда (айниқса 1- ва 2- бандда) қайд ўтилган турдаги сўз ясаши у қадар кўп эмас.

4. Касб эгасини билдирувчи (*наққош, муаллим, ҳаммол, пахтакор, чорвадор* каби) сўзларга қўшилиб, касб-хунар номини билдирувчи от ясайди: *рассомлик, актёрлик, шоликорлик, савдогарлик, ҳаммоллик*. Бу турдаги сўзлар жуда кўп учрайди. Сабаби шундаки, ҳаётда касб-хунарнинг тури кўп ва уларни бажарувчи шахсни билдирувчи сўзлар (шахс отлари) кўп. Шахс отларидан эса **-лик** аффикси ёрдамида кўриб ўтилган типдаги отлар ясалади.

5. **-хўр, -хон** аффикслари билан ясалган айрим шахс отларига қўшилиб, асосдан англашилган нарса билан боғлиқ бўлган ишни бажаришни, шу иш — машғулот номини билдирувчи от ясайди: *норинхўрлик, шафтолихўрлик, шеърхонлик, китобхонлик* каби.

Кўриниб турибдики, бундай ясама сўзларнинг асоси (*норинхўр, шеърхон*) биринчидан, касб эгасини билдирмайди, иккинчидан, сўз ясашиш асоси билдирган иш-ҳаракат, одатда, кўпчилик билан бўладиган хатти-ҳаракат ҳисобланади. Шунинг учун ҳам уларга **-лик** аффиксини қўшиш билан ясалган сўзлар кўпчилик (бирдан ортиқ одам) билан бўладиган ишни билдиради.

6. **-боз, -параст** қўшимчаси билан ясалган шахс отига қўшилиб, асосдан англашилган белги-хусусият, одат номини билдирувчи отлар ясайди: *арибозлик, буйруқбозлик, мажлисбозлик, майпарастлик* каби.

7. Касб эгасини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шу касб-хунар эгалари фаолият кўрсатадиган (шу касб-хунарга оид) жой (ҳудуд) маъносини билдирувчи от ясайди: *заргарлик, темирчилик, сартарошлик* каби: *Барибир Маҳкам тинмайди, тақачиликка тушиб бир чети учган сандон кўтариб келди.* (Р. Файзий) *Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўпчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг.* (А. Қаҳҳор) Ҳозирги вақтда **-лик** аффикси ёрдамида бу типдаги янги сўз ясашиши деярли йўқ даражада.

II. Сифат ва равишларга (белги билдирувчи сўзларга) қўшилиб белги оти ясайди: *қизиллик, семизлик, хурсандлик, аниқлик, бемаънилик, тезлик, мардлик, хафалик, кўнгилсизлик, мустақиллик, сахийлик* каби.

Сифатлар шахс ёки предметнинг турли хил: ранг-тус, маза-таъм, характер-хусусият каби жиҳатдан бўлган белгиларини билдиради. Шунга кўра, қандай турдаги сифатларга қўшилишига қараб, **-лик** аффикси ёрдамида ясалган белги отларининг маъноси янада конкретлашуви мумкин. Масалан, *шод*, *тинч* каби сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган белги номини билдиради: *шодлик*, *тинчлик*, *эркинлик*, *хурсандлик*, *тенглик*, *танглик*, *очлик*, *тўқлик* каби; шахснинг характер, хусусият, қилиқ жиҳатидан белгисини билдирувчи сифатлардан ясалган отлар асосдан англашилган характер-хусусият, қилиқ, хатти-ҳаракат номини билдиради: *олифталик*, *эзмалик*, *айёрлик*, *ахлоқсизлик*, *аҳиллик*, *бачканалик*, *жасурлик*, *камтарлик*, *лаганбардорлик*, *ношукурлик*, *хиралик*, *эркалик*, *ўжарлик*, *ҳовлиқмалик* ва б.

-лик аффикси рус тилидан ўзлаштирилган сифатлардан ҳам белги оти ясайди: *объективлик*, *актуаллик*, *принципаллик*, *принципсизлик* ва бошқалар.

Рус тилидан калъка йўли билан ўзлаштириш жараёнида ҳам **-лик** аффикси ёрдамида ясалган кўпгина белги отлари юзага келди: *авъолик*, *муаллифлик*, *кишилик*, *сафарбарлик*, *ҳаваскорлик*, *ўриндошлик*, *ҳафталик*, *беш йиллик*, *шанбалик* ва бошқалар.

Маълум бўлдики, **-лик** қўшимчаси ёрдамида сифат, равишлардан ясалган сўзлар ҳам кўп миқдорни ташкил этади ва бундай сўзлар ясалиш жараёни давом этмоқда. Сабаби — бундай отлар ясалишига асос бўладиган сўзларнинг кўплиги ва янги-янгиларининг пайдо бўлаётганидир.

Оғзаки нутқда, шунингдек, ёзма манбаларда ҳам феълнинг ҳаракат номи шаклининг **-лик** қўшимчаси билан қўлланиши ҳоллари учрайди: *бормоқлик*, *боришлик* каби: ... *ўзлари эришган барча яхшиликларга бошқаларнинг эришмоқликларини ҳам соғинадилар* . (Газетадан)

Айрим ишларда бу ҳолни ҳам от ясалиши деб қарайдилар. Аслида эса бу ҳолни, ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан, **-лик** аффиксининг ортиқча қўлланиши деб баҳолаш керак¹.

-чилик аффикси. Бу аффикс шахс оти ясовчи **-чи** ва мавҳум от ясовчи **-лик** аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган аффиксдир (**-чи+лик =-чилик**). У, асосан, отлардан, шунингдек, белги билдирувчи сўзлардан қуйидаги маъноли отлар ясайди:

¹ **-лик** аффикси сифат яшаш вазифасига ҳам эга. Бу ҳақда „Сифат ясалиши тизими“ баҳсида фикр юритилади.

1. Сўз ясалиш асоси билдирган нарса (шахс)ларга хос ўзаро муносабат, шу муносабатни акс эттирувчи хатти-ҳаракат, фаолиятни билдирувчи отлар ясайди: *қўшничилик*, *қудачилик* (*қуда-андачилик*), *қариндошчилик* (*қариндош-уруғчилик*), *ошначилик* (*ошна-оғайничилик*) каби: *Яхши қўшничилик*, *ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантириш ...* . (*„Ўзб. овози“ газ.*) Бу, *Соип билан ўртоқчилик* нима бўлади энди, *Шавкатвой?* (*Қамчибек Кенжа*) *Лавозимларни таниш-билишчилик*, *ошна-оғайнигарчилик* асосида тақсимлашга йўл очилган. (*„Туркистон“ газ.*)

2. Сўз ясалиш асоси билдирган нарсага хос тарздаги, шу билан характерланувчи иш-фаолиятни, хатти-ҳаракатни билдирадиган отлар ясайди: *Узоқ давом этган қуллуқчиликни енгиб ўтишни осон деб билманг.* (*„Мил. тикланиш“ газ.*) *Шунингдек, ишбилармонлик оқилона иш юритиш ва таваккалчилик ҳамдир.* (*„Тошкент оқш.“ газ.*) *Танқид саҳасида саводсизлик ва ур-йиқитчиликка ўт очайлик.* (*Ойбек*)

Калькалаш йўли билан юзага келган *штурмчилик*, *андо-зачилик*, *маҳаллийчилик* каби сўзлар ҳам шу типда ясалган.

-*чилик* аффикси, асосан, отлардан шу типдаги отлар ясайди. Лекин сифат ва сифатдошнинг *-(а)р* аффиксли шаклидан ясалган сўзлар ҳам учрайди: *Юзакичилик* ва *ҳавойиликка қарши.* (*Газетадан*) *Равшанки*, *ўзибўларчилик* *ғовлаб кетган жойда бутун куч ва ғайрат йиғим-теримга сафарбар этилмаган.* (*„Муштум“ журн.*)

-*чилик* аффикси ўз тилга оид сўзлардан ҳам, рус тилидан ўзлашган сўзлардан ҳам шундай маъноли отлар ясайверади. Масалан, *кустарчилик*, *партизанчилик* сўзлари шу типдаги ясама сўзлардир.

-*чилик* аффикси бу вазифасида ҳам фаол сўз ясовчи ҳисобланади. Бу нарса *-чилик* аффиксига хос маънонинг ўзи ва тилимизда қайд этилган типдаги отларнинг ясалишига асос бўладиган сўзларнинг кўплиги билан изоҳланади.

„чилик“ товушлар комплекси баъзи сўзларда икки мустақил аффиксга (*-чи* ва *-лик* аффиксларига) ёки кўриб ўтилган маъноли сўз ясовчи яхлит бир (*-чилик*) аффиксга тенг бўлиши мумкин: *чайқовчилик* — чайқовчи иши (*чайқовчилик қилмоқ*). Бу сўзнинг морфем таркиби: *чайқов + чи + лик*; *чайқовчилик* чайқов иши, олиб сотиш иши (*чайқовчиликни тугатмоқ*). Бу сўзнинг морфем таркиби: *чайқов+чилик*.

-лик аффиксининг маъно ва вазифаси таҳлилида кўрдикки, бу аффикс маълум бир иш, касб-ҳунар эгасини (шу касб билан шуғулланувчи шахсни) англаувчи сўзга қўшилиб, асосдан англашилган шахсга (касб эгасига) хос иш, машғулот маъносини билдирувчи от ясайди: *деканлик, акушерлик, ўқитувчилик* каби. Шундай маъноли от ясалишида **-лик** аффиксидан истисносиз фойдаланиш мумкин. Лекин *ўқитувчилик, темирчилик* каби сўзлардаги **-чилик** қисмини бир аффикс деб тасаввур этиш таъсирида бўлса керак, маълум иш, касб эгасини билдирувчи сўзлардан **-лик** аффикси ёрдамида кўриб ўтилган маънодаги от ясалиши мумкин бўлгани ҳолда унинг ўрнида **-чилик** аффиксини қўллаш ҳоллари учрайди: *косибчилик, савдогарчилик* каби: *Мактабларда ҳунармандчилик* ишлари. (Газетадан) *Отасининг бутун умри мардикорчилик* билан ўтган. (Газетадан) *Кўктерак Пулат бўлисида яшайдиган уйғурларнинг сони 1000 чамасида бўлиб, булар мардикорчилик, деҳқончилик, ошпазлик, новвойчилик* ва шунга ўхшаш майда ҳунарлар билан тирикчилик қилиб келмоқдалар. (Газетадан) Кейинги мисолдаги *мардикорчилик, ошпазлик, новвойчилик* сўзларининг *мардикор, ошпаз, новвой* қисмлари бир хил хусусиятли, яъни учаласи ҳам муайян бир иш, ҳунар-машғулот билан шуғулланувчи шахс маъносини билдиради. Бинобарин, шундай шахсга хос иш (фаолият) маъносини билдирувчи сўзнинг ясалиши бир типда бўлиши — ҳар учала сўз **-лик** аффикси ёрдамида ясалиши керак эди: *мардикорлик, ошпазлик, новвойлик* каби.

Умуман, айтилган сўзларнинг **-лик** аффикси ёрдамида ясалиши умумий ва адабий меъёрга мос ҳисобланади. Саноқли сўзларда учрайдиган **-чилик** аффикси ёрдамидаги ясалиш кўпроқ оддий сўзлашувга хосдир. Масалан, *новвойчилик* эмас, балки *новвойлик* типдаги ясалиш адабий меъёр ҳисобланади. Фақат бир-икки сўздагина **-чилик** аффикси ёрдамидаги ясалишни, умумий ҳолатдан истисно тарзида, асосий вариант ҳисоблаш мумкин бўлади: *косиблик* эмас, *косибчилик* асосий вариантдир. Баъзи сўзларда ҳам икки вариантнинг қўлланаётганини кузатамиз: *Миркарим болалик чоғидаёқ савдогарликка ўрганди, гилам навларини ажратадиган бўлди.* (П. Турсун)

— *Марғилонга нима юмуш билан келган эдингиз?*

— *Савдогарчилик билан, тақсир.* (А. Қодирий)

Ҳар бир иш ўз вақтида ярашади, лекин ўшанда ҳам дўконга эрта бориб, кеч қайтаман. **Савдогарчиликнинг** тамоили шу... . (Ойбек) **Мардикорлик, ҳаммоллик, қоровуллик, хизматкорлик...** ҳаммаси қўлимдан келади. (Б. Раҳмонов) У ўз умрида ўн йиллаб **мардикорчилик, ўн йиллаб ҳаммолчилик** ... билан тирикчилик қилган эди. (Ойбек) **Ҳайкалтарошлик ва меъморчилик** институти. („Тошкент оқиш.“ газ.) Лохурдаги Шоҳи Қалъа тарихий-меъморлик мажмуини... . („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) ...**зардўзлик, кулолчилик, наққошлик, мискарлик** сингари тўғарақлар ишлаб турибди. („Халқ сўзи“ газ.) Бундай сўзларнинг айримларидан (жумладан, **савдогарлик — савдогарчилик, боғдорлик — боғдорчилик** сўзларидан) **-чилик** аффикси билан ясалувчиси асосий вариантга айланыпти.

Айрим сўзларнинг ўзида маълум бир белги билан характерланувчи иш, хатти-ҳаракат, қилмиш ифодаланади. Мас., **жиноят** сўзи. Шу сабабли уларга **-чилик** аффиксининг қўшилиши ортиқчадек, тўғри эмасдек туюлади. Лекин **-чилик** аффиксининг қўшилиши билан асосдан англашилган типдаги (шундай) иш, хатти-ҳаракат маъноси аниқ ифодаланади. Бир мисол: *Маънавий маданиятнинг таназзули давом этмоқда, жиноятчилик кўпайиб бормоқда.* (Газетадан)

3. Асосдан англашилган нарса етиштирилладиган, тайёрланадиган соҳани билдирувчи от ясайди: **балиқчилик, бўрдоқчилик, упакчилик, паррандачилик, сабзавотчилик, тамакичилик, узумчилик, уруғчилик, қоракўлчилик, ғаллачилик** каби.

-чилик аффиксининг бу маъноси биринчи пунктда келтирилган маъноси асосида келиб чиққан. Буни шунда ҳам аниқ сезиш мумкинки, кўриб ўтилган типдаги (**пахтачилик, узумчилик** каби) сўзлар аниқловчи вазифасида келганда биринчи пунктда кўрсатилган маънони ифодалайди: **пахтачилик бригадаси, шолчилик хўжалиги** каби: *Дончилик хўжалиги ва ем-хашак етиштириш учун нухта база бўлган қўриқ ерларнинг ресурслари амалда битмас-туганмасдир.* („Тош. ҳақ.“ газ.) Тахиатош **паррандачилик** фабрикасида янги қувватлар ишга туширилди... („Тош. ҳақ.“ газ.)

Шу типдаги сўзлар иштирок этган гап таркибида соҳа сўзининг қўлланиши мумкинлиги ҳам айtilган фикрни яна бир тасдиқловчи факт бўла олади: *Партия йиғилишларида деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик ва бошқа соҳаларда меҳнат унумдорлигини оширишга эътибор бериш талаб этилади.* („Тош. ҳақ.“ газ.)

Демак, *соҳа* сўзини қўллаш талаб этиладиган ҳолларда ҳозир ҳам шу сўз қўлланади. Кўпчилик ҳолларда эса бу маъно **-чилик** аффиксининг ўзи воситасида ҳам реаллашаверади.

Бу типдаги сўзларнинг айримларида охириги **-лик** аффиксидан қолган қисми мустақил сўз сифатида қўлланиши мумкин. Шу туфайли уларда **-чи** ва **-лик** мустақил аффикслардек туюлади. Мас., *узумчилик* *узумчи* сўзидан, *ипакчилик* *ипакчи* сўзидан **-лик** аффикси ёрдамида ясалгандек кўринади. Аслида эса бундай эмас. Чунки, биринчидан, касб эгасини билдирувчи сўзга (шунингдек, **-чи** аффикси билан ясалган шахс отига) **-лик** аффиксининг қўшилишидан касб оти ясалади: **-чилик** аффикси ёрдамида эса соҳа оти ясалади. Қийёсланг: *ўқитувчи*+*лик* — касб, *пахта*+*чилик* — соҳа (қишлоқ хўжалигининг пахта стинтирини билан шуғулланувчи соҳаси).

Иккинчидан, *пахтачилик*, *ғаллачилик* каби кўриб ўтилган типдаги сўзларнинг **-лик** аффиксидан қолган қисми мустақил сўз сифатида қўлланиши мумкин бўлса-да, лекин буларда **-чи** аффикси эмас, балки **-кор** аффикси ёрдамида шахс оти ясалиши асосий ҳолат ҳисобланади. Масалан, *пахта*, *ғалла* сўзларидан *пахтачи*, *ғаллачи* типдаги от ясалиши эмас, балки *пахтакор*, *ғаллакор* типдаги от ясалиши асосий вариантдир. Бу сўзларда **-кор** аффикси ўз маъно ва вазифасини сақлагани учун уларга **-лик** аффиксини қўшиш билан касб оти ясалади, лекин соҳа билдирувчи сўз ясалмайди. Мас., *пахтакорлик* касб отидир. *Пахтачилик* сўзига хос маънода (яъни соҳа оти маъносида) *пахтакорлик* сўзи қўлланмайди. Демак, бу белги ҳам иш-фаолиятнинг маълум бир соҳасини билдирувчи *пахтачилик*, *уруғчилик* каби сўзлардаги **-чи** шахс оти ясовчи мустақил аффикс эмаслигини, балки бундай сўзларда **-чилик** бир бутун ҳолда бир аффикс эканини кўрсатади.

Ниҳоят, учинчидан, кўриб ўтилган типдаги, яъни соҳа билдирувчи отларнинг кўнгина қисмида **-чилик** яхлит бир аффикс сифатида ажралади, яъни уларнинг **-лик** аффиксидан қолган қисми мустақил сўз сифатида қўлланмайди. Масалан, *бўрдоқи* — *бўрдоқичилик*; *парранда* — *паррандачилик* сўзлари бор, лекин *бўрдоқичи*, *паррандачи* сўзлари йўқ. Бу факт ҳам ҳозирги ўзбек тилида иш-фаолиятнинг маълум соҳасини билдирувчи бир бутун ҳолдаги **-чилик** аффикси борлигини тасдиқлайди.

-лик аффиксининг маъно ва вазифаси таҳлил этилганда кўрдикки, у бирор иш, касб-ҳунар эгасини англатувчи шахс отларидан шу касб-ҳунарни, шу касб-ҳунарга хос ишни билдирувчи сўз ясайди: *темирчилик, заргарлик, пахтакорлик* каби. Буларда сўз ясалиш асоси муайян бир касб-ҳунарнинг эгасини (шахс отини) билдиради. Шу туфайли уларга **-лик** аффикси қўшилиши билан ясалган сўзлар ҳам муайян бир касб-ҳунарга оид иш-фаолиятни билдиради. Ана шу сўзларнинг „тармоқ“, „соҳа“ тушунчаси бор. Демак, бу сўзларда „тармоқ“, „соҳа“ тушунчаларининг воқеаланишида касб-ҳунар эгасини билдирувчи аффикс (масалан, **-чи** аффикси) ва **-лик** аффикси иштирок этади. Лекин, биринчидан, дастлабки даврларда бу аффиксларнинг ҳар бири ўз маъно ва вазифасида (муस्ताқил аффикслар сифатида) қўлланган. „Тармоқ“, „соҳа“ тушунчаси эса уларга хос маънолар асосида воқеланган. Ана шу нарса, яъни „тармоқ“, „соҳа“ тушунчасининг **-чи** ва **-лик** аффиксларига хос маънолар асосида реаллашуви (шу тушунчанинг реаллашувида ҳар икки аффикс иштирокининг шартлиги) уларнинг „соҳа“, „тармоқ“ маъносини ифодаловчи аффикс сифатида тасаввур этилишига, шу асосда уларнинг бирлашувига, шундай маънони ифодаловчи қўшма аффиксга (бир аффиксга) айланишига сабаб бўлган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, халқ хўжалигининг ҳозирги мавжуд бўлган соҳалари (тармоқлари) илгарилари Ўзбекистонда бўлмаган. Шу туфайли „соҳа“ маъносини ифодаловчи сўзга эҳтиёж ҳам бўлмаган. Кейинги даврларда халқ хўжалигининг ривожланиши натижасида унинг йирик-йирик соҳалари, ҳар бир соҳанинг эса кўплаб тармоқлари (ички соҳалари) юзага келди. Бу ҳол, ўз-ўзидан, тилда уларнинг атамаси бўлишини, шу соҳаларни билдирувчи сўзлар яратилишини талаб этади. Бу талабнинг амалга ошувида эса, юқорида кўриб ўтганимиздек, **-чи** + **-лик** аффикслари бирикмасидан фойдаланиш имкони бор эди ва касб-ҳунар, иш-фаолиятнинг маълум соҳасини билдирувчи сўзларни ҳосил этишда **-чилик** аффиксидан кенг фойдалана бошланди. Масалан, илгари Ўзбекистонда *ипак, ғалла, узум* ва бошқа кўпгина маҳсулотлар етиштирилган (шуларни етиштириш билан шуғулланиш бўлган). Лекин улар қишлоқ хўжалигининг махсус соҳалари сифатида бўлмаган. Бинобарин, шундай

соҳани ифодаловчи сўз ҳам бўлмаган. Шундай соҳаларнинг юзага келиши билан уларни ифодалаш (аташ) ҳам бошланади. Лекин бу ҳодисанинг янги бўлганидан ва тил имкониятлари етарли ўрганилмаганлигидан уларни ифодалашда ҳар хилликлар, хатоликлар ҳам бўлган. Қуйидаги бир фактга эътибор берайлик: *Пахтачилик, мол боқишни сўнг боқчачиликни ҳам узум экиш ишлари юритилур (ТКФ 5 қ. б.)*. Кўриниб турибдики, тўрт соҳа (пахтачилик, чорвачилик, боғдорчилик ва узумчилик) ҳақида гап боряпти. Лекин улардан иккитаси (икки соҳа, яъни пахтачилик ва боғдорчилик) **-чилик** аффикси ёрдамида ясалган сўз билан ифодаланяпти. Қолган иккитаси эса бошқа усул (мол боқиш, узум экиш) билан ифодаланган. Бу эса **-чилик** аффиксининг сўз яшаш имконияти (унинг маъно ва вазифаси) етарли белгиланмаганлиги оқибати деб қаралиши мумкин. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида **-чилик** аффиксининг соҳа отини билдирувчи сўзни яшаш вазифасига эгаллиги аниқ ва шу типдаги сўзларнинг ясалишига худди шу аффиксдан кенг фойдаланилади. Қуйидаги сўзларнинг ўзиёқ бунга далил бўла олади: *деҳқончилик, уруғчилик, пахтачилик, боғдорчилик, узумчилик, лимончилик, ипакчилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, тамакичилик, чорвачилик, йилқиччилик, қўйчилик, қорамолчилик, наслчилик, чўчқачилик, қуёнчилик, балиқчилик, паррандачилик* ва бошқалар.

Маълум бўладикки, **-чи** ва **-лик** аффикслари бутунлигида „соҳа“, „тармоқ“ тушунчасини ифодалаш имкон-асоси борлиги ва халқ хўжалигининг жуда кўп соҳаларининг юзага келиши **-чи** ва **-лик** аффиксларининг бир аффикс (қўшма аффикс) ҳолига келишини тезлаштиради ва шундай маъноли от ясовчи сермахсул аффиксга айланишига сабаб бўлади.

4. Асосдан англашилган нарса-ҳодиса, белги билан характерланувчи ҳолатни билдирувчи от ясайди: *маъмурчилик, тўкинчилик, арзончилик, пишиқчилик, қийинчилик, қимматчилик* каби: *Бу қозон хонадонлардаги тўқчиликнинг ҳам, йўқчиликнинг ҳам гувоҳи. (С. Сиёев)*

Ҳозирги ўзбек тилида **-лик** аффикси билан ясалган айрим сўзлар ҳам шундай маъно ифодалаш мумкин. Қиёсланг: *танглик — кенгчилик*. Лекин бу хусусда қуйидагиларни айтиб ўтиш керак бўлади.

-лик аффиксининг **-чилик** аффиксига хос маъноли сўз ясаши ҳозирда бир-икки сўздагина учрайди. **-чилик** аффикси

найдо бўлгунга қадар бу маънода **-лик** аффикси қўлланган бўлса ҳам, лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида **-чилик** аффикси маъно ва вазифа жиҳатидан бутунлай фарқли аффикс ҳисобланади. Унга хос маъно ва вазифада **-лик** аффиксини қўллаш тўғри бўлмайди. Шу туфайли бир вақтлар **-чилик** аффикси ўрнида **-лик** аффикси қўлланган бўлса, унинг ҳозирги ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан меъёрий (тўғри) эмаслиги аниқ сезилади: *Ана шу юқорида кўрсатилган қийинликларни кўз олдимишга келтирамиз . („Худосизлар“, 1928) 1917—1918 йилларда 17- йилги қурғоқликдан кейин (ТФК 5 к. б.)*

Баъзи сўзлардан **-чилик** аффиксига хос маъноли сўз ясашида унинг ўрнида **-лик** аффиксини қўллаш ҳоллари ҳозирда ҳам учрайди ва бу нарса хато эмасдек туюлади. Мас., **-чилик** ва **-лик** аффикси ёрдамида айни бир сўздан ясалган қуйидаги мисолларни қиёслайлик: *Сенинг учун ҳар бир азоб-уқубатни тортишга тайёрман ва ҳар бир оғирликка чидайман. (С. Айний) Боланг туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса ўстингга ол. (А. Қаҳҳор) Шаҳодат муфтининг хурсандлигига қўшилмай, тунд ўлтирувчи Калоншоҳ, парвосиз қўлини оловга иситди. (А. Қодирий) Азиз меҳмоннинг хурсандчилиги учун кечқурун бир кўнгилхушлик қилсак. (М. Исмоилий) Ол, болам, ола қол, деган эди Ольга Петровна меҳрибонлик билан, Дилшод яна бешбадтар қизариб кетди. (М. Исмоилий) Айвонда ямоқ ямаб ўтирган онаси Гулсумбиби ... бошини кўтариб меҳрибончилик билан қизига қаради. (Ойбек)*

Лекин **-лик** аффиксининг **-чилик** аффиксига хос маънода қўлланиши баъзи сўзларда ва маълум матнларда унчалик хатодек туюлмаса ҳам, барибир, улардан ҳар бирини ўз вазифасида қўллаш, бу икки аффиксни маъно ва вазифасида аниқ фарқлаш керак бўлади. Бунда **-лик** аффиксининг белги-ҳолат отини (атамасини) билдиришини, **-чилик** аффиксининг эса асосдан англашилган нарса, белгининг реаллашуви, акс этиши билан боғлиқ ҳолатни билдириши асосга олиниши керак. Масалан, *меҳрибонлик* — *меҳрибон* сифатидан ясалган белги оти, яъни „меҳрибонга хос ҳис-туйғу“; *меҳрибончилик* — шундай ҳис-туйғунинг ифодаси бўлган ҳолат, шундай ҳис-туйғули муносабат маъносини билдиради. Ана шу маъно конкрет реаллашган ҳолларда **-чилик** аффикси ўрнида **-лик** аффиксини қўллаб бўлмайди: *Салим оғанинг бундай мулоийм*

рафтори, сўнги йилларда кўринмаган **меҳрибончилиги** Жаҳон хонимнинг кўнглига таъсир этди. (М. Иброҳимов) ... **ўртоқчилик** алоқаларини бузган бўлардим. (У. Назаров) **Ака-укачилик** шунақа бўладими? (У. Назаров) Эсини танибдики, кўнгли тусаган нарса муҳайё. Лекин **оғирчилик** кўрмагани учун айбдорми? (Э. Усмонов) Кўйидаги мисолда эса, аксинча, **-чилик** эмас, балки **-лик** аффикси билан сўз ясашиши тўғри бўлар эди: Айниқса, **мусофирчилигим** ёмон асар қилди. (А. Қодирий) Яна кўйидаги мисолдаги **хафалик—хафачилик**, **хурсандлик—хурсандчилик** сўзларининг маъно хусусиятига эътибор беринг: Унинг нозик қирмизи юзиди **хафалик** ... кўзларида **уйчанлик** бор эди. (С. Анорбоев) Аммо бутун вужуди шундай қизиқ кетган эдики, **хурсандлик**, **хафалик** каби оддий нарсалар оғир ва ортиқча бўлиб қолганди. (П. Қодиров) Ортиқча сарфу харажатлар ..., ёмон одатлар ажойиб анъаналаримизга соя солмоқда, **хурсандчилик** ўрнига **хафачилик** келтирмоқда. („Ўзб. овози“ газ.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-лик** ва **-чилик** аффикслари ўзича мустақил, бошқа-бошқа аффикс бўлгани сабабли айрим сўзлардан **-лик** аффикси ёрдамида юқоридаги маъноли сўз ясалгани ҳолда ундан **-чилик** аффикси ёрдамида сўз ясалмайди ва аксинча. Қиёсланг: **шодлик**, **дўстлик** (**шодчилик**, **дўстчилик** сўзлари йўқ); **қурғоқчилик**, **қаҳатчилик** (**қурғоқлик**, **қаҳатлик** дейилмайди). Айрим сўзлардан бу аффикслар ёрдамида бошқа-бошқа маъноли сўзлар ясалади: **пишиқлик** — **пишиқчилик**, **совуқлик** — **совуқчилик**, **қаттиқлик** — **қаттиқчилик**, **кўплик** — **кўпчилик** ва б.

5. Бирор иш, ҳаракат-ҳодисанинг сабаби асосдан англашилган нарса эканини билдирувчи от ясайди. Бу маънодаги сўзлар отлардан ясалади: **ўзбекчилик**, **юртчилик** каби: **Қишлоқчилик** эмасми, у балоғатга етиб-етмасдан, катта ёшдаги одамлар сафига қўшилди. (О. Мухторов) Кечирасиз, **троллейбусчилик**, — деб қўя қолди. (М. Исмоилий) **Жигарчилик** деб чидадим, энди эсингни йиғ. (Саид Аҳмад) **Шукур**, **Ҳожи ака**. **Хизматчилик** дегандай, юрибмиз. (М. Содиқов) **Шамоллабман шекилли** ... **Эрталаб қўтонга юпун борган эдим**, **қаричилик**. („Тош. ҳақ.“ газ.) **Фарғоначилик**, **печка қуриб**, **уйни иситишга ўрганишмаган**. (С. Анорбоев)

Юқорида айтилганлардан ва келтирилган фактлардан маълум бўладигани, нисбатан кейинги даврларда юзага келганлигига қарамай **-чилик** аффиксининг вазифа доираси кенгай-

ган. У барча маъноларида ўз тилга оид сўзлардан ҳам, рус тилидан ўзлашган сўзлардан ҳам янги сўзлар ясай олади. Сўнгги эллик йиллар давомида, мустақиллик шарофати билан юзага келган нарса-ҳодисаларни билдирувчи сўзларни ҳосил қилиш талаби билан, шундай нарса-ҳодисаларни ифодаловчи чет сўзларни ўзбекчалоштириш жараёнида **-чилик** аффикси ёрдамида сўз ясалиши фаоллашди. Қуйидаги мисолларга ҳам эътибор беринг: *Шу тариқа Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги даври теурийлар сулоласининг энг ривожланган **давлатчилигидан** бири сифатида тарихга кирди.* („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) *Бу ердаги яна бир муҳим вазифа кишилар онгини **боқимандачилик, текисчилик, тақсимчилик** руҳиятидан холи қилишга, яъни иқтисодий тафаккурни шакллантиришга кўмаклашишидир.* („Ўзб. овози“ газ.) *Уларнинг ҳаммаси эскича **марказчилик** нуқтаи назаридан тайёрланган эди.* („Ўзб. овози“ газ.)

Ҳозирги ўзбек тилида *намгарчилик, оғайнигарчилик; етишмовчилик, келишмовчилик* каби сўзлар ҳам қўлланади. Бундай сўзлардан айримларининг **-чилик** қўшимчасидан қолган қисми мустақил қўлланмайди, яъни ўзбек тилида бундай лексема (сўз) йўқ. Масалан, *намгар, етишмов* сўzlари йўқ. Шунга кўра, бундай сўзларнинг **-гарчилик, -мовчилик** қисми яхлитлигича бир аффиксдек туюлади. Аслида ўз маъно ва вазифасига эга бўлган **-гарчилик, -мовчилик** морфемаси (сўз ясовчи аффикс) йўқ.

Аввало, бундай сўзлар жуда оз. Қолаверса, *тайёргарчилик, бемаънигарчилик, нобудгарчилик* каби сўзлар „гар“ қисмисиз **-чилик** ёки **-лик** қўшимчасининг ўзи билан ҳам қўлланади: *тайёрлик, бемаънилик, нобудчилик* каби. Қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *Бир хурсандчиликнинг бир хафагарчилиги бор.* (А. Аминов) *Бир юртдаги маълум ашёларнинг ортиқча серобгарчилик ва қадрсизлиги ...* („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) *... қовун-тарвузларнинг роса серобчилик пайтида йўлга чиққан эдим.* („Халқ сўзи“ газ.)

Шу фактнинг ўзиёқ ўзбек тилида вазифа ва маъносига кўра **-лик, -чилик** қўшимчаларидан фарқли бўлган **-гарчилик** морфемаси йўқлигини кўрсатади.

Келишмовчилик, етишмовчилик каби сўзларга келганда шуни айтиш керакки, аввало, бундай сўзлар ҳам санокли. Қолаверса, бундай сўзларда *етишмов, келишмов* қисми мустақил лексема эмаслигига қараб, уларнинг *мовчилик* қисми бир бутун (алоҳида) морфема, деб хулоса чиқариш тўғри бўлмайди.

Маълумки, ўзбек тилида **-в** аффикси билан ясалувчи ҳаракат номининг **-ма** қўшимчаси билан ҳосил қилинадиган *ёзмов, айтмов* каби бўлишсиз шакли йўқ. Шунинг учун ҳам, *келишмовчилик, етишмовчилик* сўзларида мустақил маъноли қисм сифатида *келишмов, етишмов* ажралмаслиги табиий. Аслида, икки-учтагина бўлган бу сўзлар бўлишли (тасдиқ) маъносининг аксини ифодалаш талаби билан юзага келган: *келишувчилик — келишмовчилик*. Бундай қўлланишлар таъсирида, нотўғри ҳолда, *янглишмовчилик* „сўзи“нинг қўлланиши ҳам қизиқ факт: ... *шунга ўхшаш тушунмовчиликларни, янглишмовчиликларни* митинг, намойиш, тўқнашиш йўли билан эмас (Хуршид Дўстмуҳаммад)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-в, -(и) ш** аффикслари ёрдамида ҳам мавҳум отлар ясалади. Улар ёрдамида ясалган отлар у қадар кўп бўлмаса ҳам, лекин бундай сўз ясалиши жонли жараёндир, яъни бу қўшимчалар маҳсулли сўз ясовчилар ҳисобланади.

-в аффикси. Феъллардан от ясайди. Охири **а, и** билан тугаган феълларга қўшилганда **а>о** га, **и>у** га айланади. Ундош билан тугаган феълларга **-ув** тарзида қўшилади: *сайлов* (*сайла+в*), *тинтув* (*тинти+в*), *ёзув* (*ёз+ув*) каби. Асли феълнинг ҳаракат номи шаклини ясовчи бўлган бу аффикс ҳозирги ўзбек адабий тилида ўз вазифасини бутунлай ўзгартирган, яъни унинг ёрдамида ҳаракат номи шаклининг ясалиши адабий меъёр ҳисобланмайди. Феъллардан от ясаш вазифаси эса анча фаоллашган. Унинг ёрдамида феълдан англашилган ҳаракатга оид иш, жараён, ҳолат ва шу каби-ларни билдирувчи отлар ясалади: *сайлов, ёзув, синов, қишлов, силтов, хайрлашув, қазув, қатнов, чанқов, сиқув* каби: **Қаловини** топсанг қор ёнади. (Мақол) ... *халқни бошқарувнинг барча жараёнларига жалб этишни истаймиз.* („Ўзб. овози“ газ.) *Тўй деганда кўз олдимизга оммавий шодлик, қўшиқ, музыка... ёру қариндошлар қутлови, кексалар олқиши келади.* (М. Алавия) *Олмаота шаҳрида урма асбоблар бўйича Урта Осиё ва Қозоғистон халқлари созандаларининг танлови* бўлиб ўтди („Тошкент оқиш.“ газ.).

-в аффикси турли соҳаларга оид содда ва бирикма терминларнинг ясалишида ҳам анча фаолдир: *бошқарув, битишув, лексик қуришов, мослашув, ундов, сўзлашув нутқи* (лингвистик терминлар), *айирув, қўшув, бўлув* (математик терминлар), *тикув машинаси, тўлов қоғози, йиғув цехи* ва б.

-(u) ш аффикси. Феъллардан от ясайди. Унли билан битган сўзларга **-ш**, ундош билан битган сўзларга **-иш** тарзида қўшилади. Асли феълнинг ҳаракат номи шаклини ясовчилардан бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу вазифада энг фаол шакл ясовчи ҳисобланади. Шу билан бирга, феълдан от ясовчилар ичида ҳам фаол ва сермаҳсул аффиксдир. Унинг ёрдамида феълдан англашилган ҳаракатга оид иш, жараён, ҳолат кабиларни билдирувчи отлар ясалади: *бурилиш, юксалиш, текшириш, ўзгариш* каби: *Жамиятимизда фикрлар, қарашлар хилма-хиллиги вужудга келди.* („Ўзб. овози“ газ.) *Бурилиш бўлмаётган қурилиш.* („Ўқит. газ.“) *Харидорнинг кўриниши чапани йигитларни эслатади.* (Ё. Шукуров) *Гарчи Ҳошимжон ўзи кўп ёш эди. Лекин они ўйнаши тўптош эди.* (Ҳамза) *Назаримда, улар ички бир қониқиш билан эмас, ғолибона бир куч кўмагида қимирлашарди.* (Асад Дилмуродов)

Турли соҳага оид терминлар ясалиши, рус тилидан калька йўли билан сўз ўзлаштириш жараёнида **-(u)ш** аффиксининг от ясаш вазифа доираси янада кенгайди, маҳсулдор от ясовчига айланди: *дунёқараш, ишлаб чиқариш, суғориш системаси, кичрайтириш ва эркалаш отлари, ўлчаш асбоби, сезиш органлари, ўқиш китоби, билиш назарияси* кабилар ана шундай йўл билан ясалган сўз ва терминлардир.

Юқорида кўрдикки, **-в** аффикси ҳам шундай маъноли от ясайди. Лекин **-в** ва **-(u) ш** аффикси ёрдамида от ясалиши маълум сўзлар доирасида чегараланган, **-в** аффикси от ясайдиган феъллардан **-(u)ш** аффикси от ясамайди ва аксинча. *Сайлов, қуришов* сўзлари ўрнида *сайлаш, қуриш* қўлланмаганидек, *қурилиш, бурилиш* сўзлари ўрнида *қурилув, бурилув* сўзлари қўлланмайди. Дастлабки вақтларда эса **-(u)ш** аффиксининг **-в** аффикси ёки от ясовчи бошқа аффикс ўрнида қўлланиш ҳоллари бўлган. „Маориф ва ўқитувчи“ журналининг 1926 йил сонидан олинган қуйидаги фактлар бунга мисол бўла олади: *Ленинград олий ўқуш юртидаги ўзбек студентлари (ўқиш юрти — ўқув юрти). 25—26- ўқиш йилида савод мактабларини битирганлар тўғрисида ... (ўқиш йили — ўқув йили) ... Шу амалий иш устида бир қанча билим олиб кўникишлар ҳосил қилади (кўникиш — кўникма). Чунки маданиятсиз янги тузулиш қуриш кийин ва саводсиз киши ҳукумат идорасида иштирок қилолмайдур (тузулуш — тузум).*

Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида феълдан от ясовчи аффикслар маъно ва вазифаси жиҳатидан аниқ дифференциацияга учраган. Уларнинг бири ўрнида иккинчисини ногўғри қўллаш ҳоли йўқдир.

Хулоса. Аффиксация усули от ясалишининг асосий усули бўлиб, кейинги юз йилга яқин давр ичида бўлган ўзгаришлар худди шу усул билан от ясалишида кўринади. Бу усул билан сўз ясалишида юз берган тараққиёт жараёнини белгиловчи муҳим хусусиятлар сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин.

Кейинги юз йилга яқин давр ичида от ясалиши тизимида жуда сезиларли ўзгаришлар юз берди. Ҳаётнинг барча соҳаларида бўлган ўзгаришлар унинг ифодачиси бўлмиш тилда, жумладан, от ясалиши тизимида ўз ифодасини топди. Тилда мавжуд бўлган айрим от ясовчиларнинг вазифа доираси кенгайди. Айниқса, мустақиллик шароитида ўзбек тилининг ўзидаги от ясовчиларни тўла ишга тушириш имконияти юзага келди. Собиқ иттифоқ даврида иш кўриш доираси чекланган айрим от ясовчиларнинг вазифа доираси кенгайди.

Юқорида айтилганларни бевосита от ясовчилар фаолиятига тадбиқ этадиган бўлсак, қуйидагиларни қайд этиш мумкин бўлади:

1. Аффикснинг аввалда ҳам бўлган маълум типдаги от ясаши у ёки бу даражада фаоллашди. Унинг ёрдамида (аввалдан мавжуд бўлган сўзлардан ташқари) янги-янги сўз ясалиши давом этяпти. Бу ҳодисани **-шунос, -кор, -соз, -боз, -ма** аффикслари ёрдамида от ясалишида кўриш мумкин.

2. Аввалдан мавжуд типдаги от ясаши фаоллашуви билан бирга янги типдаги от ёки отлар ясайдиган бўлиши. Буни **-чи** ва **-чилик** аффикслари ёрдамида от ясалишида кўриш мумкин.

3. Бошқа вазифадаги аффикснинг от ясаш вазифасига ҳам эга бўлиши. Ҳаракат номи шаклини ясовчи **-(и) ш, -в,** сифатдош шаклини ясовчи **-вчи** аффиксларининг от ясовчи сифатида фаоллашуви.

4. Отнинг у ёки бу типини ясашда ўзаро дифференциацияга учраш, вазифада муайянлик касб этиш, махсуслashiш. Бу ҳодисани **-лик** ва **-чилик, -ма** ва **-гич** аффикслари ёрдамида от ясалишида кўриш мумкин.

5. Фонетик вариантларга эга бўлган аффиксларнинг фақат бир варианты сўз ясовчи сифатида қолиши. Буни **-гич** (**-кич**, **-қич**, **-ғич**), қисман **-лик** (**-лиқ**, **-луқ**) аффикси мисолида кўриш мумкин.

6. Айрим от ясовчилар, деярли ёки бутунлай ўз вазифасини тўхтатди — маҳсулсиз кўшимчаларга айланди.

7. Баъзи от ясовчиларнинг маҳсулли, сермаҳсул бўлишида рус тилининг маълум даражадаги таъсири бўлди. Лекин рус тилидан биронта ҳам от ясовчи ўзлашгани йўқ.

СИФАТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Сифат ясалишида ҳам асосий сермаҳсул усул аффиксация усулидир. Бу усул билан сифат ясаган, ҳозирда ҳам янги сифатлар ясаш учун хизмат қилаётган аффикслар 50 га яқин. Лекин уларнинг кўпчилиги ҳозирда жуда кам миқдорда сифат ясайди. Айримлари эса сўз (сифат) ясаш вазифасини тўхтатган — маҳсулсиз кўшимчага айланган. Масалан, **-оқ** (**қўрқоқ**, **қолоқ**), **-аки** (**оғзаки**, **шартаки**), **-чанг** (**қўйлакчанг**, **яктакчанг**), **-чил** (**дардчил**, **халқчил**, **камчил**) аффикслари. Баъзи аффикслар ёрдамида кўп миқдорда сифат ясалган. Лекин ҳозирда улар янги-янги сифатлар ясалишида иштирок этмайди. Улар ёрдамида шу вақтгача қандай сифатлар ясалган бўлса, ўшаларгина ясама сифат ҳолида мавжуд. Масалан, **-к / -қ**, (**чирик**, **эгик**, **ётиқ**, **оқсоқ ...**), **-ги / -ки / -қи** (**кундузги**, **бояги**, **кечки**, **пастки**, **сиртқи ...**) аффикслари ана шундай сифат ясовчи аффикслар жумласидандир. Демак, бундай аффиксларни ҳам ҳозирги сўз ясалиши нуқтаи назаридан маҳсулли сўз ясовчилар деб бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек тилининг тараққиёти жараёнида сўз ясаш вазифаси кенгайган ва янги сифат ясалишида қўлланаётган, маҳсулли аффикслар қуйидагилардир: **-кор**, **-дор**, **-сер**, **-чан**, **-сиз**, **-но**, **-кам**, **-ғайри**, **-ги**, **-лик**, **-ий**, **/ -вий**, **-ма**, **-симон**, **-бахш**, **ҳам-**, **ҳуш-**.

Сифат ясовчи маҳсулли аффиксларни умумий белгиларига кўра маълум гуруҳларга ажратиш мумкин. Улар лексик-семантик жиҳатдан маълум гуруҳларни ташкил этувчи сифатлар ясайди. Жумладан, уларни қуйидаги икки асосий гуруҳга ажратиш мумкин: 1) эгалик ёки эга эмаслик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар; 2) нисбий белги билдирувчи сифат ясовчилар.

Ясама сифатларни, сифат ясовчиларни ана шундай гуруҳларга бўлиб ўрганиш, шу гуруҳларга оид сифат ясовчиларнинг (ясама сифатларнинг) моҳиятини ва улардан ҳар бирининг ўзига хос томонларини тўғри ва аниқ белгилаш, тушуниш имконини беради.

Эгалик ёки эга эмаслик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар

Кўриниб турибдики, бу гуруҳдаги сифат ясовчилар, бири-бирига нисбатан, икки турга бўлинади: 1) эгалик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар; 2) эга эмаслик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар.

Эгалик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар

Бу турга кирувчи сифат ясовчилар шахс ёки нарсанинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага эгалиги, унда шундай нарса борлиги маъносини — шу билан характерли бўлган белгисини билдиради. Булар: **-ли, -кор, -дор, сер-, -чан, кам-** сифат ясовчиларидир.

-ли аффикси. Бу аффикс ўзбек тилидагина эмас, бошқа кўпгина туркий тилларда ҳам энг кўп қўлланадиган аффикслардан бири.

Ҳозирги ўзбек адабий тили фактларининг кўрсатишича, **-ли** аффикси икки вазифага эга: 1) сўз (сифат) ясайди, 2) шакл ясайди.

I. Бу аффикс сифат ясовчи энг маҳсулдор аффикслардан бўлиб, асосан, от туркумига оид сўзлардан сифат ясайди. Ҳозирги ўзбек тилида унинг ёрдамида қуйидаги маъноли сифатлар ясалади:

I. Шахс ёки нарса-предметнинг асосдан англашилган нарсага эгалиги, унда шундай нарса борлиги билан боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифатлар ясайди: *болали* (хотин), *бошоқли* (экин), *думли* (қўй), *орденли* (корхона), *қорли* (тоғ) каби: *Бу кекса, катта кўзойнакли одам эди, меҳмон келганлигини эшитиб кирибди. (А. Мухтор) Ўша кўча бошидаги ноқли ҳовли Мирқобилларники. (Л. Маҳмудов) Нисо буви ҳамиша хинали бўлган каттакон қўлини узатиб, Бобоҳоннинг дўмбоқ қўлидан маҳкам ушлади. (М. Иброҳимов)*

-ли аффикси конкрет тушунча билдирувчи отлардан ҳам, мавҳум тушунча билдирувчи отлардан ҳам шу типдаги

сифатлар ясай олади: *шоҳли, тиканли, ярали, думли, тукли; бахтли, зарарли, истеъдодли, ориятли, ташвишли, шухратли* ва б.

-**ли** аффикси билан ясалган бу типдаги сифатлар ҳаракат белгисини билдириши мумкин: *Операция жуда муваффақиятли ўтганга ўхшайди. (А. Мухтор)*

2. Шахс ёки нарса-предметда асосдан англашилган нарсанинг меъёрдан ортиқ (юқори, кучли) даражада эканини билдирувчи сифат ясайди: *Арслонқул барваста қомат, ўмровли, содда ўн саккиз яшар йигитча эди. (Ойбек) Оҳ, кўрсанг эди... Қандай чиройли, қандай ақлли эканини билар эдинг, бекачим! (А. Қодирий) Кечки норин учун катта қозонда ёғли қазни пишади, иккинчи қозонда қўй этидан шўрва қайнайди. (Ойбек)*

-**ли** аффикси шахс ёки предметда табиий равишда бор бўладиган нарсани билдирадиган сўз (асос)ларга қўшилгандагина шундай маъноли сифат ясалади. Демак, бундай маънонинг рўёбга чиқишида ясовчи асос билдирадиган нарсанинг хусусияти ҳам роль ўйнайди. Масалан, ҳар бир одам маълум даражада (ортиқми, камми даражада) кучга, каттами ёки кичикми гавдага эга бўлади. Шу нарсани билдирувчи сўзларга (*куч* ва *гавда* сўзига) -**ли** аффикси қўшилганда, шахснинг куч ва гавдага меъёрдан ортиқ даражада эгаллиги ифодаланади: *Аммо у [Мутал] ҳамон бўшалишга кучанар эди ва кучли қўл баттарроқ сиқар эди. (А. Қодирий) Бир вақтлар гавдали ва чиройли бўлган ўттиз яшар йигит ҳозир озиб кетган эди. (Ойбек)*

3. Феълнинг **-(и)ш** аффиксли иш оти шаклига қўшилиб нарса-предметнинг феълдан англашилган иш-ҳаракат учун жуда мос (мувофиқ, боп) эканини билдирувчи сифат ясайди: *ейишли, юришли* каби.

-**ли** аффикси ёрдамида ясалган 2- ва 3- пунктда кўрсатилган типдаги сифатлар у қадар кўп эмас.

II. Ҳозирги ўзбек тилида -**ли** аффикси шакл яшаш вазифасига ҳам эга. У шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага эгаллигини, унда шундай нарса борлигини билдирувчи форма ясайди: *сувли (ерлар), молли (хўжалик)* каби: *Ойнавандли қўша-қўша хонали, газли, водопроводли уйларда яйраб-яшнаётган деҳқонларнинг тўқин дастурхонига, бут рўзғорига боқаман. (Р. Раҳмонов)* Охирлари **-ғ, -қ -ли** отларнинг жўналиш келишигидаги хусусияти.

(А. Нўлдошев, *Ўзбек тили грамматикаси*) *Илҳомжон жадал юриб келди-да, қорамой юқили қўлининг билагини тутиб кўришди.* (Н. Аминов)

Шуни айтиш керакки, **-ли** аффиксининг отлардан айтиб ўтилган маънодаги шакл ясаши жуда чегараланган сўзлар доирасида учрайди, у бошқа форма ясовчилар, мас., кўплик, эгалик шаклини ясовчилар сингари барча отларга қўшилавермайди. Шахс ёки предметнинг бирор нарсага эгалиги, унда шундай нарса борлиги маъноси ҳозирги ўзбек тилида, асосан, *бор, эга* сўзлари орқали ифодаланади. Шунинг учун **-ли** аффиксини ҳақиқий маънода шакл ясовчилар қаторига киритиш қийин. Лекин шу нарса характерлики, **-ли** аффиксининг юқоридаги маънода (грамматик маъно билан) от сўз бирикмаларига қўшилиши жуда умумий ҳолат ҳисобланади: *олий маълумотли, юқори мартабали, ўн гектарли, наст бўйли, юқори ҳосилли* ва б. Бундай бирикмаларда **-ли** аффикси охириги сўзга қўшилган бўлса ҳам, лекин у бутун бирикмага оид бўлади ва унга хос маъно ҳам бутун бирикмага оид бўлади: *олий маълумот+ли, ўн гектар+ли, юқори ҳосил+ли* каби. Бундай бирикмаларга қўшилган **-ли** аффикси шахс ёки предметнинг ўзи қўшилган бирикмадан англашилган нарсага эгалигини билдирувчи, от бирикмани сифатловчи бирикмага айлантиради. Демак, бунда у грамматик вазифа бажаради, грамматик маъно ифодалайди. Масалан: ... *бошида ироқи жиякли дўппи, оқ шоҳи рўмоли белбоғига қистириқлик, белига карк сопли пичоқ осиб олган эди.* (Яшиш) *Уйўғон, баланд гавдали, чизик, чўтир юзли, қиш кезларида узун олача қавиқ тўн кийиб юрувчи, очик табиатли* ... Қодирийдан беш-ўн ёш катта киши эди. (Ҳ. Қодирий) *Мана, шахмат нусха катакли такси машинаси ғизиллаб ўтиб кетди.* (Ш. Саъдулла) *Билинар-билимас чўтир юзли* бу кимсанинг ингичка қора соқоли бор эди. (Д. Нурий)

Айтиб ўтилганлар ва келтирилган фактлардан маълум бўладики: 1) **-ли** аффикси ўзи қўшилган сўзнинг маъносини ўзгартиради; 2) **-ли** аффиксли сўз белги билдирганидан (сифат бўлганидан) уларнинг кўплари сифатларга хос даража кўрсаткичлари билан қўллана олади: *кучлироқ, хавфлироқ, чиройлироқ, жуда кучли, жуда хавфли, жуда чиройли* ва б.; 3) **-ли** аффиксли сўзлар от эмас, сифат бўлганидан улардан **-лик** аффикси ёрдамида белги оти ясалади: *маданиятlilik,*

бахтлилик, ақллилик ва б.; 4) форма ясовчилардан фарқли ҳолда, ҳар қандай отга қўшилавермайди; 5) **-ли** аффикси маъносида „бор“, „эга“ компоненти бўлса-да, лекин унинг маъноси *бор, эга* сўзининг маъносига тенг эмас.

-кор аффикси. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар ҳозирги ўзбек адабий тилида 50 га яқин. **-кор** аффикси аслида форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида бўлган. Бу аффикс ёрдамида ўзбек тилининг ўзида сўз ясалиши бўлмаган. Унинг ёрдамида ясалган ва ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган сўзларнинг асосий қисми ҳам форс-тожик тилидан тайёр ҳолда ўзлашган сўзлардир: *бахорикор, гуноҳкор, риёкор, тадбиркор, тезкор* ва б.

Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатлар шахснинг белгисини билдиради (предмет белгисини билдирувчи сифатлар уч-тўртта). Лекин **-кор** аффикси бу сифатларнинг ҳаммасида бир умумий маънога (сўз ясалиш маъносига) эга эмас. Ҳатто, шахснинг белгисини ва предметнинг белгисини билдирувчи сифатлар доирасида ҳам булар учун умумий бўлган сўз ясалиши маъносига эга эмас. Масалан, *эхтиёткор, тадбиркор* сифатларида шахснинг сўз ясалиш асосидан (*эхтиёт, тадбир* лексемаларидан) англашилган мазмундаги фаолиятга эгалиги ифодаланса, *гуноҳкор* сўзида бундай маъно йўқ. Шунингдек, предмет белгисини билдирувчи (булар 3—4 тагина) *фусункор* ва *мафтункор* сўзларининг маъноси бир типда эмас. Бунинг сабаби, бизнингча, бундай сўзларнинг ўзбек тилида ясалмаганлигида, ўзбек тилига тайёр сўз ҳолида маълум бир маъноси билан қабул қилинганлигидадир.

Форс-тожик тилидан **-кор** аффикси ёрдамида ясалган ўзлашма сўз (сифат)ларнинг кўпчилигида шахс ёки предметнинг асосдан англашилган нарса, хусусиятга кучли мойиллиги (эгалиги), фаолияти, хатти-ҳаракати, хусусияти ана шу нарса, белги билан характерли экани ифодалангани: *риёкор, тезкор, мафтункор* каби. Демак, бундай сўзларда **-кор** аффикси худди шу умумий маънога, сўз ясалиши маъносига эга. Ана шу маъноси асосида кейинги даврларда ўзбек тилининг ўзида ҳам айрим сўзлар ясалди: *азмкор, даъваткор, тажовузкор* каби. Мисоллар: *Айниқса, навбахор кезларида бундай кечалар ғоят сеҳрли ва мўъжизакордир.* (М. Қориев) *Бу ҳазин, май сингари оловбахш оҳанграбодек жозибакор куй гўё жонига оро кирар ... азоб бераётган* ...

алам, дарду ҳасратларини сув қилиб, шахло кўзларидан оқизар
ди. (Яшин) Халқимиз меҳнаткаш, ... **тадбиркор** ва бунёдкор
халқ. („Халқ сўзи“ газ.) Мана шундай оғир **талафоткор** сиёсат
даврида ... (Газетадан) Бу сўзларнинг ясалишида ҳеч қандай
сунъийлик сезилмайди. Демак, бундай сўзларнинг ясалиши
маълум талаб асосида ва **-кор** аффиксининг вазифасига мос
ҳолдаги ясалиш — қонуний ясалишдир. Лекин, биринчидан,
бундай ясама сифатлар у қадар кўп эмас. Иккинчидан, бу
сўзларнинг ҳам сўз ясалиши асоси аслида арабча, форс-
тожикча ўзлашма сўзлардир. **-кор** аффикси ёрдамида соф
ўзбекча ва рус тилидан ўзлашган сўзлардан сўз ясалиши
учрамади. Шу сабабли **-кор** аффиксини тўла маънода ҳозирги
ўзбек тилидаги сермаҳсул сифат ясовчилар қаторига киритиб
бўлмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида **-кор** аффиксининг шахс оти ясовчи
вазифасига эгаллигини ва унинг ёрдамида кейинги даврларда
маълум миқдорда отлар ясалганини, лекин унинг от ясовчи
сифатида ҳам фаол ва сермаҳсул аффикс эмаслигини кўриб
ўтган эдик. Демак, **-кор** аффиксини от ясовчи сифатида
ҳам, сифат ясовчи вазифаси билан ҳам ҳақиқий маънодаги
сермаҳсул сўз ясовчилар қаторига киритиб бўлмайди.

-кор аффикси сифат ясовчи **-ли** аффикси билан вазифа-
дош, маънодошдир: *тадбирли* — *тадбиркор* каби. Лекин бу
икки аффикс ўзига хос фарқли белги-хусусиятларга эга.
Бундай фарқли белги-хусусиятлар сифатида қуйидагиларни
айтиш мумкин. Кўриб ўтдикки, **-кор** аффиксли сўзларда шахс
ёки предметнинг сўз ясалishi асосидан англашилган белги,
хусусиятга кучли даражада мўйиллиги, унда шу белги,
нарсанинг кучли экани ифодаланади. Демак, **-кор** аффиксида
маълум даражада кучайтириш хусусияти бор. **-ли** аффиксида
эса бундай хусусият йўқ. **-ли** ва **-кор** аффикси ёрдамида
ясалган айрим сўзлар ана шу хусусияти билан ўзаро
фарқланади: *шижоатли* — *шижоаткор* каби.

Демак, **-ли** аффикси билан ясалувчи сўзни эмас, балки
-кор аффикси билан ясалувчи сўзни қўллаш маънодаги ана
шу нозик фарқни ифодалаш талаби билан бўлади. Агар
маънодаги ана шу фарқ бўлмаса, шунингдек, бу фарқли белги
ифодаланмайдиган бўлса, **-кор** аффиксли сўз эмас, балки
-ли аффикси билан ясалган сўзнинг ўзи қўлланаверади.

Маълумки, **-кор** аффикси ёрдамида ҳозирги ўзбек тилида шахс отлари ҳам ясалади: *ғаллакор, пахтакор* каби. Унинг ёрдамида ясалган айрим сўзлар эса ҳар икки вазифада — от ва сифат вазифасида кенг қўлланади: *хиёнаткор, ҳаваскор* кабилар: *Тургенев отанинг суҳбатидан кейин завод клубида ҳаваскорлар концерти бошланди. (И.Раҳим) Ҳатто бир куни қисмдаги ҳаваскор санъатчилар ташаббуси билан „катта ертўла“да концерт ташкил қилинди. (А. Қаҳҳор) Санъаткор извошчини ҳайрон қолдириб, ўзидан ўзи ғулдураб борар эди. (А. Қаҳҳор) ...Ўзбекистоннинг санъаткор зиёлилари ҳозирги замон қаҳрамонининг характерини тобора чуқур ва самарали тадқиқ этиш ... йўлидан бормоқдалар. (Газетадан)* Демак, **-кор** аффиксида ҳам шахс, ҳам белги тушунчаси бор. Бу нарса **-кор** аффикси сифат ясаган ҳолларда ҳам сезилиб туради, яъни **-кор** аффиксли сўзларда шахс ва белги тушунчалари бирлиги ифодаланади (сезилиб туради). Худди шу хусусият таъсирида фақат белги ифодаловчи **-ли** аффиксли сўз ўрнида **-кор** аффикси билан ясалувчи сўзни қўллаб бўлмайдиган ва, аксинча.

-кор аффиксининг, асосан, шахсга оид белгини билдирувчи сўз (сифат) ясагини кўрдик. Ана шу хусусиятига кўра шахсга оид бўлмаган белгини ифодаловчи сўз ясаши умумий меъёрга тўғри келмайди.

-кор аффиксининг юқоридаги белги-хусусиятлари асосида ясалган янги сўзлар борки, улар ўрнида **-чи** ёки **-ли** аффикси билан ясалувчи вариантни қўллаб бўлмайдиган: *Ҳаётимизнинг илғор, ҳужумкор, яратувчи кишилари... Омилкор деҳқон. Мўжизакор ишлар. Тажовузкор давлатлар. „Лом-мим“ демади-ю, таъзимкор бош эгиб қўя қолди.*

Ана шу фактларнинг ўзиёқ кўрсатадигани, кейинги вақтларда **-кор** аффикси ёрдамида ўзбек тилининг ўзида янги сўзлар ясалди ва унинг бу вазифаси тўхтагани йўқ — маҳсулли аффикс. Лекин **-кор** аффикси от ясовчи сифатида ҳам, сифат ясовчи вазифасида ҳам сермаҳсул эмас.

-дор аффикси. Бу аффикс ҳам асли форс-тожик тилига мансуб. **-дор** аффикси ўзбек тилига шу тиллардан ўзлашган сўзлар таркибида ўтган. Шундай ўзлашма сўзлар эса ўзбек тилида 50 га яқин: *азадор, аламдор, алоқадор, амалдор, вазифадор, ваҳимадор, гулдор, дахлдор, донадор, донгдор, жозибадор, кунгурадор, кўкракдор, мансабдор, манфаатдор,*

маънидор, миннатдор, мўйловдор, мўъжизадор, намдор, натижадор, нақшдор, номдор, ниқобдор, панжадор, рангдор, сабабдор, самарадор, сармоядор, тааллуқдор, тагдор, тақводор, тарафдор, хабардор, холдор, хундор, чорвадор, ширадор, ярадор, қарздор, ҳисобдор, ҳомиладор ва бошқалар. Бу ўзлашма сўзларнинг **-дор** аффикси қўшилган қисми ҳам ўзбек тилида луғавий маъноли бирликдир. Шунинг учун ҳам улар қисмларга бўлинади ва улардаги **-дор** сўз ясовчи деб тасаввур этилади. Шундай экан, бу аффикс қўшилган қисм сўз ясашиш асоси мақомида бўлади (шундай туюлади). Ана шунинг таъсирида юқорида келтирилган сўзлар ўзбек тилининг ўз ясама сўзлари тасаввурини беради. Бу эса мазкур аффикс ёрдамида ўзбек тилининг ўзида ҳам янги сўзлар ясашишга йўл очади. Масалан, ўзбек тилининг ўзида ясалган қуйидаги сўзларни келтириш мумкин: *безакдор, бўёқдор, гажакдор, димоғдор, дунёдор, елкадор, ёлдор, жимжимадор, жуссадор, зотдор, илмоқдор, кўламдор, мазмундор, маҳсулдор, муносабатдор, наслдор, пайпоқдор, пулдор, оҳангдор, савлатдор, салмоқдор, сепкилдор, тўшдор, унумдор, чиқимдор, қоматдор, ҳосилдор* каби.

-дор аффикси **-ли** аффиксига маънодош ва вазифадошдир. Лекин унинг ёрдамида ясалган сифатлар **-ли** аффикси ёрдамида ясалган сифатларга қараганда жуда кам миқдорда. Форс-тожик тилидан ўзлашган шундай аффиксли сўзларни ҳисобга олмаганда, унинг ёрдамида ўзбек тилининг ўзида ясалган сифатлар жуда кам миқдорни ташкил этади. Бунинг сабаби унга маънодош бўлган **-ли** аффиксининг сермахсуллигидир.

-дор аффикси отлардан қуйидаги маъноли сифатлар ясайди:

1. Шахс ёки предметнинг сўз ясашиш асосидан англашилган нарсага эгаллигини, унда шундай нарса борлигини билдиради: *айбдор, жаҳлдор, илмдор, мазмундор, салмоқдор, ширадор, ярадор*. Бу маъноси билан **-дор** аффикси **-ли** аффиксининг синоними ҳисобланади. Қиёсланг: *вафодор — вафоли, жарангдор — жарангли, илмоқдор — илмоқли, мазмундор — мазмунли, ҳомиладор — ҳомилали, жозибадор — жозибали, ёлдор — ёлли, айбдор — айбли, рангдор — рангли* ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек тилида бу маънодаги сифат ясовчи асосий, фаол аффикс **-ли** аффиксидир.

2. Шах ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага меъёрдагидан ортиқроқ эгалигини билдиради: *махсулдор, пулдор, гўштдор, тўшдор, бўйдор, жаҳлдор, ёлдор, димоғдор, елкадор, сепкилдор, қориндор, жундор, яғриндор* каби. Сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага эгаликни ортиқлик, юқори даража билан ифодалаши сабабли бундай сифатлардаги **-дор** аффикси ўрнида **-ли** аффиксини қўллаб бўлмайди. Агар **-ли** аффикси билан ясалувчи сифат қўлланидиган бўлса, у ҳолда, **-дор** аффиксига хос ортиқлик маъносини ифодалаш учун яна бошқа бирлик, шундай маънога эга бўлган сўз ҳам қўлланади. Қиёсланг: *бўйдор — баланд бўйли, елкадор — кенг елкали, пулдор — пули кўп, яғриндор — кенг яғринли, жундор — жуни кўп* ва бошқалар.

Айни бир сўздан **-ли** аффикси ёрдамида ясалган сўзлар умумистеъмолда, шунингдек, оддий сўзлашувда кенг қўллангани ҳолда, **-дор** аффикси билан ясалган сўзлар услубнинг, нутқнинг бирор турига маълум даражада хосланган бўлади. Қиёсланг: *жарангли — жарангдор, вафоли — вафодор, гўшти — гўштдор, зотли — зотдор, ilmoқли — ilmoқдор, савлатли — савлатдор, самарали — самарадор, унумли — унумдор, ширали — ширадор*. Булардан **-ли** аффикси ёрдамида ясалган сифатлар умумистеъмолга оид бўлгани учун нутқда кенг қўлланади, **-дор** аффикси ёрдамида ясалувчи сифатлар эса услубнинг, нутқнинг бирон турига маълум даражада хосланганлиги сабабли, уларнинг қўлланиш доираси нисбатан чегараланган. Масалан: **Вафоли** дўст йўлга солар, вафосиз „дўст“ йўлдан урар. (Мақол) Энди у Салиманинг **илмоқли** саволларидан қандай қутулиш йўлини ўйларди. (М. Исмоилий) Ашуланинг куйи, айтувчининг **жарангли** овози Йўлчининг юрагига баҳор латофати каби тўқинди. (Ойбек) Комила келишган, кўзлари **жозибали**, ақлли, латофатли, шўх эди. (Ойбек) Бу ердаги отлар турли тусда ва турли бичимда бўлиб, **зотли**, **нодир** отлар эди. (Ойбек)

Бу мисоллардаги **-ли** аффикси ёрдамида ясалган сифатлар бирон-бир кўшимча (коннотатив) маънога эга эмас. Шунинг учун улар ўрнида худди шу гапларда **-дор** аффиксли сифатларни қўллаб бўлмайди ёки қўллаш талаб этилмайди. Куйидаги мисолларда эса аксинча: *Қизнинг жарангдор овози янграб, майдонни тутди. (Ш. Саъдулла) Бизга азалдан маълумки, чириндига бой тупроқ ҳосилдор бўлади. (Ж. Абдуллахонов)*

Кўзибой у ерда ҳам бир кишини учратди: у дўстининг ўзидек **жуссадор** хотини Норбиби эди. (Ш. Холмирзаев) Ёшлигида кучли, **қоматдор**, азамат кўринишли одам бўлгани равшан эди. (М. Иброҳимов) Бу мисоллардаги **-дор** аффикси билан ясалган сифатларда кўтаринкилик, кучайтириш хусусияти бор. Улар **-ли** аффикси билан ясалган сифатларга алмаштирилса, ана шу хусусият йўқолади.

-дор аффикси айрим отларга қўшилиб, шахс ёки предметнинг сўз ясаиш асосидан англашилган нарсага меъёрдан ортиқ (юқори) даражада эгалигини билдирувчи сифат ясади: *белдор, гулдор, елкадор, маҳсулдор, пулдор, сепкилдор, ҳосилдор* каби. (Бундай сифатлар кўп эмас, 20 га яқин.). **-ли** аффикси билан ясалган сифатлар ичида ҳам шундай маънолилари бор. Лекин қизиги шундаки, **-ли** аффикси билан ясалган бундай маъноли сифатлар ўрнида **-дор** аффикси билан ясалувчи сифат қўлланмайди ва, аксинча, **-дор** аффиксли сифат ўрнида **-ли** аффиксли сифат қўлланмайди. Масалан, *гавдали, ўмровли; белдор, бўйдор* сўзларидаги **-ли, -дор** аффиксларини алмаштириб кўринг.

Демак, айрим сўзларга **-ли** аффикси қўшилганда, эгалик, борлик маъноси, **-дор** аффикси қўшилганда, ортиқлик маъноси ифодаланади: *гулли* (гули бор) — *гулдор* (гули кўп, кўп гули бор). Натижада шахс ёки предметда бирор нарсанинг ортиқ (кўп даражада) борлигини ифодалаш талаби туғилса, шу нарсани билдирувчи сўздан **-дор** аффикси ёрдамида янги сифат ясаш мумкин бўлади: **Қиррадор** стаканда вино ичишадида, **анор** газак қилишади. (Ў. Ҳошимов)

Материаллар **-дор** аффиксининг аслида ҳам, ҳозир ҳам сифат ясовчи эканини тўла тасдиқлайди. Лекин шуниси ҳам маълум бўлдики, **-дор** аффикси билан ясалувчи сифатларнинг отлашиш (от вазифасида қўлланиш) хусусияти кучли. **-ли** аффикси ёрдамида ясалган *айбли, байроқли, вафоли* каби сифатларнинг от вазифасида қўлланиши деярли учрамайди. *Айбдор, байроқдор, вафодор* сифатларининг отлашиши эса жуда кўп учрайдиган ҳодиса: *Бу мажлисининг қаҳрамони бўлган Ҳасан айбдордай ерга қараб ўтирган бўлса ҳам...* (С. Айний) *Ҳадемай шу батальонга ярадорлар кела бошлади.* (Шухрат) **Совриндорлар** аниқланди. („Тошкент оқиш.“ газ.)

Худди шу хусусияти таъсирида бўлса керак, **-дор** аффиксли баъзи сўзлар бутунлай отга кўчган: *қулдор, боғдор,*

дўқондор, мулкдор кабилар: *Ҳар бир манзилгоҳда бир ижарадор истиқомат қиларди. (М. Иброҳимов) Қиш сукунати бирдан бузилди-ю, барча жондорлар ҳаракатга келиб, амал ола бошлади. (Яшин) Арслонқул ... болаликдан пода боққан, ердорларнинг хирмонини кўтарган, қўш ҳайдаган. (Ойбек) Домладан кейин сўз олган бир киши Николайнинг вақтида боғдорларга, дўқондорларга қанча солиқ чиққанлиги ... тўғрисида узоқ сўзлади. (А. Қаҳҳор)*

Ниҳоят, **-ли** ва **-дор** аффиксларининг ўзига хос фарқли хусусиятлари ҳақида гапирганда шуни ҳам таъкидлаш керакки, **-ли** аффиксли сўзлар ҳаракатнинг белгисини ифодалаш учун ҳам қўлланаверади. **-дор** аффиксли сўзлар, асосан, предмет белгисини ифодалашда қўлланади. Масалан, *унумли ишляпти, самарали ривожлантирмоқ* кабилардаги *унумли, самарали* сифатларини *унумдор, самарадор* сўзлари билан алмаштириб бўлмайди.

Маълум бўлдики, **-дор** аффикси бошқа сифат ясовчи аффиксда бўлмаган, жумладан, ўзаро синоним бўлган **-ли** аффиксдан фарқли ўзига хос айрим белги-хусусиятларга эга. Ана шу хусусиятлари ҳозирги ўзбек тилида **-дор** аффиксининг ҳам сифат ясовчи бўлиб қўлланишига асос (сабаб) бўлади.

сер- аффикси. Бу аффиксга бўлган муносабат, берилган таъриф сўз ясалишига оид ишларда турлича. Баъзи ишларда, умуман, сифат ясовчилар қаторида келтирилмайди, бинобарин, маҳсулсиз аффикс деб қаралса, баъзи ишларда у маҳсулдор ва фаол сўз ясовчи деб таърифланади. Лекин бевосита ўзбек тили материалларидан келиб чиқиб баҳо берилса, ҳар икки қарашга ҳам қўшилиб бўлмайди.

сер- аффикси ёрдамида ясалган сўз (сифат)лар 100 дан ортиқроқ. Шундан келиб чиқилса, бу қўшимча ҳақиқатда ҳам сермаҳсул сўз ясовчидек туюлади. Лекин, биринчидан, бу сўзларнинг анчагина қисми тайёр ҳолда тожик тилидан ўзлашган. Ўзбек тилининг ўзида ясалган сифатлар кам миқдорда. Иккинчидан, ҳозирги кунда унинг ёрдамида кўп, янги-янги сўзлар ясалаётгани йўқ (бунинг ҳам ўз сабаби бор, албатта). Шунга кўра бу аффиксни ҳозирги ўзбек тилидаги сермаҳсул сўз ясовчилар қаторига қўшиш мумкин эмас.

сер- аффиксини сифат ясовчи аффикслар қаторига қўшиш маслиҳат ёки уни маҳсулсиз сифат ясовчи ҳисоблаш ҳам тўғри эмас. Чунки, кам миқдорда бўлса ҳам, унинг ёрдамида янги

сўзлар ясалаётгани кузатилади. Масалан: *У эрталаб кийим-кечаклари, укаларига олган совға-саломларини йиғиштирди, уларни серчўнтак, серзанжир чарм халтачасига битта-битта жойлади.* (О. Ёқубов) *Акс ҳолда у ҳар бир саволга бунчалар кенг, ҳар томонлама ... серқамров жавоб бермас эди.* („Мил. тикланиш“ газ.) Демак, объектив имконият мавжуд бўлса, бу қўшимча янги сўз ясайверади. Бинобарин, унинг фаолияти тўхтамаган — маҳсулли аффикс. Шундай бўлиши ҳам табиий. Чунки **сер-** қўшимчаси сифат ясовчи барча аффикслардан, шунингдек, маълум даражада вазифадош, маънодош бўлган **-кор, -дор, -чан** аффиксларидан (қийёс.: *маҳсулдор — сермаҳсул, ҳаракатчан — серҳаракат*) ўзига хос хусусияти билан фарқланади. Бу қўшимчанинг маъносиди „кўп“ унсури (семаси) бор. Унинг ёрдамида ясалган сифатларда ана шу сема („маъно“) ўз ифодасини топади: *серфарзанд — фарзанди кўп* ва б. Худди шу нарса сифат ясовчи бошқа аффикслардан фарқли маъноли сифат ясовчи вазифасида фаолият кўрсатишини тақозо этади.

Хуллас, аслида форс-тожикча сўзлар таркибида ўзлашган „сер“, кейинчалик ўзбек тилининг ўзида ҳам сўз ясайдиган бўлди — шу тилнинг ҳам сўз ясовчисига айланди ва, кўп миқдорда бўлмаса ҳам, сифат яшаш учун қўлланыпти.

-чан аффикси. Бу аффикс от туркумига оид сўзлардан ва **-в** аффиксли ҳаракат номи (иш оти) шаклидан сифат ясайди.

1. Отларга қўшилиб шахс ёки предметнинг шу от англатган иш, ҳаракат, ҳолатга мойиллик белгисини, мойилликнинг кучлилиги белгисини билдирувчи сифатлар ясайди: *ишчан, уятчан, хаёлчан, курашчан* каби. Мисоллар: *Танқид, айниқса, матбуотдаги танқид ... ишчан, амалий характерда бўлиши кераклиги шубҳасиз.* („Ўзб. овози“ газ.) *Матбуот ... тарбиялаш ва ташкил этишининг таъсирчан воситасидир.* (Газетадан) *У сафар халтасини орқалаб, кўча томонга ўтиб бораркан, бир маҳал унинг ўйчан ўтиришларини кўриб, „уйга кетиш йўлини ахтараётибди йигит“ деб кулган ярадори бир шериги билан кўрди.* (Шухрат) *Ҳозирги куннинг энг талабчан мезони билан ўлчаганди ...* („Ўзб. овози“ газ.).

Мисоллар (умуман, биз тўплаган материаллар) шуни кўрсатадики, **-чан** аффикси ҳар қандай отлардан эмас, балки иш, ҳаракат, ҳолат билдирувчи ном бўлган, ҳаракат-ҳолат тушунчасига эга бўлган отлардан (жумладан, *иш, ҳаракат*

сўзларининг ўзидан — *ишчан*, *ҳаракатчан* каби) шундай сифатлар ясайди. Ҳатто, рус тилидан ўзлашган шундай хусусиятли отлардан ҳам сифат ясаши учрайди: ..эни буйича ўлчамларнинг нисбатан кичиклиги туфайли сеялка юқори *манёврчандир*. („Янги техника“ журн.)

-чан аффикси ёрдамида бу типда ясалган сўзлар кўп эмас. Лекин бунга қараб мазкур аффиксни маҳсулсиз аффикс деб бўлмайти. Унинг ёрдамида янги сифатлар ясалаётганини кузатиш мумкин: *Хуллас, бугунги кунда истиқлол ва демократия ... ўқувчиларнинг фикрчан, талабчан, ижодкорлиги каби нуқталарда намоён бўлиши керак.* („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) ...котиба „буларнинг оғзи маҳкамроқми ишқилиб“, деган маънода *саволчан* тикилди. (А. Обиджон) Одатда, ҳар куни бу пайтда *мириқиб ухлаб ётадиган, ҳозир эса иштиёқчан* уйга кириб-чиқиб юрган укамнинг ... *хатти-ҳаракатларида болалигимни кўрдим.* (Икром Искандар)

2. **-в** аффиксли феъл шаклига қўшилиб, шу феъл англатган ҳаракат, ҳолатни бажаришга мойилликни, шундай белгининг кучлилигини билдирувчи сифат ясайди. Мисоллар: *Башорат аввал Робияга, кейин менга юпатувчан ... қараб қўйди.* (Ў. Ҳошимов) *Ўйлайманки, келишувчанлик қилиб, таклиф этилган ҳар қандай шартномага имзо чекаверишлари мумкин.* („Халқ сўзи“ газ.) *Иброҳим кечирувчан эди...* (Гулнора Раҳмон) *У бундай жасорат, бундай яшовчанликни қаердан оларкин?* (М. Исмоилий) *Қонунга хилоф иш қилаётганларни бир қоқиштириб қўйсак ёмон бўлмас, ўртоқ Мансуров, — синовчан назар билан унга тикилди* Фиёсиддин. (П. Қодиров)

Ҳар иккала бандда келтирилган мисоллардан маълум бўлдики, **-чан** аффикси шахс ёки предметнинг бирон иш, ҳаракат-ҳолат нуқтаи назаридан хусусиятини, яъни шундай белгисини билдиради. Мазмунидан иш, ҳаракат, ҳолат англашилиб турадиган отлар у қадар кўп эмас ва шундай маъноли отларнинг янги-янгилари пайдо бўлаётгани ҳам йўқ. Шу сабабли **-чан** аффикси ёрдамида отлардан ясалган сифатлар ҳам у қадар кўп эмас, шунингдек, отлардан янги ясалаётганлари ҳам саноклидир. Лекин **-в** аффиксли феъл шаклидан **-чан** аффикси билан сифат ясалиши эса анчагина фаол, сермаҳсул ҳолатдир. Бунинг сабаби шундаки, шахс ёки нарсанинг бирор ҳаракат-ҳолат нуқтаи назаридан хусусиятини ифодалаш учун шу ҳаракатни билдирувчи феълнинг **-в** аффиксли

шаклини (ҳаракат номи — от шаклини) ҳосил қилиб, ундан **-чан** аффикси ёрдамида сифат ясаш имкони юзага келтирилади. „Янги техника“ журналидан олинган қуйидаги мисолларга эътибор беринг: ...чўл ўсимликларининг уруғи кам **сочилувчан**, жуда ифлосланган бўлади. ...чигитнинг яшаш қобилияти ва **унувчанлигини** сақлаб қолиш зарур. ...Полиэтилен **ёнувчан** материалдир. Чўкиш деформациялари **оқувчанлик** деформациясидан анча кичик... ...арпа уруғининг униб **чиқувчанлиги**... **Букулувчан** шиша ва б.

Айтиб ўтилган сабаб туфайли фан ва техникага оид терминлар ясалишида **-чан** аффикси жуда фаол ва сермахсулдир.

кам- ёрдамчиси. *Кам* сўзининг сўз ясаш вазифасига эга эканлиги ҳақида ишнинг „Сўз ясовчи“ қисмида ҳам гапирилди. Унинг ёрдамида сифат ясалди. Бу сифатлар шахс ёки предметнинг сўз ясалishi асосидан англанган нарсага меъёрдан оз даражада эгалик белгисини билдиради: *камгап одам, камқувват хўжалик, камқатнов йўл* ва б. *Кам* ёрдамчиси билан ясалган сифатлар кўп эмас, яъни **кам** сермахсул сўз ясовчи эмас.

Бу сўз ясовчи шу турга кирувчи сўз ясовчилардан ўзига хос хусусияти билан фарқланади. Масалан, **-ли** аффикси белгининг меъёрий ҳолатга нисбатан даражасини (ортиқ-камлиги, кучли-кучсизлигини) қайд этмайди. *Кам* сифат ясовчиси эса белгининг меъёрдан оз, паст эканини қайд этади. Бу нарса *кам* сўзининг луғавий бирлик (лексема) сифатидаги маъноси билан боғлиқ.

Белгининг даражасини қайд этиши билан **сер-** сифат ясовчиси билан умумийликка эга, яъни **сер-** ясовчиси ҳам шундай хусусиятга эга. Лекин улар қарама-қарши (зид) маънолилиги билан бир-биридан фарқланади: *сермахсул — каммахсул, сердаромад — камдаромад, серқатнов — камқатнов*. Шу билан бирга, **кам-** ясовчиси **сер-** ясовчисига нисбатан ҳам кам қўлланади.

Маълум бўлдики, эгалик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар билан ҳосил қилинган сифатлар бир умумий белгиси, яъни, белгининг ортиқ-камлиги, кучли-кучсизлиги кабилардан қатъи назар, эгалик белгиси билан бир гуруҳни, турни ташкил этади. Бу турга оид сифат ясовчиларнинг ҳар бири эса ўзига хос хусусияти билан (масалан, белгидаги ортиқ-камлик, кучли-кучсизлик ва ш.к.ни қайд этиш ёки

қайд этмаслик хусусияти билан) бир-биридан фарқланади. Бу хусусиятлари уларнинг сифат яшашдаги маҳсулли-маҳсул-сизлик, сермаҳсул-каммаҳсуллик ҳолатига таъсир этади. Белгидаги ортиқ-камлик, кучли-кучсизликни қайд этмайдиган, яъни бу нарсага нейтрал (бефарқ) бўлган қўшимча сермаҳсул бўлгани ҳолда (мас., **-ли** қўшимчаси), бошқаларининг қўлланиш доираси (ўзига хос хусусияти асосида) чегараланган бўлади, бинобарин, улар сермаҳсул сўз ясовчи бўла олмайди. Бу турга мансуб сифат ясовчиларнинг **-ли** қўшимчасидан бошқалари сермаҳсул сўз ясовчилар эмас.

Эга эмаслик белгисини билдирувчи сифат ясовчилар

Бу турдаги сифат ясовчилар шахс ёки предметнинг сўз ясашиш асосидан англашилган нарсага эга эмаслигини, шу билан характерланувчи белгини билдирувчи сифатлар ясайди. Бу турга **-сиз, но-** аффикслари киради. Шунингдек, **ғайри-**сифат ясовчисини ҳам мазкур турга киритиб таҳлил этган маъқул. Чунки унда ҳам, умуман олганда, инкор тушунчаси бор.

-сиз аффикси. Ўзбек тилида **-сиз** аффиксининг ҳам сўз яшаш, ҳам форма яшаш вазифасига эгаллиги сўз ясашишига оид ишларимизда кенг ёритилган. Шу сабабли бу ўринда фақат сифат ясаши ва шу билан боғлиқ хусусиятларига тўхтаймиз. Бу аффикс ҳам, худди сифат ясовчи **-ли** аффикси каби, ҳозирги ўзбек тилида энг сермаҳсул сўз ясовчидир. Унинг ёрдамида отлардан қуйидаги маъноли сифатлар ясалади:¹

1. Шахс ёки предметнинг сўз ясашиши асосидан англашилган нарсага эга эмаслиги, унда шундай нарсанинг йўқлик белгисини билдирувчи сифатлар ясайди: *Боласиз, бошсиз, гўштсиз, имзосиз, мевасиз, нурсиз, паранжисиз, қуролсиз, адабсиз, андишасиз, лофсиз, талантсиз, тартибсиз, қадрсиз* ва бошқалар. Масалан: *Отаси кўкнори емирган банги сингари рангсиз, ҳолсиз, довдир, паришонхотир кўринади қизига. (М. Исмоилий) Ёзганларим хатосиз, Тингларсан она, Кўрган роҳатларимдан ёзарман яна. (Ғайратий) [Фосиқ афандининг]*

¹ Сифатларга қўшилиши икки-уч сўздагина учрайди: *ўнғайсиз, тенгсиз, тўлиқсиз* (феъл) каби. *Қаровсиз, экувсиз, аёвсиз, ўлчовсиз* кабилардаги *қаров, экув, аёв, ўлчов* ҳаракат номи эмас, балки отдир.

туксиз қошлари жийирилиб бориб, кўк шишали кўзойнақларига қадалди. (М. Исмоилий) Унинг ҳисобича, шу **поёнсиз** тўқайнинг ўзида бир неча янги қишлоқ вужудга келиши мумкин. (Ҳ. Фулом) **Виждонсиз, вафосиз** у она ҳали бу гўдакнинг тирноғига ҳам зор бўлади. (М. Алиев)

Бу мисолларда шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага эга эмаслиги маъноси ифодаланяпти, яъни булардаги **-сиз** аффиксини йўқ сўзи билан алмаштиришнинг иложи бор: *боласиз — боласи йўқ, имзосиз — имзоси йўқ, андишасиз — андишаси йўқ, қадрсиз — қадри йўқ* каби. Лекин **-сиз** аффикси ёрдамида ясалган сифатларнинг ҳаммасида „йўқ“ маъноси шу даражада бўлавермайди ва бундай сифатлардаги **-сиз** аффиксини йўқ сўзи билан алмаштириш доим мумкин бўлавермайди. Мисоллар: *Бу оила аъзолари бир умр шодлик, тўй-томоша кўрмади, ҳатто миннатсиз нон ейиш нималигини билмади.* (М. Ўринхўжаев) *Болалар бу гапларни эшитиб, иккинчи томондан, шаъниларига айтилган адолатсиз гаплардан хафа бўлиб, анча сўзлашди.* (П. Турсун) [Муҳаррир] *ахборингиз учун Чека ўша вақтларда боқимсиз болалар устидан ғамхўрлик қилишни ўз зиммасига олган эди.* (А. Қаҳҳор) *...Қари куёв худди жуфти билан энди танишган бўйдоқдек ўхшовсиз қилиқлар қилади.* (А. Муҳиддиндов) *Гулсум, патнусни қатирлатиб, ўхшовсиз ҳарфларни узун энги билан ўчириб, анча овора бўлди.* (П. Турсун)

-сиз аффикси билан ясалган сифатлар ҳаракатнинг белгисини билдириб, ҳол вазифасида қўлланиши мумкин. Бундай ҳолларда **-сиз** аффиксини йўқ сўзи билан умуман алмаштириб бўлмайди: *Бироқ, Самадов ҳар гал ҳам асоссиз ишдан бўшатилганли учун мактабга қайтиб келаверади.* („Муштум“ журн.) *Жамоа хўжалигининг бригада бошлиғи Қосимов ... бир неча ўн гектар гўзани парваришеиз қолдирган.* (Газетадан)

Маълум бўлдики, **-сиз** аффикси ёрдамида **-ли** аффикси билан ясалувчи сўзларга қарама-қарши маъноли (антоним) сифатлар ҳосил қилинади (*хавфли — хавфсиз, ширали — ширасиз, мевали — мевасиз* ва бошқалар). Маънодаги қарама-қаршилиқ ҳисобга олинмаганда, **-ли** ва **-сиз** аффикслари билан ясалувчи сўзларнинг бошқа хусусиятлари бир-бирига ўхшайди. Масалан, **-сиз** аффиксининг **йўқ** сўзига маъно жиҳатдан яқинлиги (тенг эмас), шунинг учун **-сиз** аффикси **йўқ** сўзи билан алмаштирилса, маълум даражада путур етиши,

айрим ҳолларда эса алмаштириш мутлақо мумкин эмаслиги каби хусусиятлар **-ли** аффикси билан *бор* сўзининг ўзаро муносабатларида мавжуд.

2. Шахс ёки предметда сўз ясалиш асосидан англашилган нарсанинг кам, меъёрдан паст (деярли йўқ) даражада мавжудлигини билдирувчи сифатлар ясайди: *Елкасида байтили тўн, катта очилган кўз, қонсиз юз билан бир неча дақиқа ўнгига қараб ўтирди. (И. Исмоилий) Унумсиз қўл меҳнати давом этса этаверсин, лекин том босиб қолмасин эмиш. („Муштум“ журн.) Эркаксиз уй фэйзсиз, кўрксиз кўринади кўзга, фарзанд учун эса ота бир тоғдай. (М. Алавия) Чўнтагидан рўмолча олиб, энсиз пешонасидаги терларини, кўз ёшини арти-да, сўнг сўзида давом этди. (М. Алавия) Абдушукур манглайи тиришган, кўзойнакли, этсиз қорамтир юзи ичига ботган, ориққина киши. (Ойбек)*

Бу типдаги сифатларда айтиб ўтилган маънонинг реаллашувида сўз ясалиш асоси билдирадиган нарсага хос хусусият ҳам роль ўйнайди, яъни **-сиз** аффиксини олган сўз билдирадиган нарса шахс ёки предметда объектив ҳолда мавжуд бўлади. Масалан, тирик одам ёки ҳайвонда албатта қон, гўшт (эт) мавжуд бўлади. Лекин унинг миқдори (даражаси) ҳар бир одам ёки ҳайвонда турли даражада бўлиши мумкин. Инсон ёки ҳайвондаги ана шу қонни, гўштни англатадиган қон, эт (гўшт) сўзига **-сиз** аффикси қўшилганда, шу нарсанинг шахс ёки ҳайвонда меъёрдан паст даражада эканлиги ифодаланади. Худди шу „меъёрдан паст“лик тушунчаси таъсирида **-сиз** аффикси ёрдамида ясалган айрим сифатларда сўз ясалиш асосидан англашилган нарсанинг яхши эмаслиги, пастлиги маъноси ифодаланади: *Хўш, сутнинг сифатли ёки сифатсиз бўлиши нималарга боғлиқ? („Тошкент оқиш.“ газ.) Бектемир полвоннинг шу тобда дилгир ва кайфсиз эканини пайқади, лекин чурқ этишга тоби йўқ. (Ойбек)*

-сиз аффикси, бир томондан, бу маъносида ҳам **-ли** аффикси ёрдамида ҳосил бўлувчи сифатларга қарама-қарши маъноли сифатлар ясайди. Иккинчи томондан, **-ли** ва **-сиз** аффикслари ёрдамида иккинчи пунктда кўрсатилган типдаги сифатлар ясалишида маълум умумийлик бор, яъни ҳар иккала аффикс ҳам шахс ёки предметда объектив ҳолда бор бўладиган нарсани билдирувчи сўзлардангина шундай типдаги, қарама-қарши маъноли сифатлар ясайди: *сифатли — сифатсиз, кучли — кучсиз, кўркли — кўрксиз, ақлли — ақлсиз, бахтли — бахтсиз, тукли — туксиз* ва б.

-ли ва **-сиз** аффикслари қарама-қарши маъноли сифатлар ясабини кўрдик. Лекин ҳар қандай сўздан бу аффикслар ёрдамида қарама-қарши маъноли сўз ясалавермайди. Бирон сўздан **-ли** аффикси ёрдамида сифат ясалгани ҳолда ундан **-сиз** аффикси ёрдамида сифат ясалмаслиги ва, аксинча, **-сиз** аффикси билан сўз ясалгани ҳолда **-ли** аффикси билан сифат ясалмаслиги мумкин. Масалан, *даҳшатли, аянчли, нафратли* сўзларининг **-сиз** аффикси билан ясалувчи антоними йўқ. Шунингдек, *юзсиз, сўнгсиз, иложсиз* сўзларининг **-ли** аффикси билан ясалувчи антоними йўқ.

Умуман, ҳар иккала аффикс ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда сермахсул сифат ясовчилар ҳисобланади.

но- аффикси. Бу аффикс, асосан, сифатлардан, кам миқдорда отлардан сифат ясайди.

1. Сифатларга қўшилганда асосдан англашилган маънони (белгини) инкор этади, шахс ёки предмет учун асосдан англашилган белги хос эмаслигини билдиради, яъни **но-**аффикси „бўлмаган“, „эмас“ маъносини билдиради. Қиёсланг: *аниқ — ноаниқ (аниқ бўлмаган, аниқ эмас), маъқул — номаъқул (мақул бўлмаган, маъқул эмас), муносиб — номуносиб (муносиб бўлмаган, муносиб эмас), текис — нотекис, қулай — ноқулай* ва б. Қуйидаги икки мисолни қиёсланг: *Сиз, кейинги пайтларда ноанъанавий тиббиёт соҳасида фаолият кўрсатяпсиз. („Тошкент оқиш.“ газ.) Таълим-тарбия жараёнини ташкил қилишда анъанавий бўлмаган ишнинг шакл ва услубларини тадбиқ қилиш... („Уқит. газ.“)*

2. Отларга қўшилиб, шахс ёки предметнинг асосдан англашилган нарсага эга эмаслигини, унинг инкори билан боғлиқ бўлган белгисини билдирувчи сифат ясайди: *ноилож, ноўрин* каби. Бу типдаги сифатлар ўзбек тилида 10 лар атрофида бўлиб, улардан айримларида **но-** аффикси **-сиз** аффиксига маънодошдир: *ноилож — иложсиз, ноўрин — ўринсиз, ноумид — умидсиз, ноинсоф — инсофсиз*. Айрим сифатларда эса сўз ясашиш асоси ҳозирги ўзбек тилида мустақил сўз сифатида қўлланмайди ёки айрим сўзларда **но-** аффикси сўз ясовчига хос умумий маънога эга бўлмайди ва шу сабабли бу сўзларнинг маъносини ясовчи аффикс ва сўз ясашиш асоси маъноларидан келтириб чиқариб бўлмайди: *ножўя, нописанд (лик), ношукур* каби.

Ўзбек тилида отлардан **но-** аффикси ёрдамида ясалган сифатлар ана шу кўрсатиб ўтилган сўзлардир. Демак, отлардан

сифат ясашда **но-** аффикси сермахсул эмас. Шу фикрни **но-** аффикси ёрдамида сифатлардан сўз ясалишига нисбатан ҳам айтиш мумкин, яъни яқин вақтларгача **но-** аффикси ёрдамида сифатлардан ясалган сўз (сифат)ларнинг миқдори 30 га яқин бўлган. Булар ҳам асосан ўзлашма сўзлар бўлиб, араб ва форс-тожик тилларига оид сўзлардан ясалган сифатлар: *ноаниқ, ноаҳил, номаълум, номуносиб, ноҳақ, нобоп, номард, нопок* каби.

Хуллас, ўзбек тилида дастлаб **но-** аффикси ёрдамида ясалган ўзлашма сўзларгина бўлган. Ўзбек тилининг ўзидаги сўзлардан **но-** аффикси ёрдамида сўз ясалиши бўлмаган. Лекин сўнгги йилларда унинг ёрдамида ўзбекча сўзлардан, шунингдек, рус тилидан ўзлашган сўзлардан янги-янги сифатлар ясалган ва ясалаётганини кўрамиз: *ноқоратупроқ, нокапиталистик, ноишлаб чиқариш, нотўқима, ностандарт, нодавлат* ва бошқалар.

Кўринадики, **но-** аффикси ҳозирда ўзбек тилининг сўз ясовчи аффикслари қаторидан ўрин олган ва у янги-янги сўз (сифат)лар ясалишида иштирок этипти. Бу эса **но-** аффиксининг ўзига хос хусусияти, маъно ва вазифасига эгаллиги билан боғлиқ.

Ўзбек тилида **но-** аффиксининг сўз ясовчи сифатида фаоллашуви фан, техника ва бошқа соҳаларнинг ривожланиши натижасида юзага келган ва рус тилида **не-** префиксли сўзлар билан ифодаланувчи янги ҳодисаларни ўзбек тилида ифодалаш талаби билан ҳам боғлиқ.

Рус тилида **не-** префикси билан ясалган ва сўз ясалиш асосидан англашилган маънонинг инкорини билдирувчи сўзларни ўзлаштириш жараёнида шу маънони ифодалаш имконига эга бўлган **но-** аффиксини қўллашга олиб келган. Лекин дастлабки даврларда **но-** аффикси ёрдамида санокли (икки-учта) янги сўз ясалганини кўрамиз. Ҳатто, ҳозирда ҳам **но-** аффиксининг сўз ясаш имкониятидан тўла фойдаланилаётгани йўқ. Русча **не-** префикси билан ясалган кўпгина сўзлар билдираётган маънони **но-** аффикси ёрдамида сўз ясаш орқали ифодалаш мумкин бўлгани ҳолда, негадир уларни тасвирий йўл билан ифодалаш ҳоллари ҳам бўлди. Бизнингча, бунинг сабаби, биринчидан, 30- йилларгача **но-** аффикси янги сўз ясовчи сифатида фаол бўлмаганидан (фақат форс-тожик тилларидан ўзлашма сўзлар таркибидагина қўлланиганидан) ва шунинг таъсирида уни ўзбек тили сўз ясовчиси деб

қарамасликда бўлса, иккинчидан, **но-** аффиксининг маъно ва вазифаси (шу вақтгача яратилган ўзбек тилига оид ишларда) аниқ белгиланмаганлигидандир. Учинчидан, собиқ иттифоқнинг кейинги йилларида арабча, форс-тожикча элементларнинг қўлланишига қарши муносабатнинг таъсири бунда ўз аксини топди деб ўйлаймиз. Демак, **но-** аффиксини фаол ишга солиш учун, унинг сўз яшаш имкониятидан тўғри, тўла фойдаланиш учун унинг маъно ва вазифасини аниқ белгилаб олиш ва уни ишга солиш керак бўлади. Маълум даражада шундай қилина бошланди.

Юқорида кўриб ўтдикки, инкорни ифодаловчи русча **не-** префиксли сўзларга хос маънони ўзбек тилида ифодалаш талаби билан **но-** аффикси маҳсулли, фаол сўз ясовчига айланган. Ҳозирда ҳам рус тилида **не-** префикси ёрдамида янги сўзлар ясалади ва уларни ўзбек тилида ифодалаш талаби билан **но-** аффикси ёрдамида ўзбек тилида сифатлар ҳосил қилинади. Лекин шунини айтиш керакки, биринчидан, инкор ифодасига эга бўлган **не-** префиксли сўзларнинг ҳаммаси бир хил маъноли эмас. Иккинчидан, ўзбек тилида белгининг инкори маъноси **но-** аффиксидан бошқа аффикслар ёрдамида ҳам ифодаланади, яъни ўзбек тилида инкор ифодали сифат ясовчи бошқа аффикслар ҳам бор. Демак, **но-** аффикси ва у билан умумий маъно ва вазифага эга бўлган бошқа аффикслардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятини аниқ белгилаш ва русча **не-** префиксли сўзлар қандай маъно ифодалаганда уни ўзбек тилидаги инкор мазмунли қайси аффикс билан ифодалаш мумкинлигини белгилаш керак бўлади.

Маълумки, сўз ясалиш асосидан англашилган нарса ёки белгининг инкорини билдирувчи сўзлар ҳозирги ўзбек тилида жуда кўп миқдорни ташкил этади. Бундай сўзлар **-сиз, бе-** ва **но-** аффикслари ёрдамида ясалади. Бу аффикслар инкор маъноси билан умумийликка эга бўлса ҳам, улардан ҳар бири ўзига хос фарқли белги-хусусиятга ҳам эга.

Инкор маъносига эга бўлган **-сиз** ва **бе-** аффикслари, асосан, отлардан сифат ясайди. **но-** аффикси эса, аксинча, асосан, сифатлардан сифат ясайди. Демак, қандай сўзлардан сифат ясашига кўра **-сиз, бе-** аффикслари ва **но-** аффикси тамомила фарқли аффикслардир. Бундан ташқари, **-сиз, бе-** ва **но-** аффикслари инкорни ифодалаши билан умумийликка эга бўлса ҳам, лекин маъносигаги ўзига хосликлари билан ҳам ўзаро фарқланади.

Кўриб ўтдикки, **-сиз** аффикси шахс ёки предметга сўз ясалиш асосидан англашилган нарсанинг йўқлиги билан боғлиқ белгисини билдирувчи сифат ясайди. Шунинг учун ҳам бундай сифатлардаги **-сиз** аффиксига хос маънони йўқ сўзи билан ифодалаш мумкин бўлади: *дармонсиз — дармони йўқ, хабарсиз — хабари йўқ, кучсиз — кучи йўқ* ва б. Ҳатто, **-сиз** аффикси сифатлардан сўз ясаганида ҳам унга хос шу хусусият сақланади: *тенгсиз — тенги йўқ, кераксиз — кераги йўқ* каби. **но-** аффикси эса, юқорида кўриб ўтганимиздек, шахс ёки предмет учун сўз ясалиш асосидан англашилган белги хос (характерли) эмаслиги маъносини билдиради, яъни „бўлмаган“, „эмас“ маъносини билдиради. Шу сабабли **но-** аффикси ўрнида, *бўлмаган, эмас* сўзларини қўллаш мумкин бўлгани ҳолда, *йўқ* сўзини қўллаб бўлмайди: *нотекис — текис бўлмаган, текис эмас; номуносиб — муносиб бўлмаган, муносиб эмас* ва ҳоказо. Худди шу хусусиятларига кўра рус тилидаги **без-** приставкали сўзлар ўзбек тилига **-сиз** аффиксли сўзлар билан таржима этилгани ҳолда, уларни **но-** аффиксли сўз билан таржима қилиб бўлмайди.

Рус тилидаги **не-** префикси ўзбек тилидаги **-сиз** ва **но-** аффиксларига хос маъноли сўзлар ясай олади. *Неважный — аҳамиятсиз; невольный — ихтиёрсиз, эрксиз; неверный — нотўғри; незнакомый — нотаниш; неизвестный — номаълум* каби. Демак, русча **не-** префикси билан ясалган инкор мазмунли сўзларни ўзбек тилига таржима этишда **-сиз** ва **но-** аффиксларининг маънодаги ана шу фарқли хусусияти ҳам ҳисобга олиниши ва улардан мос бўлгани билан сўз яшаш керак бўлади.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилгандан кейинги вақтларда, янги нарса, тушунчаларни ифодалашда ўзбек тилининг ўз имкониятларидан фойдаланиш, янги сўзлар яратишга аҳамият бериш ҳам **но-** аффикси ёрдамида янги-янги сўзлар ясалишига таъсир этди.

Сўз ясалиш асоси рус ёки рус тили орқали ўзлашган сўз бўлса, **но-** аффиксининг **не-** префиксига хос маъно ва вазифада қўлланаётгани жуда аниқ бўлиб туради. Мисоллар: *Албатта, одамнинг бундай табиий фазилатга эга бўлишига халал берувчи нообъектив, сунъий шароитлар мавжуд бўлиши мумкин.* („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) ...*Уқув юртларининг нофилологик ўзбек бўлимларида ўзбек тилини ўқитиш...* („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) *Ҳаракатимизга халал беришига ҳар*

қандай уринишлар самарасизгина бўлиб қолмай, шу билан бирга, **нореал** ҳамдир. („Ўқит. газ.“)

но- аффиксининг ана шундай сўз ясаш имконияти юзага келгач, фақат рус тилидан таржима жараёнида эмас, умуман, кўриб ўтилган маъноли сифатлар ясалишида **но-** аффиксидан фойдаланиладиган бўлди. Мисоллар: *Лекин ҳар қанча пардоз-андоз билан яралишида **ноетук** бўлган нарсани етук қилиб бўлмайди.* („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) ...врач аёлнинг одамларга **ноинсоний** муомаласи ... („Тош. ҳақ.“ газ.) ...қабул қилишдаги **нотукамликда**, ... ўртамиёна ўқувчиларнинг талаба бўлишларидаги **нохотисликни** ўқув юрти муаллимлари зиммасига юклайдилар. („Ўқит. газ.“)

но- аффиксининг отлардан, ҳатто, равишлардан сифат ясаётганлиги унинг сермахсул сифат ясовчига айланиб бораётганини яна бир бор тасдиқлайди. Мисоллар: **ноозиқ-овқат** моллари ишлаб чиқариш кескин кўпайтириш .. („Тош. ҳақ.“ газ.) Қачон ва қай йўсинда ўзбек тилини **ноўзбекларга** ўргатиш йўларини яхшилаш. („Ўқит. газ.“) У умуман **ноишлаб чиқариш** соҳасига ажратилаётган маблағлар ҳажмларини ҳам маъқулламайди. („Тош. ҳақ.“ газ.) Мамлакатда **ноодилона** ташкил топган иқтисодий алоқалар тузилиши натижасида хомашё беришга мўлжалланган. („Халқ сўзи“ газ.) ...қатор раҳбар ходимларнинг Икромов тўғрисида **нодўстона** фикр билдирганлари ҳам бу масалада муҳим роль ўйнади. („Ёшлик“ журн.)

Инкор мазмунига эгаллиги билан **бе-** аффикси **-сиз**, **но-** аффиксларига ўхшайди. Бу аффикс ҳам асли форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзлар таркибида ўтган. Материалларнинг кўрсатишича, бу аффикс ўзбек тилининг ўзида ҳам сифатлар ясаган. *Беиш, бесўроқ, бетиним, бечиким, беўлчов* каби сўзларнинг ўзбек тилининг ўзида ясалганига шубҳа йўқ. Бу аффикс отлардан сўз ясашига кўра **но-** аффиксидан бутунлай фарқ қилади ва **-сиз** аффиксининг вазифадоши, маънодоши ҳисобланади: *бефарқ — фарқсиз, бефойда — фойдасиз, беҳисоб — ҳисобсиз, беандиша — андишасиз* ва б.

Материалларимизнинг кўрсатишича, **бе-** аффикси ўзига синоним бўлган **-сиз** аффиксидан бирон фарқли хусусиятга эга эмас. Ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган **бе-** аффиксли сифатларнинг асосий қисми ўрнида **-сиз** аффикси билан ясалган сифатлар қўллана олади. Худди ана шу ҳодиса, яъни

бе- аффикси маъно нозиклиги ёки бошқа бирон жиҳатдан ўз синоними бўлмиш **-сиз** аффиксидан фарқланмаслиги унинг сифат яшаш вазифасини деярли тўхтатишига, инкор („йўқ“) маъноли сифатлар **-сиз** аффиксининг ўзи билан ясалаверишига сабаб бўлган.

ғайри- аффикси. Бу аффикс сифатлардан сифат ясайди. Унинг ёрдамида ясалган сифатлар шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган белгига зид, қарама-қарши белгили эканини билдиради: *ғайриилмий, ғайриқонуний* каби.

Бу аффикс араб тилидан ўзлашган санокли сўзлар таркибида бўлган: *ғайридин, ғайришаръий* каби. Кейинчалик эса ўзбек тилининг ўзида ҳам айтиб ўтилган маъноли сифатлар ясайдиган бўлган.

ғайри- аффиксининг юқорида қайд этилган маъноси илмий адабиётларда, шунингдек, дарслик ва қўлланмаларда кўрсатилган. Биз бу ўринда мазкур сўз ясовчига хос яна бошқа хусусиятлар ҳақида қисқача тўхтамоқчимиз.

Бу аффикс инкор маъноли сифат ясовчилардан, ўз хусусиятига кўра, **но-** аффиксига яқин туради. Лекин бу аффиксдан ҳам ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади.

но- аффиксининг таҳлилида кўрдикки, у ўзи қўшилган сўзга (сўз ясалиш асосига) оид маънони инкор этади, яъни „эмас“, „бўлмаган“ деган маънони билдиради, шундай маъноли сифатлар ясайди: *нотабиий* (табиий эмас, табиий бўлмаган), *нотўғри* (тўғри эмас, тўғри бўлмаган) каби. Худди шундай белгини ифодалаш учун **ғайри-** аффиксидан фойдаланиш ҳоллари ҳам учрайди, яъни **ғайри-** аффиксининг **но-** аффиксига синоним сифатида қўллаш ҳоллари учрайди. Бир мисол: *Ҳаётда, турмушда нимаики нотабиий экан, у халқда акс муносабат ва нафрат уйғотади. („Тошкент оқиш.“ газ.) Очил ғайритабиий бир дадиллик билан аудиториядан чиқди. (П. Қодиров)*

Лекин **но-** ва **ғайри-** аффикслари ўзига хос маъно нозиклигига эга бўлиб, ана шуни ҳисобга олган ҳолда, уларнинг ҳар биридан ўз ўрнида фойдаланиш керак. Аниқроқ айтганда, белгининг инкорини ифодалаш учун („эмас“, „бўлмаган“ деган маънода) **но-** аффиксини, „зид“, „қарши“ („қарама-қарши“) деган маънода **ғайри-** аффиксини қўллаш мақбул бўлади. Масалан, „илмий бўлмаган“, „илмий эмас“ деган маъно билдирилмоқчи бўлса, *ноилмий* сўзини, „илмга зид“ деган

маъно ифодаланмоқчи бўлса, *ғайриилмий* сўзини қўллаш тўғри бўлади. Шу жиҳатдан бирор нарса, иш-ҳаракатнинг табиийлигини, ихтиёрийлигини инкор этиш учун, яъни „табиий эмас“, „табиий бўлмаган“, ихтиёрсиз“, „беихтиёр“ деган маънода *нотабиий*, *ихтиёрсиз* сўзини қўллаш тўғри, лекин *ғайритабиий*, *ғайриихтиёрий* сўзини қўллаш тўғри бўлмайди. Агар ҳақиқатда ҳам „ихтиёрға қарши“, „хоҳиш-истакка қарши ҳолда“ дейилмоқчи бўлса, *ғайриихтиёрий* сўзини қўллаш мумкин. Қуйидаги икки мисолга эътибор беринг: ... *кўпинча ғайримиллий*, яъни уни бузишни кўзда тутувчи қандайдир „интернационал мазмун“ни кўзда тутиб келганмиз. („Ўзб. адаб. ва санъати“ газ.) ...*таҳдид қилиш*, алдам ёки бошқа *ғайрихуқуқий* йўл билан ... („Халқ сўзи“ газ.) Ҳар икки мисолда *ғайри-* аффиксининг хусусияти тўғри ҳисобга олиниб сўз ясалган. Шунинг учун *ғайримиллий*, *ғайрихуқуқий* сўзларини *номиллий*, *ноҳуқуқий* сўзлари билан алмаштириб бўлмайди.

Нисбий белги билдирувчи сифат ясовчилар

Бу турдаги сифат ясовчилар билан ҳосил қилинган сифатлар бирор нарсага нисбатли белгини, унга нисбатлаб ифодаланадиган белгини билдиради. Булар: *-ги*, *-лик*, *-ий/-вий*, *-ма*, *-симон* аффиксларидир.

Шу вақтгача бўлган илмий адабиётлар, дарслик ва қўлланмаларда „нисбий сифат“ термини қўлланиб келинмоқда. Лекин „нисбий сифат“ деганда қандай сифатлар тушунилиши шу вақтга қадар аниқ ифодасини топмаган. Бу термин русча „относительные прилагательные“ терминининг таржимаси сифатида қўлланиб келиняпти, холос (бу ҳақда кейинроқ яна тўхталамиз).

-ги аффикси. Бу аффикс *-ки*, *-қи* вариантларига эга. Нисбий сифат ясайди. Унинг ёрдамида ясалган сифатлар предметнинг сўз ясалиш асоси англатган нарсага (вақт ёки жой-маконга) оидлик (шундай нисбатли) белгисини билдиради: *кузги*, *ёзги*, *қишки*, *пастки*, *ташқи* каби.

Бу аффикс фақат вақт ва жой (макон) маъносидаги *эрта*, *кеч*, *баҳор*, *ёз*, *куз*, *қиш*, *аввал*, *илгари*, *ҳозир*, *олдин*, *кейин*, *ост*, *уст* каби санокли сўзлардангина сифат ясайди: *эртаги*, *баҳорги*, *кузги*, *аввалги*, *остки*, *устки* каби. *-ги* қўшимчаси ёрдамида янги сифатлар ясалаётгани йўқ, яъни уни маҳсулсиз сўз ясовчи деб ҳисоблаш мумкин. Бунинг сабаби *-ги* аффикси

ёрдамида сўз яшаш учун асос бўладиган янги бирлик -- лексема(лар) юзага келаётгани йўқлигидир.

-ги аффикси аниқ вақтни ва *ост, уст* каби аниқ маконни билдирувчи сўзлардангина сифат ясаши туфайли унинг ёрдамида ҳосил қилинган сифатларнинг маъноси ҳам аниқ бўлади, шу сабабли бу ясама сўзларнинг маъносини таркибий қисмлари (сўз ясашиш асоси ва сўз ясовчи қўшимча) маъноси билан асослаш мумкин бўлади: *қишки* — *қишга оид, қишда бўладиган; охирги* — *охирда жойлашган* ва ҳ. к.

-ги аффиксининг умуман вақт бирлигини эмас, балки муайян вақтни англатувчи сўзлардангина сифат ясаши шу нарсада ҳам аниқ кўринадик, масалан, у *кун, йил* сўзларидан сифат ясамайди, яъни *кунги, йилги* сўзи йўқ. Кун ва йилнинг муайян қисмларини билдирувчи *эрталаб, туш (пешин), кеч, тун, кундуз; баҳор, ёз, куз, қиш* сўзларидан сифат ясайди: *эрталабки, тунги, кундузги...*; *баҳорги, кузги...* каби. Агар *кун, йил* сўзларидан олдин конкретлаштирувчи сўз қўлланса, бу сўзларга **-ги** қўшилади: *бу йилги, ўтган йилги* (даромад) каби. Мазкур қўшимчага хос бу хусусият ҳам унинг вазифа доирасини, сўз яшаш имкониятини чегаралаб қўяди. Шу ўринда **-ги** аффикси билан боғлиқ бир ҳодиса ҳақида тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Кўриб ўтдикки, бу аффикс вақт ва макон (жой) маъноли маълум сўзлардангина сифат ясаган, ҳозирда эса лексема (сўз)лардан унинг янги сўзлар ясаши кузатилмайди. Бу ҳол **-ги** аффиксининг сўз яшаш вазифасини тўхтатганлигини кўрсатмайди, балки **-ги** қўшимчаси сўз ясаши мумкин бўлган конкрет вақт ёки ўрин билдирувчи янги сўзларнинг йўқлиги, юзага келмаётганлиги билан боғлиқ.

Ўрин ва вақт (пайт) билдирувчи жуда кўп сўзларга хос вақтнинг конкретлиги уларни ўрин келишиги қўшимчасида қўллаш билан шакллантирилади. **-ги** қўшимчаси эса ўрин қўшимчаси **-да** билан биргаликда нарса-ҳодисанинг ўрин ёки пайтга муносабатини, шу жиҳатдан бўлган белгисини ифодалайди: *уйдаги, кўчадаги, ёздаги, куздаги* каби. Бунда, асли, ўрин (пайт) маъноси **-да** қўшимчасига, нисбатлаш эса **-ги** қўшимчасига хослигини сезиш қийин эмас. Шу билан бирга, *уйдаги, ёздаги* каби сўзлар таркибидаги **-да** ва **-ги** ни тамомила мустақил (алоҳида-алоҳида) аффикс ҳисоблаб бўлмайди. Шунинг учун ҳам булардаги **-да** ва **-ги** тўла маънода ўрин

осинини вазифасида, **-ғи** эса сифат ясовчи вазифасида эмас. Ҳар иккаласи бирликда нарса-ҳодисанинг ўрин ёки пайт (вақт)га муносабатини (шундай белгисини) ифодалаш учун хизмат қилади ва бир бутун бирлик сифатида қаралиб, ўрин осинини шакли (формаси)ни ясовчи аффикс деб таърифланмоқда¹.

Вақт (пайт) маъноси ўрин келишигидан ташқари муайян сўз (сўзлар) билан ҳам конкретлаштирилиши мумкин. Бу сўз пайт билдирувчи сўздан олдин қўлланади. *Ўтган йил. Келаси қиш* каби. Бундай бирикмалардаги вақт билдирувчи сўзга **-ғи** аффиксини қўшиш билан предметнинг шу вақтга оид (шу вақтга нисбатланувчи) белгиси ифодаланади: *ўтган йилги ҳосил. Келаси йилги қурилиш ишлари* каби. Демак, бундай ҳолларда вақт (пайт)ни конкретлаштириш муайян сўзга, оидлик (нисбатли) белгини ифодалаш эса **-ғи** қўшимчасига хос бўлади.

Айрим мутахассислар *уйдаги, кездеги* каби сўзларда **-да** ва **-ғи** алоҳида (мустақил) аффикс деб ҳисоблайдилар. Қайд этилган ишимизда бу масалага махсус тўхталганмиз. Бу ўринда уларни такрорламоқчи ва **-дағи** қўшимчаси билан боғлиқ масалаларга тўхтамоқчи эмасмиз. Фақат шуни қайд этмоқчи эдикки, **-ғи** қўшимчасининг лексема (сўз)лардан нисбий сифат ясаши кузатилмаётган бўлса-да, лекин у нисбатлаш (нисбий белгини ифодалаш) вазифасини тўхтатган эмас.

-лик аффикси. Бу аффикснинг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги вазифалари ва улар ҳақидаги қарашлар махсус мақоламизда таҳлил этилгани сабабли² бу ўринда унинг сифат ясаш вазифасигагина тўхталамиз.

-лик аффикси ҳам нисбий сифат ясайди ва предмет, нарса-ҳодисанинг сўз ясалиши асосига нисбатли белгисини билдиради. Сўз ясалиш асосининг хусусиятига боғлиқ ҳолда нисбатлашнинг муайян маъноли ҳолати акс этади:

1. **-лик** қўшимчали сўз боғланиб келган (аниқланмиш вазифасидаги) сўз билдирган нарсанинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарса-предмет учун белгиланганлигини, шунга оидлик, хослик белгисини билдиради: *кўрпалик сатин, астарлик бўз, уруғлик буғдой* каби. Бундай сифатларнинг

¹ А. Ҳожиев. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. „Ўқитувчи“, Т., 1979, 54—55- бетлар.

² А. Ҳожиев. Ўзбек тилида **-лик** аффиксининг вазифаси ҳақида. „ЎТА“, 1985, №1, 24—27- бетлар.

отлашиш хусусияти кучли бўлади ва от вазифасида қўлланиши одатдаги ҳол ҳисобланади. Шунинг таъсирида бўлса керак, айрим ишларда бу типдаги сифатлар от деб қаралади. Лекин аниқланмиш вазифасидаги сўзнинг **-и(-си)** қўшимчасини олмаслигининг ўзиёқ **-лик** қўшимчали сўзнинг сифат эканлигини кўрсатади. Қиёсланг: *дўстлик алоқаси (дўстлик — от) — уруғлик чигит (уруғлик — сифат)*.

-лик қўшимчаси билан ясалган бу типдаги сифатлар жуда кам миқдорда.

2. Шахснинг сўз ясашиш асосидан англашилган жойга мансублигини, шу жиҳатдан бўлган белгисини билдиради: *тошкентлик йигит, фарғоналик санъаткорлар, қишлоқлик дўстим* каби: *Жўра полвон уни қўшариқлик Орзихон ая деган кампирнинг уйига жойлаб қўйди. (Саид Аҳмад)*

Демак, **-лик** аффикси фақат шахснинг шундай (мансублик) белгисини билдирувчи сифат ясайди. Предметнинг (нарса-ҳодисанинг) бундай мансублик белгиси эса от+от типдаги бирикма моделида ифодаланади. Қиёсланг: *тоғлик халқ — тоғ ялпизи*. Шу хусусиятига кўра **-лик** аффиксининг бундай типдаги сифат яшаш имконияти ҳам чегараланган.

3. Предмет, нарса-ҳодисанинг сўз ясашиш асоси билдирган вақт, муддат билан ўлчанувчи белгисини, шунча вақтга (муддатга) оидлик белгисини ифодалайди: *кунлик режа, йиллик мажбурият, ойлик маош* каби: *...лабларидан ҳамишалик табассум сўнди. (М. Иброҳимов)*

-лик аффикси **-ги** қўшимчаси каби нисбатлаш хусусиятига эгаллиги туфайли маълум сўзлар доирасида уларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин, лекин ҳамма вақт эмас. Масалан, *қишки кийим* ва *қишлик кийим* дейиш мумкин. Лекин *йиллик даромад* ўрнида *йилги даромад* қўлланмайди.

-ги аффикси ёрдамида лексемалардан янги сўз ясашиши деярли кузатилмаётгани, лекин унинг ўрин келишиқ қўшимчаси билан биргаликда нисбатлаш вазифасида кенг қўлланишини кўрдик. **-лик** қўшимчасида ҳам шундай хусусиятни кўрамиз, яъни унинг ёрдамида нисбий сифат ясашиши маълум сўзлар доирасида чегараланган бўлса, пайт маъноли сўз бирикмаларига қўшилиб, шу пайт (вақт)га нисбатли белгини ифодалаш учун қўлланиши анча кенг тус олган ҳолатдир: *бир кунлик (иш), ўн кунлик (иш), бир ойлик (иш)* ва ҳ.

Хуллас, **-лик** аффикси нисбий сифат ясаши, нисбатлаш вазифасига эгаллигига кўра, айниқса, ўрин ёки пайтга нис-

батли белгини ифодалашига кўра **-ий/-вий** сифат ясовчиси билан бир гуруҳга мансуб. Лекин уларнинг ҳар бири ўзига хос фарқли хусусиятларга эга.

-ий/-вий аффикси. Дастлаб фақат араб тилидан ўзлашган сўзлар таркибида мавжуд бўлган. Бундай ўзлашма сифатларнинг айримларининг **-ий/-вий** дан қолган қисми ҳам ўзбек тилида мустақил ҳолда қўлланади, яъни шу қисми ҳам ўзбек тилига мустақил сўз сифатида қабул қилинган: *арабий* (араб+ий), *синфий* (синф+ий), *тарбиявий* (тарбия+вий) ва б. Баъзи сифатлар эса шу ҳолича қабул қилинган, яъни **-ий/-вий** аффиксидан қолган қисми ўзбек тилида йўқ (бундай қисм — „сўз“ қабул қилинмаган). Шунинг учун ҳам улар таркибий қисмларга ажралмайди: *бадиий, табиий, жузвий, луғавий...*

Асли араб тилига мансуб бўлган **-ий/-вий** қўшимчасининг ўзбек тилида ҳам сўз (сифат) ясовчига айланишининг қонуний асос ва сабаблари бор, албатта.

Биринчидан, араб тилидан ўзлашган **-ий/-вий** аффиксли сўзларнинг (ясама сўзларнинг) сўз ясовчидан қолган қисми ўзбек тилида луғавий маъноли бирлик-лексема сифатида ҳам мавжуд. Масалан, *ижодий, ахлоқий* сўзларининг *ижод, ахлоқ* қисми. Қолаверса, *ижодий, ахлоқий, тарбиявий* типдаги сўзларнинг маъносини, ўзбек тилида ҳам *ижод+ий, ахлоқ+ий, тарбия+вий* каби таркибий қисмлари маъноси билан асослаш мумкин. Бу ҳол араб тилидан ўзлашган **-ий/-вий** аффиксли сўзларни сўз ясалиш таркибига (сўз ясалиш асоси ва сўз ясовчи аффиксдан иборат таркибга) эга бўлган ясама сўз деб, **-ий/-вий** қисмини эса сўз (сифат) ясовчи деб қарашга сабаб бўлади.

Иккинчидан, кўриб ўтилган типдаги сўзларда **-ий/-вий** аффиксига хос бўлган маънога ўзбек тилидаги сифат ясовчи қўшимчаларнинг биронтаси эга эмас, яъни ўзбек тилида шундай маъноли сифат ясовчи аффикс (ёки бошқа бирлик) бўлмаган ва ҳозир ҳам йўқ.

Учинчидан, ўзбек тилида ҳам кўриб ўтилган типдаги (шундай маъноли) сифатлар ясалишига эҳтиёж бўлган ва ҳозир ҳам бор.

Ана шу ҳоллар **-ий/-вий** ни сўз ясовчи аффикс деб қарашга асос бўлган. Бунинг натижасида мазкур аффикс ёрдамида ўзбек тилининг ўзида ҳам янги сифатлар ясала бошланган. Бундай сифатларнинг асоси арабча сўзлар бўлган, яъни

-уй/-вий аффикси дастлаб арабча сўзлардангина янги сифатлар ясаган: *ҳаётий, оилавий* каби сифатлар бунга мисол бўла олади. Келтирилган сифатларнинг ўзбек тилининг ўзида ясалганининг асосий далили шуки, мазкур сифатлар араб тилида йўқ. Шу тариқа ўзбек тилининг ўзида янги сифат ясовчи **-уй/-вий** аффикси юзага келди.

Шу нарсани алоҳида қайд этиш керак бўладики, **-уй/-вий** аффикси кўп вақтларга қадар фаол сўз ясовчига айланмади, яъни янги сифатлар ясаш учун ундан фойдаланилмади. 30- йиллардан бошлаб то 70- йилларгача ўзбек тилида **-уй/-вий** аффикси ёрдамида сифатлар ясалиши деярли кўзга ташланмади. Лекин ҳаётда бўлаётган ўзгаришлар, янги-янги тушунчаларнинг пайдо бўлиши ва уларни тилда ифодалаш талаби, айниқса, рус тилидаги сифат+от типидagi бирикмаларни ўзлаштириш жараёни, барибир, **-уй/-вий** аффиксининг ўзбек тилида сифат ясашда фаоллашувига олиб келди. Бу жараёнда **-уй/-вий** аффиксининг фаоллашуви билан боғлиқ қуйидаги ҳолатларни кузатиш мумкин:

1. Маълумки, ўзбек тилида иккинчи қисми **и (си)** кўшимчали от+от типидagi бирикмалар жуда кенг қўлланилади. (Буни изофанинг бир тури деб ҳам қаралади). Айниқса, улар терминология тизимида ҳам кўп учрайди: *муртак ўсимтаси, тола бурмалари, майса почаси; плуг корпуси, борт тармоғи, ёндириш ғалтаги; кураш ғилами, сув ҳавзаси; каср махражи, қиялик чизиғи; ҳаво жанги, учиш майдони; билиш назарияси, идора эркинлиги; темир асри, пул муомаласи, қулдорлик жамияти, савдо битими* ва бошқалар.

Русча сифат+от типидagi бирикмаларни ифодалашда ҳам бирикма (изофа)нинг ана шу тури кенг қўлланилади: *фан-техника тараққиёти* (научно-технический прогресс), *партия ҳужжати* (партийный документ), *ядро уруши* (ядерная война) ва бошқалар.

Ана шу от+от типидagi бирликларнинг айримлари кейинги вақтларда сифат+от типида, яъни бирикманинг биринчи қисми **-уй/ -вий** аффикси ёрдамида ясалган сифат билан берилга бошланди. Қуйидаги мисоллардаги **-уй/-вий** аффикси билан ясалган сифатлар бунга намуна бўла олади: *Наҳот катта ҳаётий тажрибага эга бўлган кишилар...* („Ўзб. адаб. ва сан.“ газ.) *Бизнингча, ботаника боғининг илмий ва тажрибавий* планларини қайта кўриб чиқиш, уни тубдан юқори даражага кўтариш шарт. („Ўзб. адаб. ва сан.“ газ.) *Раҳбарлик*

лавозимларини эгаллаб турган кўнгина партия аъзолари контрол ва танқиддан ташқари қолди, бу эса ўпирилишларга, **партиявий** этикани жиддий равишда бузишларга олиб келди. („Тош. ҳақ.“ газ.)

Шуни айтиш керакки, илгари от+от типидида ифодаланган бирикмаларни сифат+от типидида ифодалаш, яъни биринчи қисмини **-ий/-вий** аффиксли сифат билан ифодалаш шунчаки оддий алмаштириш (от+от типидидаги бирикмаларни сифат+от типидидаги бирикмаларга алмаштириш) эмас. Буни қўллашнинг муҳим томони шундаки, биринчи компоненти сифат билан берилганда маъно аниқ ифодаланади.

Демак, от+от типидидаги *тарбия ишлари* ва сифат+от типидидаги *тарбиявий ишлар* каби бирикмалар, бир томондан, ўзаро вазифадош. Иккинчи томондан, уларнинг ҳар бири ўзига хос (фарқли) хусусиятга ҳам эга.

2. **-ли** аффиксининг ҳозирги ўзбек тилида энг фаол сифат ясовчи экани ва унинг қандай типидидаги сифатлар ясабини кўриб ўтдик. Лекин кейинги вақтларда **-ли** аффиксининг маъно ва вазифасига мос келмайдиган ҳолдаги ясалишлар ҳам бўлди. Бу ҳодиса, айниқса, турли соҳаларга оид терминлар ясалишида кўзга ташланади. Масалан, *даврли каср, чизиқли функция, бурчакли тезлик, нуқтали фаза, чизиқли тенглама, поласали спектр* ва бошқалар.

Маълумки, **-ли** аффикси предметнинг бирор нарсага эгалик (эгалик билан боглиқ бўлган) белгисини билдирувчи сифат ясайди. Юқорида келтирилган мисолларда эса бундай маъно йўқ. Бинобарин, бу „сифатлар“ни ҳозирги ўзбек адабий тили сўз ясалиши нуқтаи назаридан меъёрга мос ҳолда ясалган сифатлар деб бўлмайди.

Ана шуни сезган ҳолда айрим ишларда **-ли** аффикси ўрнида **-ий/-вий** аффиксини қўллаш ҳоллари юзага келди. Масалан, *бурчакли тезлик* эмас *бурчакий тезлик, чизиқли тенглама* эмас *чизиқий тенглама* каби. Лекин бундай йўл тутиш мақбул эмас ва у тўғри натижа беравермайди. Буни ҳаётнинг ўзи ҳам кўрсатди. **-ли** ва **-ий/-вий** аффиксларининг ҳар бири ўзига хос маънога эга ва ана шу маънолари асосидагина улар ёрдамида сифат ясаш керак бўлади. Айни бир сўздан **-ли** аффикси ёрдамида сифат ясалиши мумкин бўлгани ҳолда ундан **-ий/-вий** ёрдамида сифат ясалмайди ва аксинча. Масалан, *керакли асбоблар* (*керакий асбоблар* дейилмайди, *керакий* сўзи йўқ), *замонавий техника* дейилади (*замонали техника* дейилмайди, *замонали* сўзи йўқ ва б.).

Шунингдек, айни бир сўздан бу қўшимчалар ёрдамида бошқа-бошқа маъноли сўзлар ясалади. Қиёсланг: *оилали* — *оилавий*, *тажрибали* — *тажрибавий*, *мазмунли* — *мазмуний*, *шаклли* — *шаклий*, *ҳуқуқли* — *ҳуқуқий* ва бошқалар.

Демак, **-ли** ва **-ий/-вий** қўшимчалари ёрдамида сўз ясашда уларнинг ҳар бирига хос маъносини асосга олиш шарт. Чамаси кейинги ўн йиллар давомида айни бир тушунча „кўп партиялилик“ ва „кўп партиявийлик“ шаклида бифарқ ифодаланяпти. Масалан: *Кўппартиялиликка асосланган демократик давлат қуриш жараёни изчил давом эттирилмоқда.* („Туркистон“ газ.) *Ўзбекистон парламенти — Олий Мажлис илк марта кўппартиявийлик асосида сайланди.* („Туркистон“ газ.) „Халқ сўзи“ газетасининг 1995 йил 29 август сонидида чоп этилган тўрт киши сўзлаган кичик бир суҳбатда *кўппартиялилик* икки марта, *кўппартиявийлик* тўрт марта қўлланган. (Мисолларни жуда кўп келтириш мумкин.) Ваҳоланки, „кўп партияли“ бошқа маъно, „кўп партиявий“ бошқа маъно билдиради.

Бунинг учун эса тушунчанинг ўзи (унинг моҳияти) аниқ идрок этилиши керак. Агар „кўп партиянинг борлиги“ („кўп партияга эгалик“) ҳақида гап борадиган бўлса, „кўп партияли“, „кўп партиялилик“ бирикмасини қўллаш керак бўлади. Ёки агар бирор нарса-ҳодиса кўп партиянинг (бирдан ортиқ партиянинг) муносабатига асосланган ҳолда ҳал этилиши назарда тутилса, у ҳолда нисбат бериш (белгини нисбат бериб ифодалаш) мавжуд бўлади ва, ўз-ўзидан, шундай белгини ифодаловчи „кўп партиявийлик“ бирикмасини қўллаш талаб этилади.

3. Рус тилидаги айрим сифатларни ўзлаштиришда ўзбек тилида маълум моделда ясалувчи сифатлар, тўғрироғи, русча сифатларни ўзлаштиришнинг маълум моделлари юзага келди. Масалан, рус тилида **-н**, **-ческ** суффикси билан ясалган *революционный*, *программный*, *лирический* каби сифатлар ўзбек тилига *революцион*, *программ*, *лирик* моделида ўзлаштирилди. Бундай сифатларнинг ясама сўзга муносабати ва бошқа хусусиятлари тилшуносликка оид адабиётларда қайд этилган¹.

¹ Қаранг: **Асфандияров И.У.** Русский язык в Узбекистане в условиях развитого социализма. Ташкент, 1982; **Тихонов А.Н.** Влияние русского языка на систему словообразования в узбекском языке. „Советская тюркология“, Баку, 1983, № 5. 13—27- бетлар. **Ходжиев А.** Словообразование или заимствование. „Советская тюркология“, Баку, 1984, № 4. 39- бет.

Масаланинг бизга тааллуқли томони шундаки, ана шундай ўзлашма сифатларнинг айримлари кейинги вақтларда **-ий/-вий** аффикси ёрдамида ясалган сифатлар билан ифодаланяпти. Мисоллар: **Конституциявий** суд. **Биз химиявий** қуролни батамом тугатишга тайёрлик изҳор этдик. („Тошкент оқиш.“ газ.) ...**техникавий** воситалардан фойдаланиш.. („Ўзб. овози“ газ.) Раҳбарларга хўжалик соҳасида **тактикавий** ишлар учунгина эмас, шу билан бирга, беш йиллик доирасидаги истиқболли мақсадларни рўёбга чиқариш учун ҳам кенг ҳуқуқлар берилмоқда. („Тош. ҳақ“ газ.)

Бу ҳодиса ҳақида қуйидагиларни айтиш керак бўлади.

-ий/-вий аффиксининг сўз яшаш имкониятини тўғри ҳисобга олган ҳолда юқоридаги каби тўғри ва мақбул сўз ясалишини маъқуллаш керак. Лекин шуни ҳам унутмаслик керакки, *информацион, физик, оригинал* типдаги қисқартиб ўзлаштирилган сўзлар рус тилига хос сўз ясалиши ва бу сўзлар русча сўзлар эмас. Рус тилида бундай сўз яшаш усули ҳам, бундай сўзларнинг ўзи ҳам йўқ. Ўзбек тилининг, жумладан, унинг сўз ясалиш тизимининг тараққиёти жараёнида сўз ўзлаштиришнинг шундай (юқоридаги каби) модели юзага келди. Бинобарин, бу модель ўзбек тилининг ўзиники ва унинг асосида янги сўзлар ҳосил бўлишига бошқача муносабатда бўлишга ўрин йўқ. Шунингдек, бу типда ясалган сўзларни, эҳтиёж бўлса-бўлмаса, **-ий/-вий** аффиксли сўз билан алмаштиришга эҳтиёж йўқ. Қолаверса, бундай модель асосида ҳосил қилинган *инфекцион, эстетик, оригинал* каби сўзлар ҳам предметнинг нисбат беришга асосланган белгисини билдиради. Демак, сўз ҳосил бўлишининг ҳар бир моделидан, усулидан ўз ўрнида, унумли фойдаланишга ҳаракат қилиш керак, холос.

-ий/-вий аффикси оидлик, алоқадорлик, хослик, тааллуқлилиқ каби маъноли нисбий сифатлар ясайди. Бу маънолар асли бир умумийликка эга сўз ясалиш асосининг хусусияти негизида маънодаги нозик фарқлар муайянлашади. Бундай нозик фарқлар, ҳатто **-ий/-вий** аффикси билан ясалган айни бир ясама сўзда ҳам баъзан бир хилда намоён бўлавермайди. Қуйидаги уч мисолга эътибор беринг: ...бу меҳнатни таъна қилмасдан, уни **ҳаётий** эҳтиёжлар самарасига айлантиришга чақирди. („Туркистон“ газ.) ...**Бадиий** сўз камолотининг гултожи бўлиши адабиёт XV асрда сўнмаганлигини исботлади.

унга **ҳаётӣ** куч бағишлади. („Туркистон“ газ.) Чунки сизнинг **ҳаётӣ** тажрибангиз халққа керак. (Газетадан) Кўриниб турибдики, учала мисолдаги **ҳаётӣ** сўзи **ҳаёт** сўзидан **-ий** кўшимчаси ёрдамида тўғри ясалган. Лекин ҳар уч мисолдаги **ҳаётӣ** сўзининг маъносини бир хилда изоҳлаб бўлмайди.

Ҳатто шундай ҳоллар ҳам мавжудки, муайян бир сўздан **-ий** / **-вий** ёрдамида ҳосил қилинган ясама сўзнинг маъноси аниқ сезилиб турса, баъзисининг маъносини илғаб олиш қийин. *Дунёвий* сўзининг куйидаги мисоллардаги маъносига эътибор беринг: ... *дунёвий* анжуманлар, дилрабо куй-қўшиқлар, кўргазмалар манзилгоҳига айланди. („Ўзб. овози“ газ.) Ўзбекистон энди мустақил ва суверен бўлган *дунёвий* давлатдир. („Халқ сўзи“ газ.) Энди эса бунинг ҳаммасини, майда-чуйдасигача *дунёвий* ҳисоб-китобга солиш керак бўлади. („Ўзб. адаб. ва сан.“ газ.) Бунда жамоат мактаби, шубҳасиз, *дунёвий* тусда бўлиши зурур. („Ўзб. овози“ газ.) Катта *дунёвий* ҳақиқатларга ўз вақти соати билан етиб борармиз. („Халқ сўзи“ газ.) Бу миллатни юксалтирмақ, уни *дунёвий* халқлар сафига тезроқ кўшмоқни истасак... („Ўзб. овози“ газ.)

-ий/-вий аффикси билан ясалган сифатларнинг таҳлилдидан маълум бўлдики, бу кўшимчанинг асосий вазифаси, маъноси нарса-ҳодисани сўз ясаши асос билдирган нарсага нисбатлаш, шу йўл билан унинг белгисини билдиришдир. Ана шу хусусиятига кўра сифат ясовчи **-ги**, **-лик** аффикслари билан бир гуруҳга киради. Лекин вақт ёки ўрин маъноли сўзлардан эмас, балки, умуман, нарса-предмет маъноли отлардан сифат ясаши билан **-ги** ва **-лик** кўшимчасидан ҳам фарқланади. Умуман, нарса-предмет маъноли отлардан сўз ясаши туфайли унинг ёрдамида ясалган сўзларнинг маъносида муайянлик, муайянликнинг воқеланиши анча кучсиз бўлади (мисолларни юқорида кўрдик).

-ий/-вий кўшимчаси ёрдамида сифат ясаши нисбатан янги ҳодиса бўлгани сабабли у билан сунъий (меъёрга мос бўлмаган) тарзда сўз ясаши ҳоллари ҳам учраб туради. Буларга ўткинчи ҳодиса сифатида қарилиши керак.

Хуллас, **-ий/-вий** аффикси юзага келиши, унинг ёрдамида сўз ясаши бошланиши билан ўзбек тили сифат ясашидаги бир бўшлиқ тўлдирилди.

-ма аффикси. Бу аффикснинг от ва сифат яшаш учун хизмат қилиши, ҳар иккала вазифада ҳам маҳсулли аффикс эканлиги юқорида („От ясаши“ баҳсида) айтилди.

Ҳозирги ўзбек тили материаллари бу аффикснинг қуйидаги маъноли сифатлар ясаш учун хизмат қилаётганини кўрсатади:

1. Предметнинг сўз ясалиш асосидан (фёьлдан) англашилган иш-ҳаракат билан характерланувчи белгисини билдирадиган сифатлар ясайди: *айланма* (кўча), *қайрилма* (қош), *қайтарма* (ёқа), *улама* (соч), *қуйма* (олтин), *суғорма* (ер), *қотма* (йигит), *бурама* (мих), *ағдарма* (этик), *осма* (чироқ) каби.

2. Предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган иш-ҳаракат билан юзага келишини, тайёрланишини — шу билан характерланувчи белгисини билдирадиган сифатлар ясайди: *қайнатма* (шўрва), *чўзма* (лағмон), *қийма* (гўшт) каби.

-ма аффикси иштирокида кўплаб бирикма терминлар ясалган ва бундай жараён давом этяпти. Масалан, *қўшма сўз*, *орттирма нисбат*, *ўзлаштира гап*; *тиркама комбайн*, *осма плуг*, *тилма эгат*; *чизма геометрия*, *иккиланма интеграл* ва бошқалар.

Ҳар бир бандда қайд этилган маъно ўзаро алоқадор (боғлиқ) алоҳида-алоҳида маънолардир. Иккинчи бандда келтирилган турдаги сўз (сифат)лар отлашиш хусусиятига эга, биринчи бандда қайд этилган хусусиятли сифатлар деярли отлашмайди.

-ма қўшимчали отларнинг таҳлилидан кўрдикки, уларнинг маълум қисми шу қўшимча билан ясалган сифатларнинг отлашуви натижасида юзага келган: *қатлама*, *сузма*, *димлама* кабилар.

-ма аффиксли отларнинг ҳосил бўлиш йўли ҳар хил бўлганидан айримларининг маъносини унинг таркибий қисмлари маъносидан келтириб чиқариб бўлмайди (ясама от маъносини унинг қисмлари маъноси билан асослаб бўлмайди). **-ма** аффикси билан ясалган деярли барча сифатларнинг маъносини унинг таркибий қисмлари маъноси билан асослаш мумкин. Бинобарин, бундай сифатларнинг ясалиши синхрон (ҳозирги) сўз ясалишига оиддир.

-симон аффикси предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарсага ўхшашлигини, яъни „ўхшаш“, „ўхшайдиган“ маъносини билдиради: *шарсимон*, *найсимон*, *ҳалқасимон* ва бошқалар.

Умуман, **-симон** аффиксининг, унинг ёрдамида ясалувчи сифатларнинг хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни айтиш мумкин: 1) бу аффикс билан сифат ясалиши умумдабий

тилда, айниқса, оддий сўзлашувда жуда кам учрайди. **-симон** аффикси билан ясалган сўзлар у қадар кўп эмас, деган гап нутқнинг ана шу соҳаларига нисбатан тўғри келади;

2) терминология соҳасида, айниқса, техника, айрим фанлар соҳасида бу аффикс ёрдамида ясалган сўзлар кўп миқдорда, яъни бу соҳаларда **-симон** аффикси сифат ясовчи сермахсул аффикс ҳисобланади. „Янги техника“ журналидан олинган қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *эгарсимон* (мослама), *бутасимон* (тут), *панжарасимон* (деворча), *яшиксимон* (таглик), *кубсимон* (помидор), *спиралсимон* (корпус), *қутисимон* (стол), *аррасимон* (тил), *қовурғасимон* (юза), *илмоқсимон* (қопқоқ), *ҳалқасимон* (пружина), *ғалтаксимон* (экиш аппарати), *қувурсимон* (ҳалқа), *омбурсимон* (чангаллагич), *маймунсимон* (одам) ва бошқалар;

3) **-симон** аффикси рус тилидаги „образный“, „подобный“, „видный“ сўзлари ёрдамида ясалувчи қўшма сифатларни ўзбек тилига ўзлаштириш, ўзбекчалаштириш жараёнида фаоллашди, маҳсулли аффиксга айланди: *шарообразный* — *шарсимон*, *трубовидный* — *тубасимон*, *смолоподобный* — *смоласимон* ва бошқалар.

Нисбий сифат ясовчилар ва улар ёрдамида ясалган сифатларнинг таҳлилидан маълум бўлдики, бундай ясама сифатларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган хусусият — белгини шу типдаги сўз ясовчилар қўшилган сўз англатган нарсага, ҳаракатга нисбатлаб ифодалаш, нисбатли (оидлик, хослик каби) белгини билдиришдир. Демак, бунда „нисбий“ сўзи ўзбек тили сифат ясалишига оид ишларда қўлланаётган „нисбий сифат“ терминидаги „нисбий“ сўзининг маъносини билдирмайди, яъни у „аслий сифат“ терминидаги „аслий“ сўзига зид маънода қўлланаётгани йўқ. Умуман, ўзбек тилидаги сифатларни „аслий“ ва „нисбий“ каби турларга ажратиш илмий ва амалий жиҳатдан бирон аҳамиятга эга эмас. Сифатларни бундай турларга бўлиш рус тилида сифатларни „качественные“ ва „относительные“ каби турларга ажратишни ўзбек тилига ҳам тадбиқ этишдан бошқа нарса эмас.

ФЕЪЛЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

Ўзбек тилида феъл ясалиши тизими бошқа сўз туркумларидаги сўз ясалишидан фарқланувчи ўзига хос томонларга эга.

Феъл ясашида ҳам аффиксация усули асосий усул ҳисобланади. Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида **-ла** ва унинг иштирокида юзага келган **-лан, -лаш, -лантир, -лаштир** аффиксларигина маҳсулли феъл ясовчилар сифатида хизмат қилади. Бошқа феъл ясовчилар эса ўз вазифасини тўхтатиб, маҳсулсиз аффиксларга айланган (булар ҳақида сўз охирида тўхталамиз).

-ла аффикси. Феълдан бошқа барча мустақил сўз туркумларига оид сўзлардан, ундов ва тақлид сўзлардан феъл ясайди. Сўз ясашиш асосининг қайси туркумга оид сўздан бўлишига ва маъно хусусиятига қараб, унинг ёрдамида турли типдаги феъллар ясалади.

1. От туркумига оид сўзлардан қуйидаги маъноли феъллар ясайди.

1. Асбоб-қурол билдирувчи сўзларга қўшилиб, асосдан англашилган асбоб-қурол билан бажариладиган ишни қилиш маъноли феъл ясайди: *эговламоқ, арраламоқ, рандаламоқ, молаламоқ, дазмолламоқ, қолипламоқ* каби.

-ла аффикси рус тилидан ўзлашган сўзлардан ҳам шу типдаги феъллар ясайди: *машинкаламоқ, чўткаламоқ, печатламоқ* каби. Демак, бундай маъноли ясама феъллар сермаҳсул сўз ясашиш типига киради. Бу типдаги феълларнинг ҳаммаси объектли феъллардир.

2. Предметни сўз ясашиш асосидан англашилган нарса билан таъминлаш, шунга эга қилиш маъноли феъллар ясайди: *мойламоқ, никелламоқ, асфальтламоқ, ўғитламоқ, мумламоқ* каби. **-ла** аффикси ёрдамида рус тилидан ўзлашган жуда кўп сўзлардан ҳам шу типдаги феъллар ясалган: *минералламоқ, электрламоқ, магнитламоқ, азотламоқ, хлорламоқ, мазутламоқ, алифламоқ, миналамоқ* ва бошқалар.

-ла аффикси ёрдамида ясалган бу типдаги феъллар ҳам объектли феъллардир.

3. Предметнинг сўз ясашиш асосидан англашилган жой, ҳолатга олиш маъноли феъллар ясайди. Бунда сўз ясашиш асоси киши тана аъзоларини билдирувчи сўзлардан бўлади: *орқаламоқ, елкаламоқ, қучоқламоқ, қўлтиқламоқ, чангалламоқ* ва бошқалар.

4. Нарса-предметдан сўз ясашиш асоси англатган нарсани юзага келтириш, ҳосил қилиш маъноли феъллар ясайди: *букламоқ, бурдаламоқ, ғарамламоқ, карчламоқ, зувалаламоқ,*

кукунламоқ ва бошқалар. Ўзлашма сўзлардан ясалган бу типдаги феъллар ҳам анчагина: *рулонламоқ, коллекцияламоқ, силосламоқ, комплексламоқ* каби.

Бу типдаги ясама феълларнинг ҳаммаси объектли феъллардир.

5. Сўз ясашиш асосидан англашилган нарсани, иш-ҳаракатни қилиш, бажариш, юзага келтириш маъноли феъллар ясайди: *даволамоқ, якунламоқ, жазоламоқ, ҳисобламоқ, яганаламоқ, ҳозирламоқ, табрикламоқ, тарбияламоқ* ва б. Бу типдаги феъл ясашишида **-ла** аффикси ниҳоятда сермахсул бўлиб, ўзлашма сўзлардан ҳам кўпгина феъллар ясаган ва бу жараён давом этмоқда: *синтезламоқ, гарантияламоқ, судламоқ, калькаламоқ, квоталамоқ* каби.

Бу типдаги ясама феълларнинг ҳаммаси объектли феъллардир. Уларнинг сўз ясашиш асосидан (отлардан) ҳаракат-ҳолат, жараён мазмуни сезилиб туради: *тарбия, табрик, масҳара, тайёр* каби. **-ла** аффикси худди шундай хусусиятга эга бўлган отлардангина кўриб ўтилган типдаги феъллар ясай олади.

6. Шахс ёки предметда сўз ясашиш асоси англатган нарсанинг юзага келиши, пайдо бўлиши маъноли феъллар ясайди: *гулламоқ, бошоқламоқ, кўсакламоқ, шохламоқ, елинламоқ, йирингламоқ, терламоқ* ва бошқалар.

Материаллар таҳлилидан кўринадики, бу типдаги феълларнинг ясашиши анча қадимий бўлиб, анча илгари ясалган феълларнинг деярли ҳаммаси объектсиз феъллардир. Эътибор беринг: *куртакламоқ, қулунламоқ, газакламоқ, моғорламоқ, найчаламоқ, уруғламоқ, зангламоқ* ва бошқалар.

Ҳозирги ўзбек тилида **-ла** аффикси бу типдаги янги-янги феъллар ясамайди, яъни бу вазифасини деярли тўхтатган.

7. Жой, макон, шунингдек, нарсанинг йўналиши, жойлашиш ўрнини, томонини билдирувчи сўзлардан шахс ёки предметнинг шу ўрин, томонга бўлган, шу объектдаги ҳаракатини, йўналишини билдирувчи феъллар ясайди: *баландламоқ, пастламоқ, ичкариламоқ, олисламоқ, ораламоқ* каби.

Бу типдаги ясама феъллар объектсиз феъллар бўлиб, у қадар кўп эмас. **-ла** аффикси бундай феъл ясашиш вазифасини деярли тўхтатган дейиш мумкин. Бунинг сабаби шу типдаги янги феъллар ясашиши учун асос бўлувчи янги сўзларнинг (лексемаларнинг) юзага келмаётганидир.

8. Шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарса, ҳолат, вақт ва шу кабиларда бўлиши маъноли феъллар ясаиди: *салқинламоқ, томошаламоқ, ўтламоқ, донламоқ, қишламоқ* каби. Бундай феъллар санокли ва янгилари ясаётгани йўқ. Чунки бундай феъл яшаш учун асос бўлган янги сўз(лар) пайдо бўлмапти.

II. Белги билдирувчи сўзлардан — сифат ва равишлардан феъл ясаиди. Бунда шахс ёки предметни сўз ясалиш асосидан англашилган белги-ҳолатни қилиш, унда шундай белги-ҳолатни юзага келтириш маъноли феъллар ясади: *текисламоқ, тенгламоқ, мажақламоқ, зичламоқ, ихчамламоқ, тозаламоқ* ва бошқалар.

-*ла* аффикси сифатларнинг барча туридан эмас, балки ҳолат, шакл (кўриниш), хусусият жиҳатдан бўлган белгини билдирувчи сифатлардангина шундай феъллар ясаиди.

Равишлардан бундай маъноли феъл ясалиши *тез, секин* каби санокли сўзлар доирасида чегараланган: *тезламоқ, секинламоқ, жадалламоқ* каби.

Бу типдаги ясама феълларнинг барчаси объектсиз феъллардир.

III. Нутққа оид нарса-тушунчаларни англатувчи сўзлардан -*ла* аффикси ёрдамида сўз ясалиш асоси билдирган нарсани айтиш, нутқий ифодалаш маъноли феъллар ясади: *онамламоқ, сизламоқ, русчаламоқ* каби.

Ундов ва тақлид сўзлардан ясалган *додламоқ, гижгижламоқ, ҳайҳайламоқ, аллаламоқ, ингаламоқ, шивирламоқ, пичирламоқ* каби. Шунингдек, *лаънатламоқ, маъқулламоқ, ёлғонламоқ* каби феъллар ҳам шу типдаги ясама феъллар қаторига кирази ва бундай ясама феъллар у қадар кўп эмас.

-*лан* аффикси. Бу аффиксининг феъл ясовчи -*ла* билан нисбат шаклини ясовчи -*н* аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлгани лингвистик адабиётларда қайд этилган. У, асосан, от ва сифатлардан феъл ясаиди.

I. Отлардан қуйидаги типдаги феъллар ясаиди.

1. Шахс, нарса-предметда сўз ясалиш асосидан англашилган нарса, ҳолат ва шу кабиларнинг юз бериши, унда шундай нарса, ҳолатнинг пайдо бўлиши маъноли феъл ясаиди: *роҳатланмоқ, одатланмоқ, саросималанмоқ, ташвишланмоқ, шубҳаланмоқ, қаноатланмоқ, фурурланмоқ, ҳаяжонламоқ, ҳидланмоқ, завқланмоқ, касалланмоқ* ва б.

-лан аффиксининг бу вазифаси асосида конкрет (кўз билан кўриб бўладиган) нарса-предметни билдирувчи сўзлардан ҳам феъл ясалади. Лекин, биринчидан, бундай ясалиш кам сўзлар доирасида бўлса, иккинчидан, бундай сўзлар билдирадиган нарса бошқа предмет-нарсада юз бериши мумкин бўладиган нарса-ҳодиса бўлади: *мавжланмоқ, яллиғланмоқ, тўлқинламоқ, жилоланмоқ* каби. Бу типдаги феъллар сўзнинг кўчма маъноси асосида ҳам ясалиши мумкин: *шерланмоқ, хўрозланмоқ* каби. *Қировланмоқ, булғанмоқ, шилтиқланмоқ, оловланмоқ, қуйқаланмоқ* феъллари ҳам худди шу типда ясалган феъллардир.

-ла аффикси ҳам сўз ясалиш асосидан англашилган нарсани юзага келтириш, шахс ёки предметда шундай нарсанинг пайдо бўлиши маъносидаги феъллар ясайди ва бундай феъллар, асосан, объектсиз феъллар бўлади: *йирингламоқ, куртакламоқ* каби. **-ла** ва **-лан** аффикслари маъно ва вазифасида ўзаро жуда яқин. Лекин ўзига хос хусусиятлари билан бири-биридан фарқланади. Биринчидан, **-ла** аффикси муайян (конкрет) предметни билдирувчи отлардан шу типдаги феъллар ясайди. **-лан** аффикси эса мавҳум тушунчани билдирувчи отлардан феъл ясайди. Иккинчидан, **-ла** аффикси ёрдамида ясалган феълларда, гарчи улар объектсиз бўлса-да, конкрет бирор нарсанинг юзага келиши, шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарсани юзага келтириши, пайдо қилиши ифодаланади. Шу жиҳатдан бундай феълларда объект тушунчаси сезилиб туради, яъни юзага келтириш, пайдо қилиш деганнинг ўзи, маълум даражада *нимани?* деган сўроққа йўл қўяди. **-лан** аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса шахс ёки предметда сўз ясалиш асосидан англашилган нарса-предметнинг юз бериши, шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган нарса-ҳодиса бўлиши асосий ўринда бўлади. Бошқача қилиб айтганда, **-ла** аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда, гарчи *нимани?* деган сўроқ қўйиш мумкин бўлмаса-да, пайдо қилиш, юзага келтириш тушунчаси, **-лан** аффикси ёрдамида ясалувчи феълларда эса юзага келиш, юз бериш, пайдо бўлиш тушунчаси асосий ўринда бўлади. Шу туфайли бу типдаги феълларга нисбатан ҳеч вақт *нимани?* сўроғини қўйиш мумкин бўлмайди. Қийёсланг: *болаламоқ, ғунчаламоқ, касаланмоқ*.

-лан аффиксининг юқорида кўрилган маънодаги феъл ясаши ҳозирда ҳам фаол жараён. Унинг ана шундай сўз ясаши вазифаси асосида кейинги вақтларда рус тили таъсирида янги-янги феъллар ясалган ва ясалмоқда. Масалан, *шаклланмоқ*, *асосланмоқ*, *гавдаланмоқ* феъллари худди шундай ясалган сўзлардандир. Айниқса, турли соҳага оид терминлар ясашида **-лан** аффиксининг бу типдаги феъл ясаши вазифа доираси жуда кенгайди. **-лан** аффикси ўз тил сўзларидан, шунингдек, ўзлашма сўзлардан феъллар ясайди. Бу феъллар турли соҳага оид кўплаб терминлар ясашида асос вазифасини ўтайди: *қутбланиш* (поляризация), *тукланиш* (опушение), *уруғланиш* (оплодотворение), *оксидланиш* (окисление), *дехлорланиш* (дехлорирование), *ботқоқланиш* (заболочивание) ва бошқалар.

2. Шахс, нарсас-предметнинг сўз ясаши асоси англатган иш, нарсани қилиш маъносидagi феъллар ясайди: *ҳаракатланмоқ*, *ҳимояланмоқ*, *мудофааланмоқ*, *шикоятланмоқ* каби. *Овқатланмоқ*, *фойдаланмоқ* феъллари ҳам **-лан** аффиксининг худди шу вазифаси асосида ясалган (*озиқланмоқ*, *ризқланмоқ* феъллари *овқатланмоқ* феълига аналогия йўли билан ҳосил қилинган).

-ла аффиксининг маъно ва вазифаси таҳлилида кўрган эдикки, бу аффикс ҳам сўз ясаши асосидан англашилган ҳаракат-ҳолатни қилиш, бажариш маъноли феъллар ясайди: *ҳисобламоқ*, *жазоламоқ* каби. Демак, **-ла** ва **-лан** аффикслари бу маъно ва вазифасида ўзаро бир хилликка эга. Фарқ шундаки, **-ла** аффикси худди шу маънодаги объектли феъллар ясайди, **-лан** аффикси эса объектсиз феъллар ясайди: *яқунламоқ* — *ҳаракатланмоқ*, *даволамоқ* — *шикоятланмоқ* ва б.

-лан аффикси ёрдамида ясалган бу типдаги феъллар у қадар кўп эмас. Бундай ҳаракатларнинг ифодаланишида **-лан** аффиксидан ташқари *қилмоқ* ёрдамчи феъли ҳам анча фаол қўлланади. Қиёсланг: *роҳатланмоқ* — *роҳат қилмоқ*, *шикоятланмоқ* — *шикоят қилмоқ* ва бошқалар.

3. Сўз ясаши асоси билдирган нарсас-предметга ўзини эга қилиш (у билан ўзини таъмин этиш) маъноли феъллар ясайди: *қуролланмоқ* (*яроғланмоқ*), *отланмоқ*, *қаноатланмоқ* каби.

-ла аффикси ҳам сўз ясаши асосидан англашилган нарсас-предметга эга қилиш маъносидagi феъллар ясабини кўрган эдик: *эгарла*, *юганла* каби. Демак, **-ла** ва **-лан** аффикслари объектли ва объектсиз (**-ла** объектли, **-лан** объектсиз) феъл-

лар ясаши билан ўзаро фарқланади. **-лан** аффикси ёрдамида ясалган бу типдаги феъллар саноқли миқдорда, янги яса-лишлар йўқ.

II. Сўз ясашиш асоси белги (ҳолат) билдирувчи сўзлардан бўлганида, **-лан** аффикси шахс ёки нарсаси-предметда шундай белги (ҳолат)нинг юзага келиши маъносини ифодаловчи феъллар ясайди: *юқаланмоқ, кучсизланмоқ, маъюсланмоқ, карахтланмоқ, хираланмоқ, ҳушёрланмоқ, ўтмасланмоқ, шодланмоқ, яшиланмоқ* ва б. Асос билдирган белги (ҳолат)нинг хусусиятига қараб **-лан** аффикси ёрдамида ясалган феъллар хусусиятида ҳам маълум фарқлар бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги мисолларда субъект нофаол (пассив) ҳолатда бўлса, *эзмаланмоқ, чўлоқланмоқ, тантиқланмоқ* каби-ларда бунинг аксини кўрамиз (оддий сўзлашувга хос *қуруқ-ланмоқ* феъли *қуруқ* сўзининг кўчма маъноси асосида ясалган. Қиёсланг: *шерланмоқ, хўрозланмоқ*).

-ла аффикси белги (ҳолат) билдирувчи сўзлардан шахс ёки нарсани сўз ясашиш асосидан англашилган белги-ҳолатли қилиш маъносидаги феъллар ясабини кўрган эдик: *тозала-моқ, тенгламоқ, пачақламоқ* каби. Демак, **-ла** ва **-лан** аф-фикслари бу маъно, вазифасида объектли ва объектсиз (**-ла** объектли, **-лан** объектсиз) феъл ясаши билан ўзаро фарқ-ланади. Лекин бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, **-ла** ва **-лан** аффикслари айнан бир сўздан кўриб ўтилган маъноли феъл ясамайди. Маълум сўзлардан **-ла** аффикси шундай маъноли феъл ясагани ҳолда, улардан **-лан** аффикси ёрдамида феъл ясалмайди ва аксинча. Масалан, *тенг, текис, тоза, мустаҳ-кам* сўзларидан **-ла** аффикси ёрдамида феъл ясалгани ҳолда (*мустаҳкамламоқ, тенгламоқ, текисламоқ, тозаламоқ* каби), **-лан** аффикси улардан феъл ясамайди (*мустаҳкамланмоқ, тенгланмоқ, текисланмоқ, тозаланмоқ* феъллари *мустаҳ-камламоқ, тенгламоқ, текисламоқ, тозаламоқ* феълларининг ўзлик-мажҳул шаклидир); *карахт, яшил, кучсиз* сўзларидан **-лан** аффикси феъл ясагани ҳолда (*карахтланмоқ, яшилан-моқ, кучсизланмоқ* каби), **-ла** аффикси ёрдамида улардан феъл ясалмайди.

-лан аффикси бу типдаги феъл ясашида ҳозирда ҳам маҳ-сулли. Унинг ёрдамида турли соҳага оид ҳаракат-ҳодисаларни ифодаловчи феъллар ясалади ва бу феъллар эса шу соҳага оид терминлар ясашиши учун асос вазифасини ўтайди: *тузсизланиши* (обессоливание), *ёғсизланиши* (обезжирение) каби.

Ҳозирги ўзбек тилида қўлланаётган **-лан** аффикси ёрдамида ясалган кўпгина феълларнинг сўз ясалиш асоси ҳозирги ўзбек тилида ўз мустақиллигини йўқотган. Лекин улар **-лан** аффиксининг юқоридаги вазифаси асосида ясалганлиги сезилиб туради.: Қирмизхон **солланиб** ичкари уйга йўл оларкан, туфлисини ечаётган Баширжон унинг изидан қараб: „Лозим ярашибди!“ — деб ўйлади. (Н. Аминов) Адир орқасидан ой **салмоқланиб** кўтарилди. (Саид Аҳмад) Барибир энди қайтарган билан фойда йўқ. Астойдил **чоғланибди** ... (Ҳ. Назир) Жиянлари ишда бўлганликлари учун ўзи **уйкаланиб**, гўштнинг бир қисmini пишириб, ўн сўм пул билан дастурхонга қўйипти. („Муштум“ журн.) Ўзига етгунча ўжар экан-да қурғур, Милиционерга ҳам **хезланади** -я! (Ф. Ҳотамов) Бизнинг жангчиларимиз ўринларидан туриб олға **ташландилар**. (Ш. Саъдулла) — Ура! Бизникилар енгди! — деб қичқирди бола ва уйни бир **айланиб** чиқди. (Ш. Саъдулла)

-лан аффиксининг маъно ва вазифаси таҳлилидан маълум бўлдики, бу аффикснинг ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл ясаш вазифаси доираси жуда кенгайган. Бунинг ўз объектив сабаблари бор, албатта.

-ла ва **-лан** аффикслари айнан бир маънодаги феъллар ясаши билан ўзаро вазифадош аффикслар ҳисобланади. **-ла** аффикси асосдан англашилган белги-ҳолатни қилиш (унда шундай белги-ҳолатни юзага келтириш) маъносидаги объектли феъллар ясайди. Худди шу маънодаги объектсиз феъллар эса **-лан** аффикси ёрдамида ясалади. Қиёсланг: *азобламоқ, шудгорламоқ, дудламоқ, заҳарламоқ, мойламоқ — роҳатланмоқ, парланмоқ, ҳидланмоқ, қировланмоқ*. Демак, **-ла** аффикси ёрдамида ясалган объектли феълларга хос хусусиятли объектсиз феъллар ясалиши талаби билан **-лан** аффикси юзага келган. Шу маъносида **-ла** аффиксининг феъл ясаш вазифа доираси қандай кенгая борган бўлса, объектсиз феъл ясовчи сифатида **-лан** аффиксининг феъл ясаш доираси ҳам шундай кенгая борган.

-ла аффикси кўриб ўтилган маъноси билан белги билдирувчи сўзлардан ҳам феъл ясайди. Бундай феълларнинг асосий қисми объектли, жуда кам қисми объектсиз феъллардир. Мас., *енгилламоқ, ориқламоқ* феъллари объектсиз феълдир. Лекин айнан бир аффикс билан айнан бир маънодаги объектли ва объектсиз феъл ясалиши тил табиатига мос

келмайдиган ҳодисалардан ҳисобланади. Тилда доим конкретликка, аниқликка интилиш бўлади. Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилида *тиззаламоқ* феълнинг икки маъноси бор: 1) „тизза билан ниқталамоқ (босмоқ)“; 2) „гавдани (ўзини) тиззага таянган ҳолда тутмоқ, шундай ҳолатга олмақ“. *Тиззаламоқ* феъли биринчи маъносида объектли, иккинчи маъносида эса объектсиз феълдир. Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-ла** аффиксининг кўрилган маъноли объектсиз феъл ясаши тўхтаган. Ҳозирги тилда авваллари ясалган шундай объектсиз феълларгина бор, янги-янги ясадиш эса йўқ. Шуниси ҳам характерлики, авваллари **-ла** аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг кўпчилиги ўрнида **-лан** аффикси ёрдамида ясалган феъллар қўлланяпти, яъни **-ла** аффикси ёрдамида ясадишидан **-лан** аффикси ёрдамида ясадишга ўтиляпти — объектсиз феъл яшаш **-лан** аффиксининг тўла вазифасига айланяпти. Масалан, **-ла** аффикси билан ясалган *қайталамоқ, ёлғизламоқ, четламоқ, пастламоқ, ҳаволамоқ, қазғоқламоқ, салмоқламоқ, шўрламоқ, учқунламоқ* феъллари ўрнида **-лан** аффикси билан ясалган *қайталанмоқ, четланмоқ, пастланмоқ, ҳаволанмоқ, қазғоқланмоқ, салмоқланмоқ, ёлғизланмоқ* феъллари қўлланмоқда. Масалан: *Қиздирилган чирмандадек таранг ой аста-секин ҳаволанаверди. (Газетадан) Бектемир командирнинг буйруғи билан Аҳмедовни машинага ётқизди, унинг совуқ қўлини аста сиқди ва юзини силади-да, хўрсиниб четланди. (Ойбек) Бу янгиликни билишга шунчалик ошиқдимки, асти қўяверинг. Акам бўлса борган сари салмоқланиб гапида давом этарди. (М. Алиев) Пастланиб учган душман самолёти пайқади шекилли, пулемётдан ўққа тутди. (Ойбек) Унинг (халфанинг) оёғида эса, тунови кунги калтакнинг яралари қатқалоқланиб кўринар эди. (С. Айний)*

Демак, бу ҳодиса ҳам **-лан** аффикси ёрдамида феъл яшаш доирасининг кенгайишига сабаб бўлган. У ёки бу асосдан **-ла** аффикси ёрдамида феъл ясадиш ҳодисасининг йўқолиши, **-ла** ва нисбат формаси ясовчи **-н** аффиксининг бирикиб, қўшма аффикс ҳосил бўлишига олиб келган. Бу жиҳатдан қуйидаги мисол характерли. Маълумки, адабий тилдаги *уйлантирмоқ* феъли ўрнида айрим шеваларда *уйламоқ* феъли қўлланади. Бу шеваларда *уйланмоқ* феълидаги **-ла** ва **-н** мустақил аффикслардир (**-ла** феъл ясовчи, **-н** ўзлик нисбат шаклини ясовчи). Адабий тилда эса *уйламоқ* феъли йўқ. Шунинг учун *уйланмоқ* феълидаги

-ла ва **-н** мустақил аффикслар эмас, балки яхлитлигича феъл ясовчи аффикс (қўшма аффикс) ҳисобланади.

Хуллас, **-лан** аффикси от ва белги билдирувчи сўзлардан феъл ясайди. Сўз ясалиши маъноси жиҳатдан **-ла**, **-лан** аффикслари бир хилликка эга, яъни **-лан** аффикси ясаган маъноли феълларни **-ла** аффикси ҳам ясайди. Лекин **-ла** ва **-лан** аффикслари қуйидаги хусусиятлари билан ўзаро фарқланади: 1) **-ла** аффикси объектли, **-лан** аффикси эса объектсиз феъл ясайди (мисоллари кўриб ўтилди); 2) **-ла** ва **-лан** аффикслари айнан бир сўз ясалиш асосидан: а) бошқа-бошқа маъноли феъл ясайди: *ҳидламоқ* — *ҳидланмоқ*; б) бир хил маъноли феъл ясалиши (баъзи объектсиз феъл ясалиши) ҳозирги адабий тил нуқтаи назаридан норма ҳолатида (меъёрий ҳолат) бўлиб, **-ла** аффикси ёрдамида шу типдаги феъл ясалиши камайиб, ҳатто, йўқолиб бормоқда: *яллисламоқ* — *яллиланмоқ*, *қайталамоқ* — *қайталанмоқ* каби.

-лаш аффикси. Бу аффикснинг феъл ясовчи **-ла** ва нисбат шакли ясовчи **-ш** аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффикс экани лингвистик адабиётларда қайд этилган. Э. В. Севортян **-лаш** аффикси омоним-аффикс эканини, у феъл ясовчи **-ла** биргалик нисбат шакли ясовчи **-ш** аффикси, шунингдек, **-ла** + медиал маъноли **-ш** аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган аффикслар (омоним-аффикслар) эканини қайд этган¹.

Ўзбек тили фактларининг кўрсатишича, ҳозирги ўзбек адабий тилида Э.В. Севортян кўрсатган аффикслардан ташқари, феъл ясовчи **-ла** ва ҳаракат номи шакли ясовчи **-ш** аффиксининг бирикишидан ҳосил бўлган учинчи **-лаш** аффикси ҳам бор.

Демак, ҳосил бўлишидаёқ таркиби ўзаро фарқли қисмлардан иборат бўлган уч хил қўшма аффикс бор экан, уларнинг ҳар бири феъл ясовчи алоҳида-алоҳида аффикслар сифатида қаралиши ва ҳар бирининг маъно ва вазифаси алоҳида таҳлил этилиши керак бўлади.

-лаш 1. Бу аффикс феъл ясовчи **-ла** ва ўзлик нисбат шакли ясовчи **-ш** аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Унинг ёрдамида ясалган феъллар билан **-лан** аффикси ёрдамида ясалган феъллар ўртасида маъно жиҳатдан

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М. 1962, 133—134- бетлар.

маълум умумийликлар бор. Шунинг учун ҳам баъзан айнан бир сўздан айнан бир маъноли феълнинг **-лан** ёки **-лаш** аффикси ёрдамида ясалиш ҳоллари учраб туради: *Ҳолбуки, ҳозир келганлар эликтага ҳам етмайди, шунинг учун ҳам Жўра ортиқ асабийланган. (Ҳ. Шамс) Уста энди „ғишт!“ деганда асабийлашмас, девор тез кўтарилар эди. (Ш. Саъдулла)*

Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида **-лан** ва **-лаш 1** аффиксларининг феъл ясашдаги вазифалари конкрет (муайян) тус олган. Уларнинг бири ўрнида иккинчисининг қўлланиши деярли учрамайди.

-лаш 1 аффикси, асосан, от ва сифат туркумига оид сўзлардан феъл ясайди ва иккала ҳолатда ҳам асосан бир типдаги феъллар ясалади. Масалан, **-лаш 1** аффикси ёрдамида отлардан ясалган феъллар шахс ёки предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган белги-хусусият (тус, ҳолат ва ш. к.)ни касб этиши, шундай бўлиши маъносини билдиради: *марказлашмоқ, кўпчиликлашмоқ, ҳайвонлашмоқ, умумлашмоқ* каби. **-лаш 1** аффикси ўзлашма сўзлардан ҳам бундай феъллар ясай олади: *фашистлашмоқ, шаблонлашмоқ, демократлашмоқ* ва бошқалар. Миллат, қабила қабиларнинг номини билдирувчи сўзлардан *руслашмоқ, ўзбеклашмоқ, турклашмоқ* каби типдаги ясалиш ҳам **-лаш 1** аффиксининг худди шу вазифаси асосидаги ясалишдир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-лаш 1** аффиксининг бу вазифаси асосида кўплаб турли соҳага оид терминлар ясалади. Масалан, қуйидаги лингвистик терминларга эътибор берайлик: *отлашиш, ё-лашиш, о-лаш* ва б.: *Муаллиф п нинг ф лашуви-га мисол келтиради. („Ўзб. тили ва ад.“)*

-лаш 1 аффикси ёрдамида бундай маъноли объектсиз феъллар ясалади. Фактларга эътибор берилса, юқоридаги феълларнинг сўз ясалиш асоси асли от бўлса ҳам лекин уларда маълум бир белги-хусусият, тус, ҳолат акс этади. Уларнинг худди шу белги-хусусияти, ҳолати, туси асосида **-лаш 1** аффикси ёрдамида кўриб ўтилган типдаги феъллар ясалади. Шундай хусусиятга эга бўлмаган отлардан **-лаш 1** аффикси ёрдамида феъл ясалмайди.

-лаш 1 аффикси ёрдамида белги билдирувчи сўзлардан ясалган феъллар шахс, нарса-предметнинг сўз ясалиш асосидан англашилган белги, хусусият, хоссани касб этиши, унда шундай белги, хусусият қабиларнинг пайдо бўлиши маъносини билдиради: *қуюқлашмоқ, аблаҳлашмоқ, авомлашмоқ,*

одобсизлашмоқ, опоқ-чапоқлашмоқ, арзонлашмоқ, асабийлашмоқ, аҳиллашмоқ, бадтарлашмоқ, бегоналашмоқ, гузаллашмоқ, дўстлашмоқ, секинлашмоқ, сероблашмоқ каби.

-лаш 1 аффиксининг бу вазифаси асосида фақат объектсиз феъллар ясалади. Бу типдаги феъл ясалиши ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда фаол жараён. Ўзбек тилининг тараққиёти жараёнида, айниқса, рус тилининг таъсири натижасида **-лаш 1** аффиксининг ўз тил материаллари асосида феъл ясаш доираси кенгайди, шунингдек, ўзлашма сўзлардан феъл ясалиши ҳам жуда фаол ҳолатдир: *ҳарбийлашмоқ, сўзлашмоқ, жаранг-лилашмоқ, ўтимлилашмоқ, ерлилашмоқ, кескинлашмоқ, миллийлашмоқ, оммавийлашмоқ, тетиклашмоқ, сиёсийлашмоқ, стабиллашмоқ, моддийлашмоқ, реаллашмоқ, конкретлашмоқ* каби. *Оммалашмоқ* феъли ҳам **-лаш 1** аффиксининг худди шу вазифаси асосида ясалган¹.

-лаш 2. Бу аффикс феъл ясовчи **-ла** ва биргалик нисбат шаклини ясовчи **-ш** аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган. **-лаш 2** аффикси, асосан, отлардан, санокли даражада бошқа туркумга оид сўзлардан феъл ясади.

1. Отлардан ясалган феъллар сўз ясалиш асосидан англашилган нарса, иш-ҳаракатни қилиш маъносини билдиради: *мусобақалашмоқ, ёрдамлашмоқ, музокаралашмоқ, маслаҳатлашмоқ, ҳангомалашмоқ, ҳазиллашмоқ* каби. Бундай феълларда сўз ясалиш асоси от бўлса ҳам, лекин улардан иш, ҳаракат мазмуни англашилади, яъни бу сўз (от) иш, жараён, ҳаракатнинг атамаси бўлади. Ана шундай хусусиятга эга бўлмаган отлардан, айниқса, конкрет отлардан **-лаш 2** аффикси ёрдамида бу типдаги феъл ясалмайди. Қуйидаги мисолларга эътибор беринг: *хатлашмоқ, чойлашмоқ, беллашмоқ*. Бу феълларнинг ясалишида ҳам *хат, чой, бел* сўзлари асосий маъноси (конкрет нарса-предмет маъноси) билан қатнашаётгани йўқ, балки аниқ бир иш, ҳаракат маъноси асосида **-лаш 2** аффикси ёрдамида феъл ясаляпти. *Ваъдалашмоқ, сўзлашмоқ, розилашмоқ, тиллашмоқ* феъллари ҳам сўз ясалиши асоси ва **-лаш 2** аффиксининг шу хусусиятлари асосида ҳосил қилинган. Ҳатто, *ақллашмоқ, қаймоқлашмоқ* феъллари ҳам сўз ясалиши асосининг кучма маъноси негизида ҳосил этилган.

¹ Мавҳум миқдор билдирувчи айрим сўзлардан **-лаш** аффикси билан ясалувчи сўзлар, асосан, **-б** равишдош шаклида, яъни равиш вазифасида қўлланади: *кўплашиб, икковлашиб* каби.

Юқоридаги феълларга назар ташланса, яна шу нарса маълум бўладики, бу типда ясалган феълларда биргалик маъноси (иш-ҳаракатда бирдан ортиқ шахснинг ўзаро иштироки маъноси) бор: *суҳбатлашмоқ, савдолашмоқ, баҳслашмоқ* ва б. Бу ҳодиса **-лаш 2** аффиксининг юзага келишида иштирок этган **-ш** биргалик аффиксининг таъсирида юзага келувчи маънодир. (Лекин бу феълларда **-ш** нисбат шаклини ясовчи эмас.)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-лаш 2** аффиксининг бу вазифани бажариши жуда фаол жараён бўлиб, ҳатто у ўзлашма сўзлардан ҳам шу типдаги феъллар ясайди: *судлашмоқ, телефонлашмоқ* каби.

-лаш 2 аффиксининг бу вазифаси асосида фақат объектсиз феъллар ясалади.

2. Муомалада қўлланадиган *салом, хайр* каби саноқли ундовлардан **-лаш 2** аффикси ёрдамида шу сўз (асос)дан англашилган сўз (муомала), ишни қилиш (айтиш) маъносидаги феъллар ясалади: *саломлашмоқ, хайрлашмоқ, хўшлашмоқ, эсонлашмоқ* каби.

-лаш 3. Бу қўшма аффикс феъл ясовчи **-ла** ва ҳаракат номи шаклини ясовчи **-ш** аффиксларининг ўзаро бирикувидан ҳосил бўлган: *жамоалаш, автоматлаш, интенсивлаш, ихтисослаш, механизациялаш, демократлаш* ва бошқалар.

Бу аффикс нисбатан жуда яқин даврларда юзага келди. Эътибор берилса, **-лаш 3** аффикси рус тили таъсирида ва рус тилидан ўзлашган сўзлардан иш оти ясайди: *ком лекслаш, индустрлаш, механизациялаш* каби.

Бундай сўзларда сўз охирида **-ш** аффикси ўз мустақиллигини сақлайдигандек кўринади. Бироқ бу феъллар майл, замон, шахс-сон каби шакллар билан ўзгармайди (тусланмайди): *индустрлади, механизацияласа, интенсивлашсин* каби қўлланиш йўқ. Демак, бу сўзлардаги **-ла** ва **-ш** аффиксларини бир бутун деб қараш керак бўлади. Булар бирликда (бир бутун ҳолда) феъл ва унинг иш оти шаклини ясаш учун хизмат қилади.

Кўринадики, *аҳдлашмоқ, ёрдамлашмоқ* феълларида биргалик нисбатига хос хусусият; *зичлашмоқ, туманлашмоқ* феълларида ўзлик нисбатига хос хусусият сезилса-да, лекин улардаги **-ла** ва **-ш** ўзига мустақил бўлмай, бир бутун аффикс (қўшма аффикс) бўлганидек, *механизациялаш, ком лекслаш*

фeъллари иш оти (ҳаракат номи) бўлса-да, бироқ юқорида кўриб ўтилган сабабга кўра, буларда ҳам **-лаш** бир бутун (кўшма) аффикс ҳисобланади.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, **-лаш 3** аффикси бевосита рус тили таъсирида, рус тилидан калька йўли билан ўзлаштириш жараёнида юзага келди. Лекин шуни таъкидлаш керакки, биринчидан, **-лаш 3** аффикси ёрдамида ясалган фeъллар у қадар кўп эмас. Иккинчидан, бу аффикс ёрдамида ясалган янги-янги фeъл ясалиши йўқ. Демак, янги аффикс (кўшма аффикс) сифатида юзага келган **-лаш 1**, **-лаш 2** аффиксларининг фeъл яшаш вазифа доираси тобора кенгая борган бўлса, **-лаш 3** кўшма аффиксида бу ҳолни кўрмаймиз. (Бунинг сабаби ҳақида **-лаштир** кўшма аффикси таҳлилида гапирамиз.)

Бу ўринда яна бир нарсани айтиб ўтишга тўғри келади. Юқоридаги каби сўзлар асосидан **-лаш** аффикси ёрдамида ясалган фeълларнинг тусланган шаклда, шунингдек, фeълнинг функционал шаклида қўлланиши учрайди: *ком лекс-лашган, газлашя ти* каби. Лекин булардаги **-лаш** ҳаракат номи ясовчи эмас, балки, ўзлик нисбат оттенкасига эга бўлган фeъл ясовчи (**-лаш 1**)дир. Шунинг учун ҳам бу фeъллар тусланишга, сифатдош каби шаклларда қўлланишга йўл кўяди. Ҳаракат номи бўлса, бунга йўл кўймас эди. Бироқ шуниси характерлики, **-лаш 1** ёрдамида ясалган фeъллар ҳаракат номи формасида қўллангани ҳолда (*гўзаллашмоқ, сустлашмоқ* каби), юқоридаги типдаги фeъллар бу шаклда қўлланмайди, яъни *индустрлашмоқ, жамоалашмоқ* дейилмайди. (Бунинг сабаби ҳақида ҳам **-лаштир** аффиксининг таҳлилида гапирилади.)

-лат аффикси. Бу аффикс **-ла** ва **-т** аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган кўшма аффиксдир. Унинг ёрдамида саноқли (оз) миқдордаги фeъллар ясалади. **-лат** аффикси асосдан англашилган нарса, белги-ҳолатни қилиш маъносини билдиради: *қойшлатмоқ, кўлоблатмоқ, кечлатмоқ* каби: *Бир куни .. бир оғзи шалоқ: — Га 1 мўйловни шо 1дек қилиб силайберишда эмас, га 1 бирор ишни одамлар ,бо глабсан йигит“ дейдиган қилиб қойшлатишда, — дебди. („Ўзб. мад.“ газ.)*

Проф. Э.В. Севортяннинг кўрсатишича, озарбайжон тилида **-лат** аффикси ёрдамида фeъл ясалиши жуда фаол ҳолат. У ҳатто **-лантир** ва **-лаштир** аффиксларига нисбатан ҳам кўп миқдорда фeъллар ясайди. Шунингдек, бу тилда -

лат аффикси объектли феъл ясовчи сифатида объектсиз феъл ясовчи **-лан, -лаш** аффиксларига қарама-қарши туради, яъни **-лан, -лаш** аффикслари ёрдамида объектсиз феъл ясалган сўзлардан **-лат** аффикси ёрдамида объектли феъл ясалади¹. Лекин бу гапни ўзбек тилига нисбатан айта олмаймиз. Ўзбек тилида **-лан** ва **-лаш** аффикслари ёрдамида ясалувчи объектсиз феъллар асосларидан **-лат** аффикси ёрдамида объектли феъл ясалмайди.

-лат аффикси ёрдамида янги ясалишлар йўқ. Ҳозирги ўзбек тилида илгаридан ясалган беш-ўнтагина феъл бор, холос. Ҳатто илгари шу аффикс ёрдамида ҳосил қилинган ва қўлланган айрим феъллар ўрнида ҳозир **-лантир** ёки **-лаштир** аффикслари ясаган феъллар қўлланади: ...русия тўқимачилик саноатини **жонлатиб** турган тахта ишларимизни ўз ҳаракатимиз, ўз қувватимиз билан юксалтиришимиз, кучайтиришимиз керак. (Газетадан) Бу туман янги ташкил этилган маҳаллий саноат комбинати директорлиги вазифаси бўлиб, уни жуда **ҳаволатиб** юборган эди... (Н. Аминов) Бироқ бу дарслик катталар мактабининг иккинчи йилда ўқувчи катталарга келажакда ҳам ўзларининг маълумотларини **чуқурлатиш**, давом эттиришда керак бўлган тил фактларининг асосларини беражакдир. (А. Йўлдошев, Ўзбек тили грамматикаси) Фақат кўк юзини қолаган кулранг булутлар таъсирида оз қолган офтобни яна ҳам **таъсирсизлатган**... (С. Айний) Бу мисоллардаги **жонлатиб, ҳаволатиб, таъсирсизлатган** феъллари ўрнида **жонлантириб, ҳаволантириб, таъсирсизлантирган** феъллари, **чуқурлатиш** феъли ўрнида **чуқурлаштириш** феъли қўлланади: Бу рақамлар кекса санъаткорнинг баракали умрини ва унинг халқ олдида қилган катта хизматларини кишининг хотирида **жонлантиради**. (Т. Обидов) Бироқ ҳар бир йиғиндаги ўринли-ўринсиз мақтовлар, мажлисларнинг президиумига штатдагидай ҳадеб сайланишлар, газетадан, радиодан, телевидениедан кетма-кет келиб турадиган мухбирлар ... ҳар қалай, тўғри, софдил раҳбарни **ҳаволантирган** дейилса хато эмас. (Р. Раҳмон) Дарахтларнинг текис шовуллаши анҳорнинг безовта қўшилиб, беозор, оромбахш сукунатни **чуқурлаштираётгандек** бўларди. (Ў. Ҳошимов)

-лат қўшма аффиксининг ҳозирги ўзбек тилида фаол феъл ясовчига айланмаганининг объектив сабаби бор.

¹ Севортян Э.В. Ўша асар, 175- бет.

Ҳозирги ўзбек тилида сўз ясалиш асоси билдирган нарса, белги, ҳолатни қилиш маъноли феъллар **-ла** аффикси ёрдамида ясалади, яъни бу маънодаги феъл ясашда **-ла** аффиксининг ўзи жуда фаол. Демак, айнан бир сўздан айнан бир хил (ҳеч қандай фарқли белги-хусусиятга эга бўлмаган) сўз ясовчи бирдан ортиқ аффиксга тилда эҳтиёж бўлмайди. Айниқса, **-ла** аффиксининг ўзи маълум бир типдаги феълларни ясашда жуда маҳсулдор бўлгани ҳолда, бирон-бир сабабсиз, унинг шундай феъллар ясаш учун **-т** аффикси билан бирикишига эҳтиёж бўлмайди. **-лат** аффикси **-ла** аффикси феъл ясамайдиган айрим сўзлардангина феъл ясаш учун қўлланган, шу сўзларнинг ясалиши жараёнидагина **-лат** қўшма аффикси юзага келган (юқоридаги мисолларга қаранг). От ва белги билдирувчи сўз (асос)лардан юқоридаги типдаги объектли феълларнинг **-ла** аффикси ёрдамида ясавериши, шунингдек, шу типдаги феъл ясовчи **-лантир** ва **-лаштир** аффиксларининг юзага келиши ва фаоллашуви **-лат** аффиксининг феъл ясаш вазифасини чегаралаган, аниқроғи, тўхтатган.

-лантир аффикси. Бу аффикс феъл ясовчи **-лан** қўшма аффикси ва орттирма нисбат ясовчи **-тир** аффиксларининг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма аффиксдир. Демак, ўз-ўзидан, **-лантир** аффиксининг пайдо бўлиши тарихи **-лан** аффиксининг пайдо бўлишидан кейинги даврларга оид бўлади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида **-лантир** аффикси сермаҳсул ясовчидир. Бу аффикс, асосан, сифатлардан, аниқроғи, **-сиз** аффиксли сифатлардан феъл ясайди ва бу феъллар шахс ёки нарса-предметда сўз ясалиш асосидан англашилган белги, ҳолат, хусусият ва шу кабиларни юзага келтириш, шундай белги хусусият ёки ҳолатли қилиш маъносини билдиради: *„Алмагель А“ номли препарат ҳам бўлиб, унинг таркибида мавжуд анестезин маҳаллий **огриқсизлантирувчи** ҳисобланади. („Тошкент оқиш.“ газ.) Масалан ... чигитни **туксизлантириш** учун электроника институти тайёрлаган машина ... фойда келтирмоқда. (Газетадан)*

Шуниси характерлики, **-лантир** аффикси ёрдамида ҳосил қилинган феълларнинг кўпчилиги рус тили таъсирида, рус тилидан таржима натижасида юзага келган феъллардир. Булар, асосан, илм-фан, техника ва фаолиятнинг бошқа соҳаларига оид иш-ҳаракатларни билдиради ва улар асосида шу

соҳага оид терминлар ҳам ясалади. Масалан, *баргсизлантириш*, *нервсизлантириш*, *юқумсизлантириш*, *гувоҳлантириш*, *шўрсизлантириш* каби. Кундалик тарбиявий ишлар учун мастерларни маънавий ва моддий **рағбатлантиришга** кўпроқ эътибор бера бошладилар. („Тош. ҳақ.“ газ.) — Полиомиелитга қарши ва **кучсизлантирилган** — (вакцина) — полиомиелит касаллигининг аввалдан **вируссизлантирилган** тирик вирусларини сақлаган препарат. Табиий касалликка қарши иммунитет беради. („Русча-ўзбекча медицина луғати“, 1962)

Юқоридаги мисолларга эътибор берилса, шу ҳолисани сезиш мумкинки, **-лантир** аффикси ёрдамида ясалган сўзлардан (умуман, **-сиз** аффиксли сифатлардан) **-ла** аффикси ёрдамида феъл ясалмайди, **-сиз** аффиксли сифатлардан **-лан** аффикси ёрдамида эса объектсиз феъллар ясалади: *кучсизланмоқ*, *зарарсизланмоқ*, *журғатсизланмоқ*, *обрўсизланмоқ*, *сабрсизланмоқ*, *тинчсизланмоқ*, *умидсизланмоқ* каби. Объектлик ифодаланиши учун бу феъллар орттирма нисбат (**-тир**) шаклида қўлланади: *ҳолсизлантирмоқ*, *ўнғайсизлантирмоқ*, *обрўсизлантирмоқ* каби. Лекин буларда **-лан** ва **-тир** аффикслари мустақил аффикслардир (**-лан** — феъл ясовчи, **-тир** — нисбат шаклини ясовчи).

Шўрсизлантирмоқ, *гувоҳлантирмоқ*, *зарарсизлантирмоқ* кабиларда эса, гарчи феъл ясовчи **-лан** ва орттирма нисбат шаклини ясовчи **-тир** аффиксига ҳос хусусият сезилиб турсада, лекин бу феъллар доирасида улар мустақил аффикслар эмас. Чунки бу феъллар **-тир** аффиксисиз (*шўрсизланмоқ*, *гувоҳланмоқ* каби) қўлланмайди.

Демак, рус тилидан калька асосида ўзлаштириш (янги сўз яшаш)да **-лан** ва **-тир** аффиксларига ҳос хусусиятдан фойдаланиб, улар бирлаштирилган (биргаликда қўлланган). Шу асосда **-лантир** кўшма аффикси юзага келган.

Бу аффикс феъл ясовчи сифатида 20- йиллардаёқ фаол қўллана бошлаган.

-лаштир аффикси. Бу аффикс феъл ясовчи **-лаш 1** кўшма аффикси билан орттирма нисбат шаклини ясовчи **-тир** аффиксининг бирикувидан ҳосил бўлган. Демак, **-лаштир** ҳам кўшма аффикс бўлиб, унинг юзага келиши, ўз-ўзидан, **-лаш 1** кўшма аффиксининг пайдо бўлишидан анча кейинги вақтларга оид бўлади.

Ўзбек тили фактлари кўрсатадики, **-лаштир** аффиксининг ҳосил бўлиши бевосита рус тилининг таъсири натижаси

булиб, унинг ёрдамида феъл ясалишининг фаоллашуви фан, техника ва бошқа соҳаларнинг кенг ривожланиши билан боғлиқ.

-лаштир аффикси ёрдамида феъл ясалиши 20- йиллардаёқ фаол ҳолат бўлган. Мисоллар: ...*Муаллимлар орасида таълим-тарбия ишларини назарий ҳолдан чиқариб, амалийлаштириш лабораториялик вазифасини бажариш...* . („*Маор. ва ўқит.*“) ...*ўсимликларни маданийлаштириш асосига қурулғондир. (Газетадан) Бу ўринда энг биринчи ўринни техника — радиу машиналаштириш, трактор, агрономия пунктлари олиши лозимдир. (Газетадан) Сўзларимизни 100 просан сингормонизмлаштиришни тўғри деб топмай...* . („*Тил — имло масалалари*“)

-лаш 3 аффиксининг таҳлилида айтилдики, унинг ёрдамида феъл ясалиши фаоллашмаган, шунингдек, **-лаш 3** ёрдамида ясалган феъллар тусланмайди (майл, замон, шахс-сон каби шаклларда қўлланмайди). Масалан, *ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизациялаш ва автоматлаш бирикмаси механизациялаш, автоматлаш* ҳаракат номи шакли (яъни феълнинг тусланишсиз шакли)дир. Лекин булардаги (охирги) **-ш** ҳаракат номи шаклини ясовчи мустақил аффикс эмас. Чунки бу феъллар *механизацияласа, механизациялапти, автоматладик* каби шаклларда қўлланмайди. Демак, буларда **-ла** ва **-ш** аффикслари бирликда феъл ясовчи (қўшма аффикс) ҳисобланади ва унда феъл ясовчи **-ла** ва ҳаракат номи шаклини ясовчи **-ш** аффиксига хос хусусият сезилиб туради.

Бу ўринда яна бир нарсани кўрсатиб ўтиш керак бўлади, яъни юқоридаги каби (*механизация, автомат, ихтисос* каби) сўзлардан **-лаш** аффикси ёрдамида ясалган феълларнинг **-ган** аффиксли сифатдош шаклида қўлланиш ҳоллари учрайди: *электрлашган ва радиолашган хўжалик, ихтисослашган ҳар бир саноат тармоғи* каби: *Сигир соғишдан тортиб, уларни қашлашгача, ҳатто мол турган полни тозалаш ҳам машиналашган. (А. Мираҳмедов)* Бу мисоллардаги *радиолашган, ихтисослашган, машиналашган* феълларидаги **-лаш** аффикси ҳам қўшма аффикс. Лекин у феъл ясовчи **-лаш 3** аффикси эмас, балки **-лаш 1** қўшма аффиксидир. Шунинг учун ҳам буларда феъл ясовчи **-ла** ва ўзлик нисбат шакли ясовчи **-ш** аффиксига хос хусусият сезилади.

Бироқ шуниси борки, рус тили таъсирида, ундан таржима асосида ҳосил қилинган бу типдаги феъллар билдирадиган

ҳаракатлар ўз-ўзидан (ўзича) юз берадиган ҳаракатлар эмас, балки маълум куч таъсирида, ким ёки нима томонидан бажариладиган ҳаракат бўлади ва бу ҳаракатни ифодаловчи феъллар объектли феъллар бўлади. Шу сабабли бундай ҳаракатларни **-лаш 1** аффикси ёрдамида ясалувчи феъллар билан ифодалаш мантиққа тўғри келмайди (чунки **-лаш 1** объектсиз феъллар ясайди). Натижада бундай феълларни ҳосил қилишда **-лаш 1** аффикси билан бирга, **-тир** аффиксини ҳам қўллашга тўғри келади. Шу асосда феъл ясовчи **-лаштир** қўшма аффикси юзага келади. Бу аффикс ёрдамида ясалган феъллар рус тилидаги шу типдаги феъллар билдирадиган ҳаракатларни аниқ ифодалайди. Шунинг учун ҳам авваллари **-лаш** аффикси ёрдамида ясалган айрим феъллар кейинчалик **-лаштир** аффикси ёрдамида ясалишга ўтди ва шундай ясалманинг тўғрилиги аниқ сезилади. Куйидаги мисолларни қиёсланг: *Транспортда кўпгина ишлаб чиқариш операцияларини **автоматлаш** кенг кўламларда амалган оширилмоқда.* (Газетадан) *Шаҳарларимизни **кўкаламзорлашга** эътибор берайлик.* (Газетадан) *Партия қишлоқ хўжалигини **химиялаштиришни** маҳсулот етиштиришни интенсивлашнинг жуда муҳим йўналиши деб билади.* (Газетадан) *Бундай вазифани муваффақиятли ҳал қилмоқ учун... ишлаб чиқариш процессларини комплекс **автоматлаштириш** ... лозим.* (Газетадан) *Тошкент **кўкаламзорлаштириш** хўжалиги ходимларига эликдан ортиқроқ турдаги дарахт, бута уруғи ва кўчатини топширдилар.* (Газетадан) *Бу бурилиш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ҳар тарафлама **интенсивлаштиришга** қаратилди.* (Газетадан)

Бу ўринда бир мақоладан келтирилган куйидаги факт жуда характерли: *Мамлакатимизда инак пахта етиштиришга **ихтисослаштирилган** кўлаб жамоа хўжаликлари сони ортиб борапти.* (Газетадан) *Шу тўғрисида Сурхон воҳасида очилаётган қўриқ хўжаликларнинг кўпчилиги инак пахта етиштиришга **ихтисослаштирилмоқда.*** (Газетадан) *Ихтисослаштирилмоқ феъли **ихтисослаш** тарзида ҳам қўлланган.* (Бунини юқорида кўрдик.) Келтирилган мисолдаги **ихтисослаштирилган**, **ихтисослаштириш** феълларини, маънода маълум фарқ юз берсада, **ихтисослашган**, **ихтисослаш** каби қўллашга йўл қўйилади. Лекин охириги гапдаги **ихтисослаштирилмоқда** феълини шундан бошқа тарзда (айтайлик, **ихтисослашмоқда** тарзида) қўллаб бўлмайди. Демак, **ихтисос** сўзидан **-лаш**, эмас, балки **-лаштир** аффикси ёрдамида феъл ясаш меъёрий ҳолга ўтган.

Хуллас, феъл ясаш жараёнида маълум талаб ва қонуният асосида ўзбек тилида **-лаштир** аффикси келиб чиқди ва у ҳозирги ўзбек адабий тилида феъл ясовчи сермахсул аффикслардан бирига айланди. Бу аффикс ёрдамида фақат объектли феъллар ясалди.

-лаштир аффикси ёрдамида ясалган феълларга эътибор берилса, шу нарса маълум бўладики, бу феълларнинг деярли барчаси рус тилига оид феълларни таржима қилиш жараёнида ҳосил бўлган феъллардир. Шу сабабли **-лаштир** аффикси ва унинг ёрдамида ясалган феъллар хусусиятларини аниқ тасаввур этиш, тўғри белгилаш учун бу феълларнинг рус тилидаги қандай ясама феъллар асосида ҳосил этилганлигини белгилаш муҳим роль ўйнайди.

-лаштир аффикси ёрдамида ясалувчи феъллар рус тилидаги *-ова (ть), -изова (ть), -ирова (ть), -изирова (ть)* суффикслари ёрдамида ясалувчи айрим феълларни калькалаш йўли билан ўзлаштириш натижасида ҳосил этилган. Рус тилида юқоридаги аффикслар от ва сифатлардан феъл ясайди. **-лаштир** аффикси ҳам ўзбек тилида от ва сифатлардан феъл ясайди. Бу феълларнинг қандай маъноли бўлиши ҳам сўз ясалиш асосининг қайси сўз туркумига оидлигига боғлиқ бўлади.

1. От туркумига оид сўздан ясалган феъллар:

1. Сўз ясалиш асосидан англашилган нарса-предмет билан таъмин этиш, шу нарса-предметдан фойдаланиладиган ҳолатли қилиш маъносини билдиради: *газлаштирмоқ, телефонлаштирмоқ, кинолаштирмоқ, механизациялаштирмоқ, электрлаштирмоқ* каби.

2. Сўз ясалиш асосидан англашилган нарсани юзага келтириш, яратиш маъносини билдиради: *планлаштириш, лойиҳалаштириш, саҳналаштириш, таърифлаштириш, ҳужжатлаштириш* каби.

3. Нарса-предметни сўз ясалиш асосидан англашилган хусусият, белги кабиларга эга қилмоқ, унда шундай хусусият, нарса, белгини юзага келтирмоқ маъносини билдиради: *кўкаламзорлаштирмоқ, тартиблаштирмоқ, табақалаштирмоқ, қонунлаштирмоқ, лотинлаштирмоқ, иқлимлаштириш* каби. Бундай феълларнинг сўз ясалиш асоси от бўлса ҳам, лекин улардан маълум белги-хусусият англашиб туради. Худди шу белги-хусусият асосида **-лаштир** аффикси ёрдамида феъл

ясалади. Рус тилида бундай феълларнинг сўз ясалиш асоси сифат бўлади: *латинский-латинизировать*.¹

II. Сифатлардан **-лаштир** аффикси ёрдамида ясалган феъллар нарса-предметни сўз ясалиш асосидан англашилган белги, хусусият, ҳолат кабиларга эга қилиш, шундай белги, хусусият, ҳолатни юзага келтириш маъносини билдиради: *ҳарбийлаштирмоқ, типиклаштирмоқ, стабиллаштирмоқ, соғломлаштирмоқ, сохталаштирмоқ, расмийлаштирмоқ, ободонлаштирмоқ* ва бошқалар.

-лаштир аффикси ёрдамида ясалувчи феълларнинг хусусиятлари ҳақида гапирганда шуни алоҳида таъкидлаш керак бўладики, бу феъллар, асосан, мажхул нисбат шаклида ва **-(и)ш** аффиксли иш оти шаклида қўлланади: *механизациялаштирилган, механизациялаштириш* каби. **-лаштир** аффикси жуда сермахсул феъл ясовчи бўлиб, ҳозирда ҳам унинг ёрдамида янги-янги феъллар ясаляпти. Қуйидаги мисоллар бунинг далилидир: *Акциялаштиришни жадаллаштириш нималарга боғлиқ?* („Халқ сўзи“ газ.) ... *иқтисодий ва хўжалик фаолияти мафкуралаштиришдан* узил-кесил холи қилинган. („Ўзб. овози“ газ.) *Мактаб психология ва ўқитувчи фаолиятини узвийлаштиришга* ундайди. („Маърифат“ газ.) *Республикада савдони эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида.* („Ўзб. овози“ газ.) ... *давлат корхоналарининг фаолиятини тижжоратлаштириш ҳисобига* рақобат муҳитини вужудга келтириш. („Халқ сўзи“ газ.)

Феъл ясалиши ҳақидаги сўзимизнинг бошида айтдикки, айрим феъл ясовчилар (ўнлар атрофида) ҳозирда сўз яшаш вазифасини тўхтаган, маҳсулсиз аффиксга айланган: **-а** (*гулдура*), **-и** (*бойи, тинчи*), **-илла** (*гурилла, чирсилла*), **-(а)р** (*оқар, кўкар*), **-(а)й** (*сарғай, кўнай*), **-т** (*тўлат, беркит*) ва бошқалар. Буларнинг маҳсулсиз аффиксга айланишининг сабаблари бор, албатта. Бу ҳақда тўхташни мақсад қилиб қўйганимиз йўқ. Фақат шуни айтмоқчимизки, булар бошда ҳам сермахсул сўз ясовчи бўлмаган. Уларнинг санокли сўзлар таркибида мавжудлиги ҳам шундан далолат беради. Айримлари эса бири иккинчисининг фонетик варианты ҳисобланади. Масалан, *сарғай, қорай* феълларидаги **-й** феъл ясовчи **-р** аффиксидан келиб чиққан (*сариқ+ар > сарғар > сарғай*) ва ҳоказо.

¹Қаранг: Грамматика современного русского литературного языка. Изд-во „Наука“, М., 1970, 237- бет.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида **-ла** ва унинг иштирокида юзага келган **-лан, -лаш; -лантир, -лаштир** аффикслари маҳсулли, сермаҳсул аффикслар бўлиб, феъл ясалишининг асосий типларини улар ёрдамида ясалган (ясалаётган) феъллар ташкил этади.

Ҳозирги ўзбек тилида феъл ясалишида *қил, эт, бўл* ёрдамчи феъллари сўз ясовчи формант вазифасида қўлланади, яъни шу ёрдамчи феълларнинг бошқа туркумга оид сўзлар билан бирикишидан феъллар ясалади: *қабул қилмоқ, суҳбат қилмоқ; сабр қилмоқ, акс этмоқ; рози бўлмоқ, хурсанд бўлмоқ* каби.

Булардан *эт, бўл* феъллари ёрдамида янги-янги феъллар ясалиши кузатилмайди. Фақатгина *қил* феъли феъл ясалишида фаол қўлланади. У, ҳатто, русча ва рус тили орқали ўзлашган сўзларга қўшилиб ҳам феъллар ясайди: *асфальт қилмоқ, дезинфекция қилмоқ, классификация қилмоқ* ва бошқалар. *Қил* ёрдамида ҳам, асосан, **-ла** аффикси ясаган типдаги феъллар ясалади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда уларни бирини иккинчиси билан алмаштириш мумкин. Умуман, **қил** ёрдамчиси феъл ясовчи қўшимчалардан фарқли типдаги феъл ясамайди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
СЎЗ ЯСАЛИШИГА ОИД АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР	5
СЎЗ ТУРКУМЛАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ	61
Отларнинг ясаши	61
Сифатларнинг ясаши	111
Феълларнинг ясаши	145

Ҳ-70

Ҳожиёв Азим

Ўзбек тили сўз ясалиши тизими/А. Ҳожиёв.-
Тошкент: „О‘қитувчи“ NMIU, 2007.—168 б.

ББК81.2Ў36

ҲОЖИЁВ АЗИМ

**ЎЗБЕК ТИЛИ СЎЗ ЯСАЛИШИ
ТИЗИМИ**

**Олий ўқув юртларининг филология факультетлари
ўқитувчи ва талабалари учун
қўлланма**

Муҳаррир *Г. Насриддинова*
Бадий муҳаррир *Ш. Ҳўжаев*
Техн. муҳаррир *С. Турсунова*
Мусахҳиҳ *М. Иброҳимова*
Компьютерда саҳифаловчи *М. Сағдуллаева*

Оригинал-макетдан босишга руҳсат этилди 07.09.2007. Бичими 60×90 ¹/₁₆.
Кегли II шполи. Тайме гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.
Шартли б. т. 10,5. Папир т.10,45. 500 нусхада босилди. Буюртма №146.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг „О‘қитувчи“ нашриёт-
матбаа ижодий уйи. Тошкент—129. Навоий кўчаси, 30- уй. //
Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1- уй.
Шартнома № 12—146—07.

4900

«O'QITUVCHI»

www.oqituvchi.uz
124-04-12

